

AZƏRBAYCAN MILLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK INSTITUTU

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən
rəsmi qeydiyyatata alınmışdır*

TƏDQİQLƏR

3-4

Bakı – 2008

**TOPLU AMEA-nın NƏSIMI adına DİLÇİLİK INSTITUTU ELMI
ŞURASININ QƏRARI ilə 1998-ci ildən NƏŞR OLUNUR**

BAŞ REDAKTOR:

filologiya elmləri doktoru **Məhəbbət MIRZƏLİYEVƏ**

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

filologiya elmləri doktoru **Kamilə VƏLİYEVƏ**

MƏSUL KATİB:

filologiya elmləri namizədi **Elnarə ƏLƏKBƏROVA**

REDAKSIYA ÜZVLƏRİ:

filologiya elmləri doktoru, professor **Aydın ƏLƏKBƏROV**

filologiya elmləri doktoru, professor **Sevil MEHDIYEVƏ**

filologiya elmləri doktoru, professor **Nadir MƏMMƏDLİ**

filologiya elmləri doktoru **Roza EYVAZOVA**

filologiya elmləri doktoru **Sayalı SADIQOVA**

filologiya elmləri namizədi **Etibar INANC**

filologiya elmləri namizədi **Kübra QULİYEVƏ**

filologiya elmləri namizədi **Aytəkin ƏLƏKBƏROVA**

filologiya elmləri namizədi **Məhəbbət ƏSƏDOVA**

ISBN – 5 – 8066 – 0933 – 2

4602000000 – 670

_____ 2006 Qrifli nəşr

655(07) - 2005

ÜNVAN: H.Cavid prospekti, 31, 5-ci mərtəbə, Dilçilik Institutu
www.library.net E-mail: **kamileveli@lan.ab.az**
E-mail: **mahabbat- mirzaliyeva@rambler.ru**

Məhəbbət MIRZƏLİYEVƏ
filologiya elmləri doktoru

MAHMUD KAŞĞARLININ 1000 İLLİK YUBILEYİ
PEKİNDƏ DƏ QEYD OLUNDU

Min illik yubileyi YUNESKO xətti ilə dünya miqyasında qeyd olunan Mahmud Kaşğarlının “Divanü Lugati -it-Türk” əsəri ümumtürk ədəbiyyatı və mədəniyyətinin möhtəşəm abidəsidir. 1000 illik zaman məsafəsini şərəflə keçmiş bu abidə Türkün şanlı keçmişini, ulu mədəniyyətini özündə əks etdirdiyindən Türkün tarixinə biganə qalmayan (bəlkə də qala bilməyən) hər kəc üçün, hətta bu şərəfli tarixə kəc baxan, onu təhrif etməyə çalışanlar üçün də olduqca böyük maraq kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, əsər əsrlər boyu müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış, bir çox dillərə tərcümə olunmuş, tarixin amansızlıqlarından mərdanə keçərək bu gün Türk Dünyasının birlik simvoluna çevrilmişdir.

Bəli, 2008-ci il Mahmud Kaşğarlı ili oldu. Neçə-neçə məmləkətdə - Türkiyədə, Çində, Hollandiyada bu dahi türkoloqun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş elmi konfranslar keçirildi. Onu da qeyd etmək istərdim ki, bu elmi məclislərin təşkili və keçirilməsində Türk Dil Kurumu və Kurumun Başkanı hörmətli Prof.Dr.Şükrü Halûk Akalının xidməti əvəzsizdir.

Türk Dil Kurumunun 2008-ci ilin oktyabrında keçirdiyi VI Uluslararası Türk Dili Qurultayında Mahmud Kaşğarlının “Divanü Lugati-it-Türk” əsəri ilə bağlı məruzələrin sayca üstünlüyü nəzərə çarpırdı. Bu mövzu ilə bağlı dinlənilən 37 məruzənin 7-si Azərbaycan alimlərinə məxsus idi. Məhz Türk Dil Kurumu həm Türkiyədə, həm də ölkə xaricində Mahmud Kaşğarlı ruhunu şad edən neçə-neçə tədbirin təşəbbüskarı və təşkilatçısı oldu. Türkiyədə baş tutan bu səpkili elmi məclislərdən mənim üçün ən önəmlisi “Mahmud Kaşğarlı gənclərin gözü ilə” adlı elmi konfransdır. Bu konfransa ixtisasından asılı olmayaraq Mahmud Kaşğarlı ilə bağlı söz demək istəyən hər bir tələbə və aspirant dəvət olunurdu. Prof.Dr.Şükrü Halûk Akalının başçılıq etdiyi Türk Dil Kurumunun təşəbbüs və dəstəyi ilə keçirilən bu beynəlxalq konfransın əsas məqsədi türk dünyasının övladlarını – tələbə gənclərini Mahmud Kaşğarlı dühasının işığına toplamaq, Mahmud Kaşğarlı irsinə daha dərinləndirən bələd olmaqla onların türkün böyüklüyünü dərk etməsinə imkan yaratmaq idi.

HƏSİYƏ. Həmin konfransda Azərbaycan övladlarının da təmsil olunmasını istəyirdim. Çünki bizim buna mənəvi haqqımız vardı. Bu məqsədlə göstərdiyim cəhdlər boşa çıxdı...

...Təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, türkologiyanın vətəni olan Azərbaycan bu elmi forumdan kənarda qaldı. Bu sahədə olan təşkilatsızlıq göstərilən bir-iki cəhdin də gerçəkləşməməsi ilə nəticə-

ləndi. Yeri gəlmişkən deyim ki, elmə yol açmaq istəyən yaradıcı gənclərin elmi fəaliyyətini əlaqələndirən (əlbəttə, **söz**də yox, **əməl-də!!!**) hüquqi bir qurum yaratmaqla, bu quruma gəncliyə yol açan və bununla da, əslində elmimizin sabahını, gələcəyini düşünən təmənnəsiz və fədakar bir **ALİ**Min başçılıq etməsi ilə bu cür beynəlxalq məclislərdə hər bir Azərbaycan tələbəsinin iştirakı təmin edilmiş olar. Bu isə, heç şübhəsiz, 2009-cu ildə **İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı** elan edilən **Bakimizin** yaxın illərdə rəsmi şəkildə **Dünya Türkologiyası və Şərqşünaslığının Paytaxtı** elan edilməsi yolunda uğurlu addım olardı. Azərbaycan türkoloqları və şərqşünaslarının danılmaz beynəlxalq nüfuzu belə bir arzunun gerçəkləşməsinə zəmin yaradır.

MAHMUD KAŞĞARLININ 1000 İLLİK YUBILEYİ PEKİNDƏ DƏ QEYD OLUNDU. Yazımın başlığını təkrarlamaqda ayrıca məqsədım var. Mən Pekin konfransına dəvət olunmağıma nə qədər sevinisəm də, uzaq Çində Azərbaycan dilində səsləndirdiyim elmi məruzəmin yüksək səviyyədə və maraqla qarşılanmasından nə qədər fərəhlənsəm də, Azərbaycan kaşğarşünaslığının kölgədə qalması, M. Kaşğarlı irsinə dərinlən yiyələnmiş görkəmli türkoloqlarımızın, dil tarixçilərimizin, şərqşünaslarımızın belə bir mötəbər məclisdə olmaması ürəyimi ağrıdırdı. Axı sovet dilçilik məktəbindən bəhrələnmiş, bu məktəbin vasitəsi ilə dünya dilçiliyinə yiyələnmiş, Amerika və Avropa dilçilərinin elmi-nəzəri fikirləri ilə silahlanmış Azərbaycan dilçilərinin, xüsusilə də türkoloqlarımızın danılmaz beynəlxalq nüfuzu dövlət səviyyəsində qorunsaydı, Azərbaycanın Çindəki səfirliyi bu konfransda Azərbaycan türkoloqlarının iştirakını təmin etmək yolunda cəhdlər göstərsəydi, şübhəsiz, Azərbaycan kaşğarşünaslığının uğurları bu beynəlxalq elmi məclisdə açıq-aydın nümayiş etdirilərdi.

Konfransın açılışında qardaş Türkiyənin 29 nəfərlik nümayəndə heyətinin, ən başlıcası isə Türkiyənin Çin Xalq Respublikasındakı səfirinin iştirak etməsi bütövlükdə Türkiyə Cumhuriyyətinin Mahmud Kaşğarlının 1000 illik yubileyinə məhəbbət və ehtiramla, böyük məsuliyyətlə yanaşmasının bariz nümunəsidir. Türkiyə nü-

mayəndə heyətinin tərkibində yalnız dilçilər deyil, tarixçilər, etnoqraflar, coğrafiyaşünaslar, hətta bioloq və həkimlər də vardı...

Bir qədər də konfransın keçirildiyi Mərkəzi Millətlər Universiteti haqqında danışmaq istərdim. 400-dən çox ali məktəb arasında 18-ci yerdə olan bu ali təhsil müəssisəsi Çinin təhsil sistemində xüsusi önəm daşıyır. 59 millətin nümayəndələrinin təhsil aldığı bu Universitetdə Mahmud Kaşğarlı ruhuna sayğı və ehtiram əlaməti olaraq konfransın ilk açılış günündən son bağlanış gününədək qonaqlara diqqət və qayğı nümayiş etdirildi. Təsadüfi deyil ki, bağlanış iclasında Türk Dil Kurumunun Başkanı Prof.Dr.Şükrü Halûk Akalın elmi məclisin yüksək səviyyədə keçirilməsində əməyi olanların hər birinə minnətdarlığını bildirərkən Mərkəzi Millətlər Universitetinin rəhbərliyinə və müəllim heyətinə yüksək qonaqpərvərlik üçün xüsusi təşəkkür etdi. Prof.Dr.Şükrü Halûk Akalın elmə yiyələnmək istəyi ilə coşub-daşan, bölmə iclaslarında məruzəçilərə suallar yağdıran, çəkinmədən elmi polemikaya girişən, Türk Dil Kurumunun Başkanının təbircə desəm, “gözləri pırıl-pırıl yanan” tələbə və aspirantların konfransın işində yaxından və fəal iştiraklarını ayrıca vurğulayaraq öz məmnunluğunu bildirdi. Bu zaman konfrans iştirakçıları da gurultulu alqışlarla onunla həmrəyliklərini ifadə etdilər.

Mahmud Kaşğarlı 1000 illik yubileyinin təntənəsinə çevrilən bu möhtəşəm uluslararası konfransda iştirakımız özündə böyük tarix yaşadan Çin səddinə unudulmaz səyahətlə yekunlaşdı...

Türk Dil Kurumunun Başkanı Prof.Dr.Şükrü Halûk Akalının təşəbbüsü və iştirakı ilə Mahmud Kaşğarlı və “Divanü Lugati -it-Türk” internet saytı açılmışdır. Burada həm M.Kaşğarlının həyat və yaradıcılığı, həm də “Divanü Lugati -it-Türk”lə bağlı hər cür məlumat əldə etmək mümkündür. Zənnimcə, bu, dünya türkologiyasına əvəzsiz töhfədir. Həmin saytdan götürülmüş bəzi məlumat və şəkilləri “Tədqiqlər”in oxucularına təqdim etməyimiz, yəqin ki, maraqlı olacaqdır.

KÂŞGARLI MAHMUD'UN TÜRRESİ

Kaşğarlı Mahmud'un mezarı bugün türbə hâlinə getirilmişdir. Opal köyünün 4 kilometr kuzeybatısındakı türbənin tam yeri, 39 derece 18 dakika 51.11 saniyə Kuzey enleminde, 75 derece 30 dakika 36.03 saniyə Doğu boylamındadır. Bir baxış içərisindəki türbə bəqımlıdır. Uygur Türklerindən Yasin Kari, ailesinden kalma türbədarlıq geleneğini sürdürmekte ve Kaşğarlı Mahmud'un mezarıyla, türbəsiyle yakından ilgilenmektedir.

Bahçenin girişine Kaşğarlı Mahmud'un yaklaşık 4 metre yüksekliğinde bir heykeli dikilmiştir. Külliye şeklindeki türbede hacet yeri, halvet yeri, çilehane, tilavethane yer almaktadır. Bahçede bugün müze hâline getirilmiş bir bölüm ve bir mescit bulunmaktadır. Türbenin 1829 ve 1897 yıllarında iki kez onarım gördüğü kitabelerde kayıtlıdır. Yakın zamanda da binaların onarımdan geçirildiği anlaşılmaktadır. Bu onarımlarla türbenin ve külliyenin asıl biçiminin zaman içinde değişikliğe uğradığını söylemek mümkündür.

Türbeye giden yolda Kaşğarlı Mahmud'un diktiğine inanılan büyük bir ağaç vardır. Uygurların Hayhay Terek diye adlandırdığı bu büyük ağacın hemen yakınında da bir su kaynağı bulunmaktadır. Ağacın dalları, dileklerinin olması için insanların bağladığı bez parçalarıyla bezenmiştir.

Ağacın hemen yakınındaki merdiven, ziyaretçileri Kaşğarlı Mahmud türbesine ulaştırmaktadır. Bahçe içərisindeki bütün merdivenlerin toplam basamak sayısı doksan yedidir. Basamakların bu

sayıda olması, Kâşgarlı Mahmud'un yaşadığı yıl sayısını göstərmək içindir.

Etrafı duvarla çevrili türbə avlusunun girişində taçkapı bulunmaktadır. Taçkapının içindeki Kâşgarlı Mahmud'un təmsili resmi, ziyarətə gələnleri qarşılamaktadır. Türbə, avlunun batısındadır. Üç odadan oluşıan türbənin girişində sağdakı odada Kâşgarlı Mahmud'un sandukası yer alır. Kâşgarlı Mahmud'un asıl mezarının isə türbənin hətən günəyindəki mezarlıqta olduğı ifade edilmektedir. Türbedar Yasin Kari, yaklaşık yirmi metre uzaklıkta, türbəyə bakan mezarın Kâşgarlı Mahmud'un asıl mezarı olduğunu belirtmektedir. Bu mezar, Kâşgarlı Mahmud'un kurduğuna inanılan Mahmudiye Medresesi'ne ait kalıntıların hətən batısındadır.

Türbədəki ikinci odada Divanü Lugati't-Türk basımlarından oluşıan bir sergi yer almaktadır. Üçüncü oda isə ziyarətçilerin namaz kılabiləcəkləri biçimde düzenlenmiştir. Bu odada türbənin damına çıkan bir de merdiven bulunmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud türbəsi, yalnızca Kâşgar'dan değıl çevre illerden hətta Çin'in çeşitli bölgələrindən gələn Uygur, Kazak, Kırgız ve diğər Türk topluluklarından ziyarətçilər tarafından hətən her gün ziyarət edilmektedir.

**ELMI MÜBAHISƏLƏR HƏQIQƏTƏ
YOL AÇIR**

Bakı Dilçilik Məktəbi öz fəaliyyəti dövründə institutun elmi həyatında az rol oynamamış, müxtəlif mövzulara həsr olunmuş elmi məşğələləri, yeni nəşr olunmuş dilçilik kitablarının müzakirələri, görkəmli dilçilərin həyat və yaradıcılığını işıqlandıran respublika miqyaslı elmi konfransları ilə diqqəti cəlb edə bilmişdir. Hər il elmi seminarlarda ən azı 3-4 məruzə dinlənilmiş, fəaliyyət dövründə gənc dilçilərin ümumrespublika elmi müsabiqəsi keçirilmişdir “Tədqiqlər”də xüsusi “Bakı Dilçilik Məktəbində” rubrikası açılmış və toplanan demək olar ki, hər bir sayında görkəmli alimlərimizin yubileyləri ilə əlaqədar keçirilən “dəyirmi stol”ların materialları, xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi məclislərdə iştirak edən gənc dilçilərin təəssüratlarını əks etdirən yazılar yer tapmışdır. Bu məsələlərdə gənclərə daha önəmli yer verir, onların gələcəyin üzağardan dilçiləri kimi yetişməsi və formalaşmasına çalışırıq.

Bakı Dilçilik Məktəbinin məşğələlərində dilçiliyə aid fərqli baxışların müəlliflərinə - orta məktəb müəllimlərinə, qeyri-dilçilərə (riyaziyyatçı, fizik, inşaatçı və s.) də öz orijinal fikir və düşüncələrini bölüşməyə də imkan yaradılır. Növbəti məşğələlərin birində qızgın mübahisə obyektinə olmuş belə məruzəni - kənd məktəblərindən birində işləyən rus dili və ədəbiyyatı müəllimi **Mirhüseyn Paşayevin “ORİJİNAL ƏQLÇİLİK VAHİD QRAMMATİK SAVAD - SAVAB SİSTEMİ KİMİ”** adlı məruzəsini “Tədqiqlər”in oxucularının mühakiməsinə təqdim edir və bu yazı ilə bağlı elmi fikrini söyləmək istəyən hər kəsə əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildirir və onları **Bakı Dilçilik Məktəbinin** xitabət kürsüsünə dəvət edirik.

f.e.d. Məhəbbət MIRZƏLİYEVƏ
Bakı Dilçilik Məktəbinin rəhbəri

Mirhüseyn ƏQLİNUR (PAŞAYEV)
ORİJİNAL ƏQLÇİLİK VAHİD QRAMMATİK
SAVAD-SAVAB SİSTEMİ KİMİ

Giriş: İşəgötürən işəgötürüləndən isim, sifət, fizika, tarix və s. “nəyə deyilir? Soruşmur. Onun əqlən, ruhən, mənən, cismən sağlam, savadlı olub olmaması ilə maraqlanır. Bunlar da onun rəqabətə davamlılığını təmin edən əsas göstəricidir.

Bütün bunların Dünyada əsas 2 təcrübəsi var: a) ulu əqli; b) müasir elmi. Bunun da 2 əsas dayacağı var: a) orijinal bütövlük (vahidlik) b) obyektiv gerçəklik (alahiddəlik. Bu da “Orijinal təbii bütövlükdən (vahidlikdən) obyektiv gerçəkliklərə (alahiddəlik) və əksinə” prinsipini zəruri edir. Orijinal təbii bütövlük ulu təcrübədən hasil olunan əqli rəşional, obyektiv elmi gerçəkliklər – proporsional, subyektiv yanaşma – irrasional məsələ kimi qiymətləndirilir.

Tarixən orijinal bütövlüyə əsaslanan rəşional əqli təlim almayana, proporsional elm təlim etmək, sənət, siyasət və s. öyrətmək qadağan edilib. Yəni əqli təlim almayana, elm, sənət, siyasət və s. öyrətmək qadağan edilib. Əqli təlim almayan xalqın əql həkim, hakimi, alimi, şairi, sənətkarı deputatı və s. yox, heç nökrü də hesab edilməyib.

Əqli təlim-tərbiyə təhsilin, qrammatikanın (savad-savabın) sağ, elmi təlim sol gözü, helmi (siyasi, cismani əməli) təlim onun canı hesab edilib. Əqli rəşional təlimlə təhsil ictimailəşir, elmi təlimlə inhisarlaşır. Təhsilin, savadın, qrammatikanın əvvəli, axırı rəşional əqliçilikdirsə, onun mərkəzi, “aortası” elmi təlimdir.

Tarixən “Hər oxuyan Molla Nəsrəddin olmaz”, – deyə müdrik istedadlılar təhsilə cəlb edilib. Hətta padşahlar dərviş donunda ölkəni bu məqsədlə gəzib dolaşmış. Məsəl: “Hamı padşaha, padşah isə müdrikə baş əyər.”

Tarixən indiki qədər tədris, KİV olmayıb. Amma hər bir ölkənin, el-obanın müdrik-mütəfəkkir məsləhətçisi olub. Adətən ayrı-ayrı mütəxəssis rəyindən sonra mütəfəkkir rəyi soruşulub. Ciddi işə başlamazdan öncə hər kəs müdrik-mütəfəkkirdən məsləhət alıb,

çarə istəyib Məsəl: “Başı ağrıyan həkimin, haqqı tapdanan hakimin yanına gedər, həkimin başı ağrısa, hakimin haqqı tapdansa mütəfəkkir yanına gedər.”

Mələhətli səsi, istedadı olan el xanəndəsindən necə professional, savadlı müğənni hazırlanırsa, nisbətən qeyri-adi düşünən müdrik istedadla malik olandan mütəhərrik məsləhətçi (ekspert, deputat, vəkil, hakim və s.) hazırlanıb.

Bu baxımdan əsas 2 cür əqli istedad var: a)müdrik b)müşrik. Müdrik nisbətən geniş, hərtərəfli, müşrik nisbətən dar, birtərəfli, konkret düşüncə (istedad) sahibidir.

Birtərəfli müşriklik az qala neqativ, Allaha mane olan kimi təlqin edilir. Həyatda, elm və təhsildə, sənətdə birtərəfli və hərtərəfli düşünənlərin özünəməxsus yeri var. Gecə gündüzü zəruri etdiyi kimi bunlar bir-birini zəruri edir. Yəni, hər ikisi lazımdır. Müşrikin bacardığını müdrik bacarmaz və əksinə. Bunların hər birini özünə layiq qiymətləndirməmək birtərəflilik, çatışmazlıq cəhalət yaradır. Məsələn: orta əsrlərdə birtərəfli qaydada müdrikliyə ifratı meyl yarandı. Bu da mütləqiyyətə qarşı inqilabları zəruri etdi. Hazırda ən vacib məsələlərin tərfi, düsturu öyrədilmir. Məsələn: tərbiyənin, mədəniyyətin, insaniyyətçiliyin, ailənin, sevgi-məhəbbətin, xoşbəxtlik və bədbəxtliliyin və s. tərfi qalır, isim, sifət, sürət, kütlə və s. kimilərin tərfi əzbərlədilir. 2 məlumat hətta təlqin edilir: xoşbəxtlik, məhəbbət və s. kimilərin tərfi yoxdur. Vacib olanların ola bilməz ki, tərfi, düsturu olmasın. Təlqin edilir ki, guya ziyalının tərfi yoxdur. Əslində ziyalının tərfi var və olmalıdır. Məsələn: əsl ziyalı kimə deyilir?

“Bu və ya digər problemləli vəziyyətdən çoxluğun, əksəriyyətin görə bilmədiyi ümdə, nümunəvi çıxış yolunu görə bilən müdrik-mütəfəkkir, aqıl, adil alimə əsl ziyalı deyilir”. “Hər oxuyandan Molla Pənah olmaz” kimi hər oxumuşu ziyalı adlandırmaq cəhalət yaradır. Hazırda mütəxəssis çox, mütəfəkkir yox dərəcəsidir. Tarixçi çox, tarixşünas yox dərəcəsidir. Təhsili bu cür birtərəflilikdən xilas etmədən əqli təhsildən, savaddan, qrammatikadan bəhs

etməyə dəyməz. Ulu təcrübədən hasil edilən əqlçiliyin (vahid qrammatik savadın) sirrinə, sisteminə, strukturuna, fəsillərinə, əsaslarına, metodlarına, hissələrinə, yanaşmalarına və s. bələd olmadan bu və ya digər elm və təhsildən, savad və qrammatikadan bəhs etməyə dəyməz.

**Orijinal bütövlüyə əsaslanan vahid
qrammatikanın (savadlanmanın) fəsilləri.**

Fəsil məsələsinə tərif, düstur vermədən fəsildən bəhs etmək əbəsdir.

Hesab əməli kimi bir-birini zəruri və isbatı inikas, təkamül, mübadilə, silsilə edən vahid sistemə fəsil deyilir. Zərurət + İsbat = Fəsil ($Z+İ=F$)

Fəsil məsələsi üçün ən ümdə, orijinal nümunə Təbiətdəki 4 fəsildir: yaz, yay, payız, qış. Hazırkı elm və təhsildəki bələdlərin biri də bu və ya digər məsələyə yanaşmada təbii orijinallıqdan uzaqlaşmadır. Təbiətdəki orijinallardan uzaqlaşdıqca elm və təhsildə, qrammatik savadlanmada cəhalət yaranır.

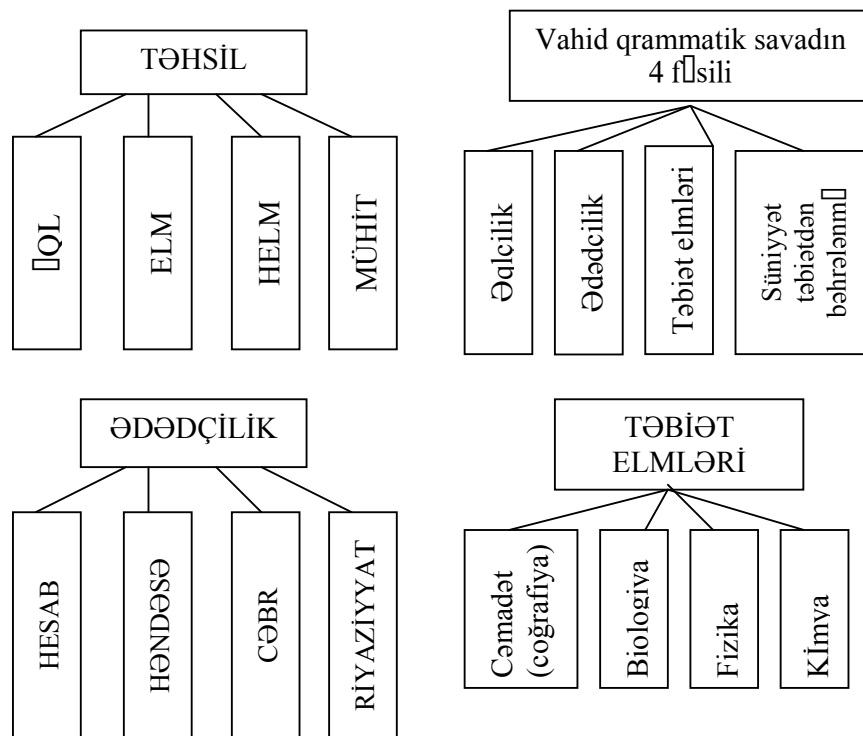
Təbiətdəki 4 fəsil, hesabdakı 4 əməl(fəsil) kimi təhsillənənin, savadlanmanın(qrammatikanın) da 4 fəsli var: 1) rəşional əqli (iradi); 2) proporsional elmi(ixtiyari); 3) irrəşional helmi(əməli, cismani, siyasi) 4) mühiti (qeyri-ixtiyari)

Ayrı-ayrılıqda əqlin, elmin, helmin, mühitin də özünəməxsus 4 fəsli var. Məsələn: elmi fəsillər: 1) orijinal əqlçilik(qrammatika) 2) alternativ ədədçilik (riyazi elmlər, matematika) 3) təbiət elmləri 4) süniyyət (sənətçilik)

Ədədçiliyin də özünə məxsus 4 fəsili var: hesab, həndəsə, cəbr, riyaziyyat 4 növ təbiət elmi (fəsili) var: coğrafiya, biologiya, fizika, kimya. Ayrılıqda coğrafiyanın 4 fəsli: (geologiya, geodeziya, geofizika, coğrafiya) var. Biologiyanın da 4 fəsli (nəbatət, həşarət, heyvanat, insanat), Fizikanın da 4 fəsli: (mexanika, energetika, kibernetika, elektronika) var. Xəlf savadında 1 ilin 4 fəsli kimi hər bir sutkanın da 4 fəsli (sübh, günorta, axşam, gecə) var. Bir ilin 4 fəsli,

hər fəslin 3 ayı, hər ayın 30-31 sutkası, hər sutkanın 24 saati kimi hər bir elmin özünəməxsus fəsilləri əsasları, bölmələri, şöbələri və s. var.

Göründüyü kimi, təbiətin sirri elm və təhsildə və əksinə açıqlanıb. Bütün bunlar, müqayisəli təhlillər qrammatik savadlanmanı, təhsillənməni təşkil edir.

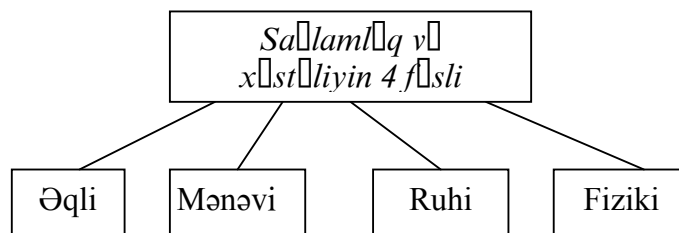

Əqlçilik elminin həm özünəməxsus 4 fəslə, həm də ümumi, vahid savadlanmaya görə 4 fəslə var. Çünki təhsilin əvvəli və axırı əqlçilikdir(qrammatik savad) Burada qrammatik savad tək-cə mövcud qrammatikadakı aləti, haləti dilçilik, ədəbi, bədii, əxlaqi

sözçülük nəzərdə tutulmur. Bütün elmi fənlərdən alınan savad, təhsil nəzərdə tutulur.

Əqlçiliyin: 1)neytral(təbii) 2)natural(təbiəti) 3)obyektiv elmi 4) subyektiv helmi. Orijinal əqlçilik baxımdan atmosferdəki təbii su litosferdəki(təbiətdəki) su olmadığı kimi neytral təbii əql də natural təbiətdəki bilik (əql) deyil. Buna rusca естественные науки – təbii (ideal) elm, природные науки – təbiət elmləri deyilir. İnqilabçılar təbii(ideal) elmləri köhnəlik hesab edərək onu ört-basdır etdilər. Nəticədə ideal elmlə real elmlər qarışdırıldı. Milli savadda buna ideal əql və dəqiq elm (real elm) deyilir. Yəni,adi gözə görünə bilən və adi gözə görünə bilməyən, amma dərk olunaraq qəbul edilən.

Dördlük(fəsilçilik) baxımından orijinallıqda hər şeyin,elmin, məsələnin və s. 4 fəslı var. Məsələn: Sağlamlığın 4 fəslı var 1) əqli-əqidəvi(ruhi) 2)maddi-mənəvi 3)ruhi(psixi,haləti) 4)fiziki (cismani)

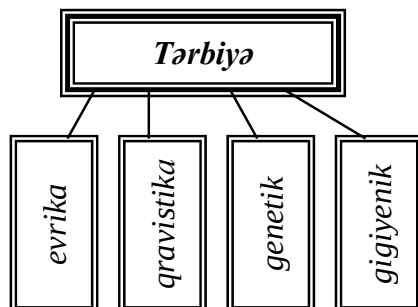

Hazırda əqli-əqidəvi sağlamlıq və xəstəliklə ruhi-psixi, maddi-mənəvi, maddi-mədənilər qarışdırılır. Başqa sözlə desək, əqli xəstəlik təhsilsizlik, savadsızlıqla bağlı olan xəstəlikdir və maddi-mənəvi xəstəlik fiziki(mədəni) sağlamlıq və gigiyenik qidalanma ilə bağlıdır. Bundan sonra bu məsələ baş hərflərlə SX (Sağlamlıq və Xəstəlik) kimi qeyd ediləcək.

Mənəviyyatla bağlı olan məsələlərə düzgün yanaşılır. Mənəviyyat, mənəvi, mənlik kimilər “məni” (kişi toxumu) sözündən yaranıb. Hazırda “məni” “məna” sözləri qarışdırılır. Ərəbcə məni-kişi toxumu(kişi xromosomları) deməkdir. Məni ilə bağlı olanlar ruhi yox, maddi-bioloji, neməti məsələdir. Mövcud akademik lüğət-

lərdə “məni” ilə “məna” sözləri oxşar mənalı kimi izah edilir. Məna = ruhi, hikməti, məni = maddi-neməti məsələdir. Hazırda ruhiyyəti məsələ ilə mənəviyyəti məsələ qarışdırılır. Erməni=haram, türk-məni=halal məni, mənlik, mənəviyyət tərəfdarı olan, o növ mənindən törənən deməkdir. Odur ki, maddi-mənəvi SX, ruhi-psixi (haləti) və əqli-əqidəvi SX deyil. Bunu başqa sözlə: herik-genetik=(maddi-mənəvi), yerik-gigiyenik (maddi-mədəni), əqli-evristik (tədrisi), mühiti-haləti (ruhi-psixi) qravistik SX kimi adlandırmaq olar.

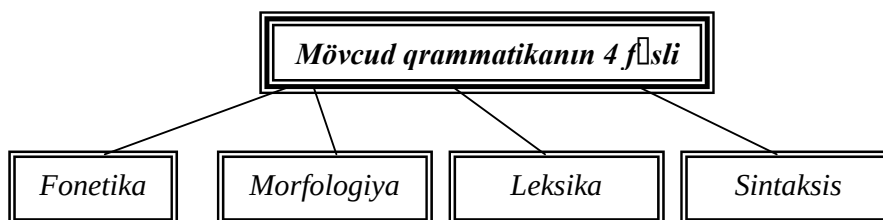
Tərbiyənin də 4 fəslə var: evristik, qravistik, genetik, gigiyenik. Heyvanatın da 4 fəslə var: a) lödəni b) gödəni c) bəşəri e) mədəni. Quşlar və həşəratlar, sürünənlər = lödəni, gövşəyən heyvanat = gödəni, gövşəməyən = bəşəri, düşünən insan mədəni adlanır. Bu onlardakı həzm sisteminə görədir. Hazırkı akademik lüğətlərdən “insanat” sözü çıxarılaraq “bəşəriyyət” sözü ilə əvəz edilib. İt, at, pişik, donuz və s. kimi gövşəməyən heyvanların həzm aparatı “bəşər” adlanır.

Rusca брюхо – bəşər mənasını verir. Брюшной тиф, брюхастый, брюхоногий. İnsanat – человечество deməkdir. Человечество – bəşəriyyət demək deyil. Человечность – insanlıq deməkdirsə, insaniyyət demək deyil. Человек – insan deməkdirsə, bəşər demək deyil. Məsəl “İt bəşəri yağ götürməz, insan mədəsi dərd”. Mədə ancaq insana məxsusdur. İnsan bağırsaqlarının uzunluğu onun boyundan 6 dəfə uzundursa, heyvanınkı 3 dəfə uzundur. Alimlər müəyyən ediblər ki, daim elmi işlə məşğul olan (zehni iş) insanlar

mədə xərcənginə tutulmur. Deməli, insan düşünən mədəni məxluqdur. Культура – mədəniyyət yox, kultura (kulturologiya) deməkdir. Mədəniyyət özü kulturenin (kulturologiyanın) kiçik bir sahəsidir.

İslahatın da 4 fəslə var: 1)ekstensiv-inqilabi 2)konservativ-siyasi; 3)konstruktiv iqtisadi; 4)intensiv-intibahi(başqa sözlə: hissi-nətsi istəklərin coşması)(ekstensiv); 2)ört-basdır etmək(konservativ);3)elmi-iqtisadiyyat; 4)əqli-əqidəcə zənginləşmə(intibahi). Mövcud qrammatikanın da 4 fəslə var: fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis.

Dörtlük baxımından ürək özü də 4 kameradan (fəsildən) ibarətdir.

Çox maraqlıdır hər bir 4-ün bir cütü ruhi, bir cütü maddi məsələdir.Məs.:evristik, qravistik = ruhi, genetik, gigiyenik=maddi, əqli, psixi=ruhi, herik=genetik, yerik gigiyenik=maddi və s.

Dörlüyün bir cütü = artan (+), bir cütü azalan silsiləyə aid olub, bir cütü təkamül, bir cütü tənəzzül təmayüllüdür.

Dörtlük (fəsil) baxımından 4 elmi qanun var:silsilə,təkamül, inikas, mübadilə. Dörtlük baxımından bu və ya digər məsələyə yanaşmanın özünün 4 fəslə (əməli) var: minimal, optimal, maksimal, anomal. Şərti də olsa 4-lük = minimallıq, 6-lıq = optimallıq, 10-luq = maksimalıq, “n”lik = anomallıqdır. Minimalda hər şeyin 1-4, optimalda 6, maksimalda 10, anomalda “n” qədər, təvəti, tələbi, əsası, hissəsi, sahəsi, halı, şöbəsi, fəslə və s. nəzərə alına bilər.

Minimallarda (4-də) nisbi azlıq, çatışmazlıq, maksimallarda nisbi çoxluq varsa, optimalda nə ifratı azlıq, nə də çoxluq var. Ano-

mallıqda isə ifratı çoxluq, qarmaqarışıqlıq var. Odur ki, orijinal bütövlüyə(əqlçiliyə) əsaslanan “İndüsturreal-ideal qrammatika”nın ana xətti 6-lıqdır. Əqlində isə $6+1=7$ Yəni 6 əsas + 1 əməli iş = 7. Bunu vahid elmi, orijinal, təbii, təbiəti, real, ideal, düsturreal qrammatikanın(savadlanmanın) “Yeddi hədlı qrammatikası(savad)” kimi də adlandırmaq olar.

Qrammatik savadlanmanın əsasları, hissələri, tələbləri, standartları.

Dünyada optimallıqda hər şeyin 6 tərəfi: (aşağı, yuxarı, ön, arxa, sağ, sol) kimi qrammatik savadlanmanın 6 əsası, 6 tərəfi, 6 tələbi, 6 standartı var:əqli-ideoloji(hikməti rasiona); 2)elmi-metodoloji(proporsional); 3)helmi-fizioloji(cismani,siyasi,əməli); 4)hələti psixoloji(ruhi,mühiti) 5)maddi-bioloji(neməti) 6) maddi-texnoloji(aləti) + əməli – xronoloji (praktik iş)

Diqqət etsək, məlum olar ki, barmağımızın ucundan bədənimizə kimi 6 ayrımlı birləşmiş hissələr var. Elə bədənimiz özü də 6 əsas ayrımlı birləşmiş hissədən ibarətdir: baş, bədən(gövdə), 2 cüt əl-ayaqlar. Bitki, ağac da 6 ayrımlı birləşmiş hissələrdən ibarətdir: kök, gövdə, budaq, qabıq, yarpaq, meyvə. Dünyada hər şey əsas 6 məqsəd üçündür. Məs.: qoyun:1) yun 2) ət 3) süd 4) dəri 5) sümük 6) nəcasət (ifrazat). İnek: süd, ət, dəri, sümük, nəcasət, tük. Əgər qoyunda yun baş məqsəd daşıyırsa, qaramalda tük tullantı, it, pişik, donuzda təhlükə mənbəyidir. Fildə sümük I yerdədirsə, balıqda tullantı kimidir və s. Mövcud qrammatikada 6 əsas nitq hissəsi var. Barmağın ucundan bədənə kimi 6 ayrımlı birləşmiş hissələr kimi söz (nitq) özü də 6 ayrımlı birləşmiş hissədən ibarətdir: 1) fonetik birləşmələr(səslər) 2)lingvistik birləşmələr(hecalar) 3)leksik birləşmələr(şəkilçilər) 4)morfoloji birləşmələr(köklər) 5)semantik birləşmələr (sözün əsası) 6) sintaktik birləşmələr (cümlələr)

Vahid (orijinal, bütöv) əqlçiliyə (qrammatik savada) əsasən sözün (nitqin, danışığın) yaxud maddənin, hər şeyin, məsələnin optimalıqda $6+1$, anomallıqda “n” qədər halı var. O cümlədən

sözün də 6 halı var: 1) ismi (ad) 2) feli (hərəkət) 3) say (kəmiyyət) 4) sifət (əlamət) 5) zərf (tərz) 6) əvəzlik (qrammatik savad).

Əvvəla, mövcud qrammatikada sözün halı qalır, ismin halından bəhs edilir. Nəticədə hallanma ilə həriflənmə, hərirlənmə eyniləşdirilib qarışdırılır. Rusca падеж – tutiyə, tutacaq, склонение – hallanma deyil, yönlənmə, mövqelənmə deməkdir. Hal və hallanmaya tərif, düstur vermədən sözün, maddənin, ismin və s. halından, hallanmasından bəhs etməyə dəyməz. ***Maddənin, sözün, məsələnin və s. bu və ya digər mənə və məntiqdən, forma və məzmunundan, mahiyyət və əlamətdən və s. digərinə çevrilməsinə hal və hallanma deyilir*** Məsələn: kitab, kitabın, kitaba, kitabda, kitabdan kimi ismin haldan hala keçməsi isimdən felə, saya və s. çevrilməsi deyildir. Sadəcə sözün dondan dona girməsidir. Qadına kişi donu geyindirmək və ya əksinə etməklə, onun mahiyyətini dəyişmək olmaz. Amma OX!(həyacan), OX(isim), OX atmaq (fel) bir OX (say) yaxşı OX (sifət) o, OX (əvəzlik) yaxşı oxlamaq (zərf). Bu o deməkdir ki, “OX” sözü həyacan bildirmə halından ad bildirən, say hal, əhval, vəziyyət, tərz, hərəkət əlamət, mahiyyət, keyfiyyət və s. bildirən hallara çevrilmələrdir. Orijinal bütövlük baxımından sifətdən isim, isimdən say, fel, zərf təkrar təkamül, tənəzzül inkişaf, silsilə, mübadilə olunub. Yəni, əlamət omasa duyulmaz, hiss olunmaz, duyulmasa adlanmaz, sayılmaz, onun hərəkəti, sükunəti, bilinməz, tərz, vəziyyəti məlum olmaz, bunlar əvəz edilməz qrammatikaya (savada) çevrilməz. Bu baxımdan sifətdən cəmadət (təbiət elmləri) isimdən fəlsəfə, saydan ədədçilik elmləri, feldən, fizika, zərfdən kimya əvəzlikdən vahid qrammatika yaranıb.

Dünyada optimal variantda hər şeyin 6 tərəfi, tələbi, əsası kimi dövlətçiliyin də $6+1=7$ tələbi var: əqli-ideoloji, elmi-iqtisadi, helmi-siyasi, haləti-psixoloji(sosial), maddi-bioloji, maddi texnologji+əməli-xronoloji.

Orijinallıq baxımından mövcud qrammatikadakı nitq hissələri vahid əqlin, savadın(qrammatikanın) ayrı-ayrı elmi hissələridir. Yəni, bu və ya digər elmi sahədən bəhs etmək nitq etməkdir. Ki-

misi fizikadan, kimyadan, kimisi digər adi elmi məsələdən bəhs edir, deməli yazılı, şifahi nitq edir. Maraqlıdır, insan 6 kimyəvi elementdən yaranıb: 1) oksigen; 2) hidrogen; 3) karbon; 4) fosfor; 5) dəmir; 6) kalsium; Kalsium-ilik, dəmir qan, fosfor-göz, karbon-mədə, hidrogen-beyin, oksigen-ağ ciyərlər kimilərə bərabərdir.

Əqli nitqin 6 hissəsi var: 1) fonetik səs (hərflər); 2) linqvistik heca 3) leksik şəkilçi; 4) morfoloji kök; 5) semantik əsas (söz); 6) sintaktik cümlə (fikir). Bitmiş fikrin ifadəsinə cümlə deyilir. Cümləyə tərif verildiyi halda, fikrə tərif verilmir. Yəni, ilk orijinal məsələ qalır, sonrakı əks alternativdən bəhs edilir. Təlqin edilir ki, işıq sürəti ən iti sürətdir. Əslində isə fikir (niyyət) sürəti ən iti sürətdir. Işıq sürətinə mühit əks təsir edə bilirsə, fikir sürətinə mühit əks təsir edə bilmir. Bu da onu sübut edir ki, mühit əks təsir edə bilməyən mütləqdir. Əsl elmi fikrə isti, soyuq, yaxşı pis əks təsir edə bilmir. Məsələn: $2+2=4$, $4:2=2$ kimilərə mühit əks təsir edə bilmir. Deməli, mühit ilə mütləq bir-birinə əks alternativdir. Mühiti fikirlə yanaşı, zaman, mühit, şərait amillərinin əks təsir edə bilmədiyini mütləq fikir də mövcuddur. Məsələn: Niyyətin əbədi olsa, insaniyyətçi ək, insaniyyətçi tərbiyə et. Deməli, əbədi olan mütləqdir, ötəri olan mühiti nisbilik isə mütləq ilə mühit arasında müqayisə vahididir.

Hazırda hissə ilə şöbə, fəsil, hallanma, hərirlənmə, mühit ilə mütləq, nisbilik, cins ilə ins, irs, hərmiş ilə gərmiş herik ilə yerik kimilər, əqli, mənəvi, ruhi, fiziki sağlamlıq, xəstəlik kimilər qarışdırılır. Belələrinə tərif, düstur, verilmədən, onlardan bəhs edilir.

Barmağımızın ucundan bədənimizə kimi ayrılmı-birləşmiş hissə məsələsi ən yaxşı nümunədir. Əsas iki cür hissə növü var: a) birləşmiş ayrılmı hissələr b) əlahiddə ayrı-ayrı parçalar. Maşın-mexanizmdəki hissələr özü orqanizmdəki hissələrin analogiyasıdır. Hazırda yeni təhsil qanunu müzakirə edilir. Deyilir ki, təhsil qanunu 6 fəsildən ibarətdir. Deyilməlidir ki, təhsil qanunu 6 hissədən ibarətdir. Mövcud konstitusiyamız 12 fəsilə bölünür, əslində isə 12 hissəyə bölünməlidir. 4-dən artıq və əskinə fəsilə bölünmə təbiətin

ələhinədir. Bu da cəhalətə səbəb olur. Orijinallıq baxımından fəsil 4, əsas 6, hissə az- çox sayda qəbul edilə bilər.

Əqli nitqçilik aləti, haləti dilçilik. Əqli (insani) nitq ilə haləti, aləti dil fərqli məsələdir. Yəni, əqli nitq ilə aləti, haləti dilçilik fərqli məsələdir. Bunları fərqləndirmədən nitqçilik və dilçilikdən bəhs etməyə dəyməz.

“Dil-ünsiyyət vasitəsidir” tərifli şərikli, müştərəkdir. Bunu təkcə insana aid etmək düz deyil. Çünki heyvanatın da dili var. Dil ilə heyvanat da ünsiyyət qura bilir. Elmin vəzifəsi bu cür şərikli, qarışıq məsələləri aydınlaşdırmaqdır, qarışdırmaq deyil.

Ağız boşluğunda gigiyenik arfoepik, linqvistik funksiyalar yerinə yetirən, səslənməyə kömək edən anotomik orqana, əzaya dil deyilir. Bu problemlə bilavasitə məşğul olana dilçi, problemin özünə dilçilik deyilir.

Anotomik dil dad funksiyası yerinə yetirməklə yanaşı ağıza düşən xörəyi çeynəməyə, islatmağa, udmağa kömək edir. Dil sözün I həqiqi mənasında anotomik termindir, sözün II omonomik mənasında qrammatik termindir. Hazırda həqiqi məna qalır, məcazi məna qrammatikada önə çəkilir.

Əsl savad baxımından dilçilik məsələsi ilə nəinki qrammatiklər psixoloq, psixiatrlar, həkimlər də məşğul olmalıdır. Yəni, sözü gedən məsələ qrammatikanın yox, tibbin problemidir. Dil, dilçilik haləti lingiristik (psixi) aləti, fizioloji (cismani) məsələdirsə, elmi qrammatik məsələ deyildir.

Odur ki, sözügedən məsələ “dilçilik” yox, əqli nitqçilik, yaxud “əqlçilik” adlandırılmalıdır.

Sual olunur: nə üçün bu məsələ əksər hallarda əqlçilik, nitqçilik yox, məhz dilçilik adlanır? Bu, keçmiş irtica qüvvələrindən qalan doqmadır. Xalq kütlələri arasında olanı tədqiq etmədən olduğu kimi qrammatikaya yamayıblar. Meşədəki ağacı emal etmədən onun inşaatda, məişətdə və s. istifadəsi mümkün olmadığı kimi kütlə arasındakını “emal” etmədən də onu olduğu kimi qrammatikaya, savada, elmə, təhsilə gətirmək düz olmaz. Qrammatik xalq

arasındakıları saf-cürük, tədqiq, təhlil edərək onu qrammatikaya daxil edə bilər.

Hazırda sözügedən məsələ yanlış olaraq məsələ; “rus dili,” “ərəb dili” və s. kimi yox, ərəb nitqi, rus nitqi, “ana dili” əvəzinə Ana sözü kimi adlansa, məntiqli olar.

Adətən, siyasətçilər xalqın adı ilə sığortalanır. Bu da qalma psixotoromdur. Çoxluğun fikri əsl həqiqətdirsə, onda elmi, tədqiqat, alim nə üçündür? Bütün xalqlar bir alimin kəşfini edə bilməz. Məsələn: “Alim bir olar”, “Alim öldü, aləm öldü.” “Alimin düz sözü-dərman, səhvi dərd olar”. Bir həqiqi alimin elmi, fikri Aləmə bərabər tutulur. Əqli, zehni, elmi mənada bir həqiqi alimin fikri Aləmə bərbərdirsə, fiziki mənada “el gücü sel gücüdür”. Xalq dağı dağı üstə qoya bilər. Xalq elm kəşf edə bilməzsə, mahnı, layla, qoşma və s. yarada bilməz. Məhəmməd peyğəmbər (SL)dan soruşdular - Ya peyğəmbər Xəlqi əql nədir? – Xəlqi əql o alimlərin fikirləridir ki, onlar olub, ölüb. Adları unudulub, kəşfləri xəlqiləşərək mütləq fikrə çevrilib. Müəllifsiz yaradıcılıq yoxdur.

Əsl savad(qrammatik təhsil) baxımından maddi təbiətdən, ruhi təbilikdən kənarda elm, təhsil, savad, yoxdur.

Orijinal bütöv vahid əqlçilik (qrammatik savad)

Ulu təcrübədən hasil edilən rəşional əqli bilgi, ideya, ideal əsasında formalaşan qrammatik əqli savad sisteminə orijinal, bütöv əqlçilik (qrammatika) deyilir.

Əqlçilik savadı orijinal bütövlüyə əsaslanır. Yəni bütün elm, sənət, təhsil, kəltur, siyasət və s. sahələri bütöv, vahid əqlçiliyin yaxın və uzaq qohumlarıdır. Ədədçilik(riyazi elmlər - bunu matematika adlandırır) əqlçiliyin ən yaxın törəməsidir. Deyək ki, hesabda vurmanın əks paraleli bölmədirsə, əkiz paraleli toplanadır kimi əqlçiliyin əks paraleli ədədçilikdir. Mövcud aləti, haləti, lingvistik dilçilik, ədəbi, bədii semantik, sintaksis sözcülük, nitqçilik onun hibridli birləşməsidir. Odur ki, mövcud dilçilik gərəksizləşir ki, işə götürən işə götürüləndən isim, sifət, say, və s. nəyə deyilir? so-

ruşmur. Onun savadlı olması ilə maraqlanır. Yazı, oxu, hesab bacarmaq ayrı-ayrı elmi sirlərə bələd olmaq hələ savadlı olmağını yaradırsa, bütövü deyilir. Bu və ya digər elmi, adi bilgidən ortaq məxrəc hasil etmək, ümdə nəticə çıxarmaq qrammatik savad deməkdir. Bir oval buğda ya savad, ya da savadsız buğda adlanır. Əqli, elmi təlimlərin son məhsuluna savad deyilir. Savad maddi-mənəvi insan-əkməyə, maddi-mənəvi insanyetşdirməyə, təlim-tərbiyəyə, aləti, neməti məsələlərdən necə, nə cür bəhərlənə bilməyə əsaslanır.

Orijinal əqlçilik baxımdan hökm deyil ki, hamı alim-mütəxəssis, adi sənətçi, siyasətçi olsun, hökmdür ki, hamı əqlçi (savadlı-savadlı) olsun. Niyə məhz əqlçi? Çünki insan hər şeydən öncə əqli varlıqdır. Yəni, insan bütün bu və ya digər varlıqlardan əqli ilə seçilir. Daha doğrusu, elm alim üçündürsə, əql hamı üçündür (hamı əqli asanlıqla dərk edə bilir). M.V.Lomonosov deyib ki, vahid qrammatikasız arotoriya küt, ədəbiyyat cəfəng, fəlsəfə əsassız, hüquq şübhəli olar. Hazırda Dünyanın vahid matematikası olduğu halda vahid qrammatikası yoxdur. Əslində işə dünyada hər şeyin əslə hər bir elm vahid zərərdən, vahid savaddan, vahid nöqtədən törəyib. Məsələn: həndəsədə bütün fiqurlar vahid nöqtədən başlayır. Vahid hesab əməlləri 2 əsas qrupa: artan və azalan silsilə təmayüllə 2 növ əks və əkiz paralellərə bölündüyü kimi həndəsi fiqurlar da 2 tipə bölünür: A)açıq B)qapalı. Eyni zamanda qrammatik savadlanma 2 istiqamətə yönəlib:a)açıq-elmi; b)qapalı-əqli yəni sonsuzluq vadar olan elm, tamamlanmaya vadar olan əql.

Hesabın 4 əməli kimi savadın 4 əməli var: əqli, elmi, helmi, haləti. Mövcud akademik lüğətdən helm sözü çıxarılıb. Bir məsəl qalib:“Elmin olsa, helmin də olsun” hazırda ulu təcrübədən hasil edilən xəlqi əql ilə şəxsi ağıl eyniləşib qarşıdırılır. Düşmənlərimiz deyib: İdeal insaniyyətçilərə qalib gəlmək üçün onu vahid əqldən (qrammatik savaddan) ayır, xəlqi əqldən ayır, şəxsi ağıla yönəlt,ulu əqlinə şübhələndir, azdır, qarşılıqlı anlaşma şəraiti yarat! “Özünüzü

insaniyyətçiyə çevirə bilməsək insaniyyətçiləri nətsaniyə çevirə bilərik”, yəni özümüzə çevrilə bilərik.

Hamı anadan insan kimi doğulub, insaniyyətçiyə çevirilməlidir. İnsaniyyətçilik yağış, qar kimi yağmır. Təlim-tərbiyə ilə insan insaniyyətçiyə çevrilə bilər. İnsan özbaşına istər-istəməz nətsaniyə, iradi yolla insaniyyətçiyə çevrilə bilər. Məsələn: İnsan doğulmaq asan, insaniyyətçiyə çevrilmək çətin, alimə çevrilmək asan, insaniyyətçiyə çevrilmək çətindir.

Qrammatikada cins, ins, irs məsələsi

Mövcud hibridral qrammatikada təlgin edilir ki, guya bəzi dillərdə(nitqlərdə) ismin qadın, kişi, orta cinsi var, bəzilərində yoxdur. Əslində isə elə varlıq,məxluq yoxdur ki, onun əks cinsi, əks alternativini olmasın.

Xalq təbabətində xəstəlik(cinsi/dişi),(insi/erkək),(irsi/müştərək) müəyyən edilmədən müalicəyə başlanmır.Hətta seyrək,boz buludlar-erkək(yağmursuz),qara,sıx buludlar dişi(yağan) hesab edilir.

O, cümlədən sözün də cinsi, insi, irsi var. Azəri nitqində sözün cinsi, insi, irsi, və s. müqayisədə daha asan müəyyən edilir. Çünki rus nitqi flektiv, azəri nitqi isə iltisəqi qəlibdədir. Ruscada isə əksinədir və s.

Təbiilik öz yerində. Formalıq baxımından azəri nitqində sözün cinsi, insi, irsi asan müəyyən edilə bilər. Çünki azəri nitqində -lar, -lər kimi cəm şəkilçiləri var. -lar ilə bitən insi, -lər ilə bitən cinsi, sonu -lar, -lər ilə bitməyən irsi sözlərə aiddir.

Rus nitqində çoxlu tək, cəm şəkilçi formaları olduğundan sözün qadın, kişi, orta cinsə aid olması isimlərin tək sayda şəkilçiləri ilə qiymətləndirilir.

Orijinallıq baxımından insanın qadını, kişisi olar, sözün qadını, kişisi olmaz? Yaxud orta cins? Bu gülüncdür? Çünki elə varlıq yoxdur ki, onun orta cinsi olsun. Amma hər şeyin, o cümlədən sözün, nitqin ortaq, yəni, şərikli müştərək irsi var. Bununla da hansı sözün hansı nitq hissəsinin hansından törəyib törəməməsi

ayırd edilə bilər. Cəm şəkildə işlənməyən (-lar, -lər sonluğu olmayan) sözlər (nitq hissələri) irsi, yəni şərikli, müştərək, qarışıq, -lar, -lər ilə bitənlər əksinə, müstəqil adlanır. Məsələn: zərf nitq hissəsi sifət və digər nitq hissələrindən törəyib(qarışıq, şərikli müştərək). Fellərin -lar, -lər sonluqları cinsi və irsi, məsdər isə irsi söz (nitq) hesab edilir. Bu da məsdəri felin ilkin forması hesab etməni, zərfin ilkin nitq hissəsi olması ideyasını rədd edir. Əksinə məsdər və zərf özündən əvvəlki nitq hissələrinin ən təkmil sonrakı dəyişməz formasıdır. Yəni, məsdər və zərf son stabil və dəyişməz qrammatik dəyərdir.

İndusturreal ideal qrammatikanın fəsiləri

İndustriya – ümumən sənaye deməkdirsə, burada **in** – neytral, toxunulmaz, dəyişməz, ideal, rəşional, ulu təcrübə savad, **düstur**-vahid və elmi məntiq, **real** - obyektiv, subyektiv, qarışıq reallıq, **ideal** - bunlardan hasil edilən ən ümdə nümunə. Yəni, bütün bunların məğzi, məcmuyı. Bütün bunlar “İndusturreal - ideal qrammatikanın (savad-savabın) 4 fəslini təşkil edir”: 1)əqlirəşional qrammatika; 2)elmi düsturreal qrammatika; 3)helmi-milli qrammatika; 4) ümumi ideal qrammatika.

I. Ulu təcrübədən hasil edilən rəşional bilgilərin məcmuyuna əqli rəşional qrammatika (savad) deyilir.

II. Ayrı-ayrı elmi fənləri ümumən və onlardakı konkret qanun-qaydaları, aksiomatik düsturları, nəzəriyyələri, tərifləri, habelə mənə və məntiqləri, bir-biri ilə sistemli şəkildə təhlil edərək onlardan ortağ məxrəc hasil etməyi öyrədən elmi fənnə vahid düsturreal professional elmi qrammatika deyilir.

III. Bu və ya digər məsələnin özünəməxsus adlandırılmasından, səsləndirilməsindən, onlara yanaşılmasından bəhs edən fərdi-subyektiv, milli-obyektiv real irrəşional münasibətlərə helmi-milli fərdi qrammatika (savad) deyilir.

IV. Əqli-rasional, elmi-proporsional, helmi-irrosional qrammatikanın(savadın) xülasəsinə ideal-iradi qrammatika(savad) deyilir.

Bu və ya digər hesab əməli, yaxud ilin bir fəslə digərlərin necə zəruri edərək bir-birini təkamül, inkişaf, silsilə, mübadilə, isbat və inkar edirsə, qrammatik fəsillərin biri digərini özünəməxsus şəkildə zəruri isbat, inkişaf, inkar, təsdiq, silsilə mübadilə edir.

Öncə sistemli halda orijinal əqlçiliklə arternativ olan ədədçilik(qrammatika ilə matlimatika), sonra təbiət elmləri ümumən, daha sonra ünsiyyət(kulturologiya) helmləri müqaisəli təhlil edilir ki, buna ümumu müqaisə deyilir. Daha sonra ədədçilik, əqlçilik, təbiət, ünsiyyət elmlərindəki ayrı-ayrı elmi fəsillər qanun-qaydalar, habelə aksiomlar, düsturlar, təriflər və s. bir-biri ilə müqaisəli təhlil edilir. Bunlardan orta q məxrəc (savad-savab) hasil edilir.

Məsələn, belə bir fakt. Mexanikanın qızıl qaydası və qrammatikanın(savadın) qızıl qanunu. Qaydaya əsasən son nəticədə itiririk. Qrammatik qanunda itirmirik. Çünki elmi hikmət xərcləndikcə artır, helmi nemət xərcləndikcə azalır.

İndusturreal qrammatikanın əsas məqsədi xərcləndikcə artan hikmətlə, azalan nemətin vəhdətini tapmaqdır. Necə edək ki, maddi nemətlər helmi xərclənmədə azalıb tükənməsin. Bunun üçün düz, tərs, tənəsüblük və s. qanun-faydalar var.Yəni,hərgah insaniyyət artan hikmətlə azalan nemətin vəhdətini yaratsa, onda nemətlə də xərcləndikcə artar, azalmaz.

Öncə qeyd edildi ki, hər bir şey, məsələ dördlükdə bir cüt ruhi hikmətdən və 1 cüt maddi-nemətdən təşkil olunub.Məs.:sağlamlıq və xəstəlik (SX); 1)ruhi(əqli) SX; 2)ruhi-psixi SX; 3)maddi-mənəvi SX; 4)maddi-mənəvi SX. Buna başqa sözlə, əqli-verristik (ruhi),helmi-haləti qravistik,herikgenetik(irsi), yerik-gigiyenik (bioloji) təsirlər deyilir. Yəni,ideal insaniyyətçilik, qravistik savadlanma əsasında maddi mənəvi tələblərə düzgün əməl etməklə formalaşır. Bunun biri maddi insanəkmədirsə(irsi,genetik), o biri maddi insan yetişdirmə(bioloji qidalanma) digərləri isə maarifləndirməyə

şəxsdən kənar təsirlərdir. Hazırda maddi-mənəvi insanəkmədən deyil, insanyetşdirmədən bəhs edilir. Çünki hazırda maddi məsələ olan mənəviyyat ruhi məsələ ilə qarışdırılır(əqliyyatla, ruhiyyət, mənəviyyat, mədəniyyət, süniyyət, elmiyyət, helmiyyət və s.)

Orijinal təbii, əqilçiliyə əsaslanan indüsturreal ideal qrammatika(savad) ayrı-ayrı elmlərə parçalanmanın əleyhinə deyil, parçalanma, bölünmə olmasa, elmi hikmətlər tədqiq oluna bilməz. Elm həkim-cərrah kimidir. Cərrah lazım olan xəstə üzərində əməliyyat etməsə, xəstəlik sağalmaz. Elmi təlim həndəsədəki açıq, kor, iti bucaqları, əql isə romb, pramida, kvadrat və s. kimi qapalı bucaqları(fiqurları) xatırladır. Əqli qrammatik savad rombsəkilli (modelli), elm korbucaq modellidir. Əqli qrammatika romb kimi bir vahid, tək nöqtədən başlayıb, kor bucaq kimi yanlara açılır. Sonradan yenidən sınıraq vahid nöqtədə birləşərək tamamlanır.Korbucaq isə açıq tipli modelidir.Yəni,elm sonsuzluğa, əql(qrammatika) əksinə, bitkinliyə, tamamlanmaya vadar olur. Hazırda tamamlanan əql ilə tamamlanmayan elm fərqləndirilmir. Çünki inqilabçılar bilərəkdən rasional əql ilə proporsional elmi, irrasional helmi, haləti məsələni qarışdırdılar. Odur ki, əql sözü ilə “ağıl” sözü qarışdırılır. Əql “pəzym”, ağıl isə “ym” kimi tərcümə edilə bilər. Helm sözü metod sözünü əvəz edə bilər, lakin metod sözü “helm” i əvəz edə bilmir. Məsələn, “Elmin olsa, helmin də olsun”, Qəribədir ki, “helm” nitqimizdə ola-ola, lüğətlərə daxil edilməyib.

Bina təməlinə söykəndiyi kimi elm, təhsil, savad, qrammatika da öz təbii orijinalına söykənir. Təbiilikdən, təbiətdən kənar elm, təhsil, savad, qrammatika yoxdur. Təbii və təbiəti orijinal əql öncül elm, ortancıl (mərkəzi) mərhələ və məsələdir. Məsələn: Min-min dərddin bir öncül çarəsi var. Hazırda bir ilkin, öncül çarə qalır, hər sözdə dərddə min-min çarə axtarılır. Çünki öyrənib öyrətmə işi öz ilkin orijinalından uzaqlaşır, informasiya təhsildən dəm vurulur. Elə bilirlər ki, insan nə qədər çox informasiya alsın, o qədər yaxşıdır. Əsla yox! Az olsun, bir olsun, öncül, orijinal olsun. Orijinal, təbii həyat, sadə bilgi (savad) ağız südü kimi əvəzedilməzdir. Bir

alim soruşdu: Sən kimsən, biz kimik? – Siz ayrı-ayrı elmlərə birtərəfli qapanan mütəxəssislər, mənsə vahid, orijinal, əqlə söykənən ağıl, ağıl adil mütəfəkkir, ziyalı! Siz öncül məsələni qoyub, sonrakı medyara, mən isə əvvəl-axırkı vahid əqli əyara əsaslanıram.

Mirhüseyn PAŞAYEV

**ORIJINAL ƏQLÇİLİK VAHİD QRAMMATİK SAVAD-
SAVAB SİSTEMİ KİMİ
REZÖME**

Грамматика, основана на принципе Эгелгилик (разуинхть) отсигаетая от действующих теи, что, она занимается ни только разборами психико-лингвистический, словестносеиантическими, но и сопоставляя общую суть отдельных научных дисциплин, обугает, как сделать от полученных знаний выводы. Оригиналь-норязученных грамматика анализирует аксиомы, теории, законы, правила, формулы по отдельным научным дисциплинам. На основе этого образуется. Гетəхразделная: 1) рационально-разуелная 2) про-циолная-научная 3) иррационально-национальная грамматика. Она строится на 6 имерных основах: 1) идогическая 2) методологическая (индустриальная) 3) национальная 4) психологическая 5) биологическая 6) техногическая и так получается семеросконная (стартная) грамматика (6+1=7). Сюда – практическа грамматика.

Mirhuseyn PASHAYEV

**THE EDUCATIONAL SYSTEM OF ORIGINALITY
SUMMARY**

The word “əqlçilik” is not literally translated into Russian and other west languages. It means mind, conclusion, sense of absolute and natural ideas and ideals.

According to the law of “əqlçilik” it is not necessary to become a scientist, professional, but everybody must be the master of “əqlçililik”. Because a man is different from other creatures as the bearer of “əqlçilik” (intelligent).

By means of “əqlçilik” it was proved that the laws of arithmetic, geometry, physics, linguistics, natural history, science of science, history, philosophy, biology, literature etc. were inherited from “əqlçilik”.

“Əqlçilik” is the original beginning of all the beginnings, and the science are the separate phases of “əqlçilik”. Every creature has only 6 main sides (bottom, top, back, front, right, left) and the bearer of “əqlçilik” also has 6: eqel, elm, helm, halet, alet, nemət+əməl.

The totality of absolute ideas and natural ideals is “əqlçilik”. Elm (science) studies the revelation of the internal regularities.

The socialization of the laws of six-dimmmensional thinking is Heln (subjective thinking).

“Əqlçilik” is the original basis of the disputes for judgement. Without introducing with the laws of “Əqlçilik” it is impossible to learn other scientific subjects of life. “Əqlçilik” reveals a new era and new perspectives in science and life.

Nurlan MƏTLƏB OĞLU

MAHMUD KAŞĞARLI “DİVANÜ LUGATI -İT-TÜRK”LƏ ÖLMƏZLİYƏ QOVUŞDU

1 000 illik zaman məsafəsini möhtəşəm “Divanü Lugati -it-Türk” əsəri ilə keçib ölməzliyə qovuşan Kâşgarlı Mahmud yalnız türk dünyasının deyil, bütün bəşəriyyətin elm və mədəniyyət tarixinin qızıl səhifəsidir. Bu baxımdan da 2008-ci ilin YUNESKO tərəfindən Kâşgarlı Mahmud ili élan edilməsi və onun 1000 illik yubileyinin dünya miqyasında keçirilməsi hər bir türk üçün fəxrdir.

Dünya türkoloqlarının müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq etdikləri “Divanü Lugati -it-Türk”lə bağlı 1300-dən çox monoqrafiya, dissertasiya və elmi məqalə meydana çıxmışdır. Lakin “Divan”ın gizlətdiyi bəzi sirli məqamlar hələ də çözülməmiş qalmaqdadır. Bunların öyrənilməsi isə bu gün Mahmud Kaşgarlı dühasından qürurlanan biz gənclərin üzərinə düşür.

Türk ellərini qarış-qarış, oba-oba gəzib, böyük sevgi ilə topladığı türk dilləri və ləhcələrinə aid faktlar, ədəbi dil nümunələri, zəngin coğrafi, tarixi, etnoqrafik materiallar Mahmud Kâşgarlının bu günümüzdə bəxş etdiyi qiymətli xəzinədir. 30-dan yuxarı türk ləhcəsini, o cümlədən oğuz, qıpçaq, karluq, uyğur və s. ləhcələri dərinədən bilən alim bütün bu materialları “Divanü Lugati -it-Türk” əsərində müqayisəli şəkildə təqdim etmiş və bununla da o, dilçilik tarixinə tarixi-müqayisəli metodun banisi kimi daxil olmuşdur.

Əsər min il bundan öncəki türkü bütün özəllikləri ilə - dili və ədəbiyyatı, tarixi və coğrafiyası, mədəniyyəti və mənəviyyatı, bir sözlə, ulu türkün həyat və məişət tərz, dünyagörüşü, adət-ənənələri, psixologiyası ilə bizə təqdim edir.

“Divan” müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılmış, dünyanın görkəmli türkologlarının həmişə diqqətini cəlb etmişdir. Onlar həтта müasir türk dilləri ilə bağlı hər hansı fikir irəli sürdükləri zaman bu əsərə əsaslanmışlar.

“Divan” müəllifin dünyagörüşünün, maraq dairəsinin, eləcə də onun bilik və istedadının aynasıdır. Belə ki, lüğət dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, folklorşünaslıq elmlərini əhatə edir. Azərbaycan türkoloqu Ramiz Əskər yazır: “Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğat-it türk” əsəri orta türk dövrünün şah əsəri, min il əvvəlki türklüyün ensiklopediyası, aynasıdır”.

Elmdə qəbul olunduğuna görə, müəllif tərəfindən əsərin dörd nüsxəsi yazılmışdır. Lakin həmin nüsxələrdən heç biri bizə gəlib çatmamışdır. Bizə gəlib çatan yeganə nüsxə isə Mahmud Kaşğarının öz əlyazmasından 200 il sonra üzü köçürülmüş nüsxədir. Bu əlyazması İstanbul Milli Kitabxanasında saxlanır.

1914-cü ildə Əli Əmiri adlı bir kitabsevərin təsadüfən tapdığı əsəri onun dostu məşhur alim Rifət Kilisli 1915-17-ci illərdə nəşr etmişdir. Yalnız bundan sonra o, əvəzsiz türkoloji mənbəyə çevrilmişdir. Əsərin danılmaz əhəmiyyəti onun düyanın müxtəlif dillərinə tərcümələri ilə nəticələnmişdir.

Bir qədər də bu tərcümələrdən bəhs etmək istərdik.

1925-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisində Mahmud Kaşğari “Divan”ının tərcüməsi məsələsi müzakirə olunmuş və bununla bağlı Samih Rifət və məşhur şair Mehmet Akifə sifariş verilmişdir. Hətta bu məqsədlə Kilisli Rifətin tərcüməsi İstanbuldan Ankaraya gətirilmişdir. Fəqət bu iş yerinə yetirilməmişdir.

1928-ci ildə Macarıstan Elmlər Akademiyasının maddi dəstəyi ilə Karl Brokkelman(1868-1956) Mahmud Kaşğari “Divan”ındakı sözləri əlifba sırası ilə düzərək 1 cild şəklində nəşr etdirmişdir.

XX əsrin 30-cu illərində “Divan”ın tərcüməsi məsələsi aktual olmuşdur. O dövrdə Təvfiq Demiroğlu, Atif Efendi Tüzünər də bu işlə məşğul olmuş və onların tərcümələrinin əlyazmaları Türk Dil Kurumunun kitabxanasındadır. “Divan”ın dünyada ən mükəmməl tərcüməsi isə professor Besim Atalaya məxsusdur. Ramiz Əskərin qeyd etdiyi kimi, “Heç əbəs deyil ki, əsərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı Besim Atalayın tərcüməsi əsas baza, etalon rolunu oynayır”(5,51).

2005-ci ildə “Divan”ın yeni tərcüməsi meydana gəldi. Seçkin Erdi və Serap Tuğbanın İstanbulda nəşr olunan bu tərcüməsi də orijinallığı ilə seçilir.

“Divan” özbək və uyğur dillərinə də tərcümə olunmuşdur. Yeri gəlmişkən deyək ki, uyğur tərcümələri fəlakətlərlə üzləşmişdir. Belə ki, ilk tərcüməçi Kutluq Şevki qətlə yetirilmiş, İsmayıl Damollam iş tamamlanmamış vəfat etmişdir. Əsərin 3-cü tərcüməsi şair Əhməd Ziyaiyə nəsib olsa da, nəticədə onun da başı bəllələr çəkmiş – o, 20 il həbs cəzasına məhkum olunmuş, daha sonra edam edilmişdir.

Lüğətin dördüncü tərcüməsinin də aqibəti ağır olmuş, müəllif Uyğur Sayraminin əlyazması yandırılmışdır. Nəhayət, beşinci tərcümə həyata keçirilmiş, 1981-84-cü illərdə Urumçidə 3 cildə nəşr edilmişdir.

Yeri gəlmişkən deyim ki, Mahmud Kaşğarlının 1000 illik yubileyinin bir zaman onun “Divanü Lugati-it-Türk” əsərinin varlığını belə qəbul etmək istəməyən bir ölkənin – Çin Xalq Respublikasının paytaxtında bu gün təntənə ilə qeyd olunması ədalətin qələbəsi idi. Türk Dil Qurumu və Pekindəki Mərkəzi Millətlər Universitetinin bu yubiley şərəfinə birgə keçirdiyi beynəlxalq elmi konfrans və konfransın sonunda Mahmud Kaşğarlının “Divanü Lugati-it-Türk” əsərinin uyqurca tərcüməsinin nəfis şəkildə nəşrinin təqdimat mərasimi həqiqətin sarsılmazlığını bir daha sübut etdi. Mən də belə bir unudulmaz tarixi anların, böyük təntənənin şahidi olduğum üçün sevinir, Mahmud Kaşğarlının 1000 illik yubileyinə həsr edilmiş bu uluslararası konfransın iştirakçıları sırasında olmağımdan qürur duyuram.

“Divan”ın ingilis dilinə ilk tərcüməçisi Herard Klauzenə məxsusdur. Sonralar ABŞ türkoloqu Robert Dahkofun etdiyi tərcümə daha uğurlu olmuşdur.

Əsər 1999-cu ildə qazax, 2002-ci ildə çin, 2004-cü ildə fars dilinə tərcümə olunmuşdur.

Azərbaycanda da Mahmud Kaşğarlının “Divan”ı mütəxəssislərin nəzərini həmişə cəlb etmişdir. Bu sahədə Ramiz Əskərin

əməyi böyükdür. Məhz o, lüğəti rusca nəşr etdirərək Rusiyada, Ukraynada, Polşada, Rumıniyada, Moldovada və Litvada yaymış, burada yaşayan türk xalqlarına çatdırmışdır. Nəhayət, çoxillik ağır zəhmət nəticəsində o, 2006-cı ildə “Divan”ın Azərbaycan dilinə tərcüməsini elm aləminə təqdim etmişdir.

Son olaraq demək istərdim ki, 1000 illik yol keçmiş “Divanü Lugati-it-Türk” dünya türkoloqlarını zaman-zaman cəzb etdiyi kimi, öz müəllifi Mahmud Kaşğarlına da ölməzliyə qovuşdurmuşdur.

QAYNAQLAR

1. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it türk. I cild. Bakı, 2006 (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).
2. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it türk. II cild. Bakı, 2006 (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).
3. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it türk. III cild. Bakı, 2006 (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).
4. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it türk. IV cild. Bakı, 2006 (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).
5. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun “Divanü lüğat-it türk” əsəri. Bakı, 2008.
6. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 biblioqrafik göstərici. Bakı, 2008.

Нурлан METLEB OGLI

DİVANI LUGAT-İT TÜRK” BY MAHMUD KASHGARI

The work of “Divani lugat-it Turk” by Mahmud Kashgari Whose thousandth year anniversary was celebrated in the world by the UNESCO in the grand monument of the common Turkic literature and culture.

The study of the work from different points has been actual and significant for centuries. The monument which passed a thousand years distance honourably is interesting for everybody who is not indifferent to the history of the Turks as this monument reflects the ancient Culture and glorious past of the Turks.

The world map given in the work is the most exact one at the same time it is the first Turkic map.

M.F.Koprulu, the famous Turkic philologist of the XX century named “Divani lugat-it Turk” as “an exemplar treasure from the standpoint of geography, history, mythology and folklore”.

Şəbnəm HƏSƏNLİ

**M.KAŞĞARLININ “DİVANÜ-LÜĞAT-İT-TÜRK”
ƏSƏRİNDƏ FELİN ZAMANLARI**

Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş türk dillərinin dil xüsusiyyətlərini öyrənmək, bu dillərin tarixi inkişaf yolunu aydınlaşdırmaq üçün ən əhəmiyyətli abidələrdən biri də M.Kaşğarlının “Divanü-luğat-it-türk” əsəridir. Qədim türk dilindən orta əsr türkcəsinə keçid dövrünü özündə mükəmməl şəkildə əks etdirən bu əsər türk dillərində felin zamanlarını araşdırmaq üçün də zəngin material verir. “Divan”ı təşkil edən 8 kitabdan biri olan “Salim Kitab”ın “Fellər” bölməsində fellərə, xüsusən keçmiş zamana aid geniş məlumat verilmişdi. “Fel tərtibi keçmiş zaman və əmr şəklinə əsaslanır”[1.55]. “Bunu da bilməlisən ki, bütün fellərdə keçmiş zaman şəkilçisi di [də+ye] vasitəsilə yaranır. Bu qayda əsla pozulmur.”[2.59] Ancaq müəllif bir istisna olaraq bildirir ki, “p, ç, k, q” hərflərindən sonra “d” hərfi “t”-yə çevrilir: *tep+di=tepti*, *qaç+ di=qaçtı*, *baq+di=baqtı*. [1.56]

Əsərdə keçmiş zamanda fellərin şəxsə görə təsnifi haqqında da məlumat verilir. Keçmiş zamana artırılan şəxs şəkilçiləri isə I şəxsin təkində “m”, II şəxsdə “ng”(sağır nun), III şəxsdə isə “ye”-dir. “Oğuzların bir çoxu I şəxsin təkində digər türklərin “bardım” dedikləri yerdə “mim” hərfini “qaf”la əvəz edərək “*barduk*” deyirlər, təklə cəmi bir-birindən fərqləndirmirlər”[2.79] I şəxsin cəminə gəldikdə isə, “bunlar “qaf”lı, “ğayn”lı və qalın ahəngli sözlərdə “ye” yerinə “qaf”, “kəf”li və incə ahəngli sözlərdə isə “kəf” əlavə olunur.”[2.78]. Digər türk dillərində başqa hal müşahidə olunur. Məsələn: *Biz keldimiz*. [1.190]

N.K.Dimitriyev müasir türkçədə keçmiş zamanın təsrifindən bəhs edərkən bu məsələyə toxunmuşdu. O qeyd edir ki, digər türk dillərində işlənən *-ımız⁴* şəkilçisi *-ık⁴* şəkilçisinin ekvivalentidir. Türk dilində yalnız keçmiş zamanda müşahidə olunan bu hal Azərbaycan dilində indiki və gələcək zamanda da müşahidə olunur. [5.49]. H.Mirzəzadə buna aydınlıq gətirərək yazır ki, XIX

əsrin ortalarına qədər[k, q] şəxs şəkilçiləri əvəzinə cəm şəkilçisinin qədim şəkli sayılan –z, –üz ünsürü ilə ifadə edilmişdir.[6. 237]. M.Kaşğarlıya görə, oğuz və qıpçaqlarda II şəxsin cəminin şəxs şəkilçilərindəki cəmlilik əlavəsini atmışlar. Ancaq müraciət edilən şəxsə hörmət bildirilmək istənildikdə II şəxsin təkinin ifadə vasitəsi olan “ng” şəkilçisinin üzərinə bir də “ze” hərfi əlavə olunur, “bu onların dilində tek şəkllə müraciət etmək üçün istifadə olunan “cəmin cəmi”dir”[1.59]: *bardı-bardım, barding, bardı, bardingiz*.

Divanda keçmiş zamanın digər formasına da rast gəlinir. “Təsirsiz fellərdə keçmiş zamanda əksər hallarda *mim* və *şin* [yəni –miş, –miş] əlavə olunur: “*evge barmış*”, “*ol manga kəlmış*” və s. [2.77] Müəllif hər iki şəkilçi arasındakı fərqi belə izah etmişdir. “keçmiş zamandakı fellərə artırılan “dəl+ye hərəkətin danışanın şahidliyi ilə baş verdiyini ifadə edir. Mim+şin hissəciyi isə hərəkətin danışanın şahidliyi olmadığı vaxt baş verdiyini bildirir.” [1. 64]. Müasir Azərbaycan dilində nəqli keçmiş zamanın formal əlaməti olan “-ıb⁴” hissəciyi haqqında “Divan”da heç bir məlumata rast gəlinmir.

“Divan”da verilmiş keçmiş zamanın şəxs sonluqları müasir Azərbaycan dilində bir o qədər də dəyişikliklərə məruz qalmamış, yalnız II şəxsin təkindəki “sağır nun” hərfi “n” ilə əvəzlənmişdir. III şəxsdəki “ye” hərfinə gəldikdə isə müəllif burada ərəb qrammatikasına uyğunlaşdıraraq şifahi nitqdəki *i, ı* hərflərini yazıda “ye” hərfilə ifadə etmişdi, II şəxsin cəmi üçün “z” əsas ünsür hesab olunur.[3.179]

İndiki zamanla bağlı “Divan”da bir qədər fərqli yanaşma vardır. Belə ki, verilmiş bütün qrammatik materiallarda qeyri-qəti gələcək zamanla indiki zaman şəkilçiləri eynidir və bu fellər daha çox qeyri-qəti gələcək zaman xüsusiyyəti daşıyır. Ancaq verilən bəzi nümunələrdə, xüsusilə şeirlərdə verilən cümlələrdə indiki zamanın əlaməti kimi “-ur,-ür”-ə rast gəlinir.

Er at menin yavıryur. İnsanlar, atlar benimle muhkemleniyor.

İgler yemem savryur. Hastalıklar da savıyor.

Məhz bu şəkilçi müasir türk dilində indiki zaman şəkilçisi olan *-yor* hissəciyinin ilkin variantıdır. Bir çox dilçilər bu şəkilçinin “-yur, -yür”dən, daha doğrusu, *yürümek- yorımak* felindən yarandığını irəli sürür.[8.366]

“Divan”da verilən qaydaya görə, “Bütün fellərin qeyri-qəti gələcək zaman forması “re” artırmaqla düzəlir”[1.56]. “Türk dil grameri” kitabında verilən məlumata görə “Divanü-luğat-it-türk”-dəki 3000-ə yaxın məsdərin müzare zamanı aşağıdakı kimi düzəlir:

1. sonu saitle bitən tək və çox hecalı 677-ə yaxın fel kökü “r” ilə;
2. sonu samitle bitən çox hecalı 2010-a yaxın fel kökü ahəngə uyğun olaraq *-ur, -ür* şəkilçisi ilə;
3. Sonu samitle bitən tək hecalı 300-ə yaxın söz *-ar, -er* şəkilçisi ilə düzəlir. *-ar, -er* şəkilçisi ilə düzələn fel köklərinin son hecaları adətən “k(g)r⁴, -ık, -ik, -uk, -ük ilə bitir. Məs. Tozgurar, bürgürer, tübirer, yolvırar, yagıkar, seziker ve s. .[8.373]

M.Kaşğarlı qeyd edir ki, “re” samiti ilə bitən sözə “re” şəkilçisi artırıldıqda oğuzlar sözün öz kökündəki “re”-ni saxlar, şəkilçidəkini isə atarlar. Əgər sözün öz kökündə “r” yoxdursa, şəkilçi əlavə edilir: *men baran, men turan, men keliren, men küleren* və s. Digər türk xalqlarında isə iki “re” qəbul edilərək “men” şəxs əvəzliyini feildən sonra gətirərək “*qurar men*” kimi işlədirlər. Oğuzların bu şəkildə işlətməsi türk dili qaydalarına ziddir, ancaq nisbətən dilə sadəlik gətirir[1.65]. M.Ergin bu zaman şəkilçisinin tarixindən bəhs edərkən, əski türkçədə bu şəkilçinin ən qədim forması kimi “- ur, - ür”şəklini göstərmiş, “-r”ni isə qədim türkçənin inkişafının son mərhələsinin məhsulu adlandırmışdı.[4.293]. Əski Anadolu Türkcəsində “-ur-ür” şəkilçisi geniş istifadə edilmişdir. Bu şəkilçi daha çox samitle bitən sözlərin sonuna artırılır. Məsələn, *vir-ür, görin-ür, kıl-ur* və s. Bununla əlaqədar olaraq saitle bitən sözlərin sonuna “r” artırılır. M.Ergin bu şəkilçilər arasındakı qarışıqlığa aydınlıq gətirərək yazır: “Qərbi türkçənin ilk mərhələsi “-ur, -ür” şəkilçisindən “r”-ə keçid dövrüdür. Samitle bitən feillər-

də “-ur,-ür” şəkilçisinin izləri ancaq osmanlıcanın son mərhələlərində silinmiş və ahəngə uyğun olaraq əvvəlinə saitlərin artırıldığı “r” geniş zamanın ümumi şəkilçisinə çevrilmişdi.”[4.293]

Müasir Azərbaycan dilində isə qeyri-qəti gələcək zamanın ifadə vasitəsi *-(y)ar* şəkilçisidir və “Divan”da digər türk dillərinə aid edilmiş qaydaya uyğundur. Yəni, qoşa “re”nin işlədilməsi mövcuddur. Məsələn:*axtar-axtarar*. Demək,dil formalaşarkən ana Türkcənin qaydalarından fərqli olduğu üçün birinci qayda qismən qəbul edilib, qismən isə “ortaq qayda”lar əsas götürülüb. Ancaq müasir türk dilində “-ar,-ər” şəkilçisinin istifadə sahəsi bir qədər daralmışdır. Belə ki, bu yalnız tək hecalı feillərə artırılır.

“Salim kitabı”nda qəti gələcək zaman haqqında da məlumata rast gəlinir.Ancaq “Divan”da verilən gələcək zaman anlayışı müasir Azərbaycan dilindəki gələcək zamandan bir qədər fərqlidir. Müasir dildəki “-acaq, -əcək” şəkilçisi bu dövrdə zaman şəkilçisi kimi istifadə edilməmişdi. Onun əvəzinə,“gələcəkdə bir işin görülməyini göstərmək üçün əmri-hazır şəklinə “qaf”lı və qalın ahəngli sözlərdə -ğay, “ke”li və incə ahəngli sözlərdə -gəy, ”ğayn”lı kəlmələrdə -kay artırılır. Məsələn: *Ol ya kurğay*= O yay quracaq. *Ol süt sağkay*= o süt sağacaq. *Ol manga kəlgəy*.=O mənim yanıma gələcək.” [2.82] *Men et togragay men*.= Ben eti doğrayacağım. *Men angar ugragay men*=Ben ona uğrayacağım. [1.109]

Bəzi dilçilər “Divan”da işlənən “-ku,-kü,- gü,-gü, -daçı,-dəçi, - taçı,-təçi,- ası,-əsi” şəkilçilərinin də gələcək zaman şəkilçisi hesab edirlər[7.267]. Məsələn, *Bu uqur ol böri uligu*[1.619]. = Bu o zamandır ki, qurd ulayacaq.Ancaq verilən nümunələrdən görünür ki, “-ku,-kü,- gü,-gü, -ası,-əsi” şəkilçiləri daha çox gələcək zaman mənalı feli sifətlərin yaranmasında iştirak edir: *Bu turgu yer ermes*= Bu durulacaq yer deyil. *Bu ya qurası uqur tegül*= Bu yay kuracak zaman deyil[1.65]. “-daçı,-dəçi,- taçı,-təçi” şəkilçiləri isə Göytürkcədə zaman şəkilçisi kimi istifadə edilmişdi. Yalnız inkişafın sonrakı mərhələsində “-ğay, -gəy” şəkilçisinin işlənmə tezliyi artmış və artıq XI əsrdən sonra “-daçı,-dəçi,- taçı,-təçi” şəkilçi-

ləri arxaıkləşməyə başlamışdır. Bu şəkılçılər M,Kaşğarlı tərəfin-dən daha çox gələcək zaman mənali feli sifət düzəldən şəkılçi kimi verilmişdir.Məsələn,*bardaçı*=varıcı, varan kimse= çatan; ha-rasa gedib çatan şəxs; *turdaçı*= ayağa kalkan kimse= ayağa qal-xan şəxs[1.60]

Göründüyü kimi, felin zamanları “Divan”da olduqca hərtərəfli şəkildə izah olunmuş, bu zamanların mənə çalarlarının aydınlaşdı-rılması üçün ayrı-ayrı şer parçalarına və nümunələrə də yer veril-mişdir. Əsər Göytürkcədəki dil xüsusiyyətlərinin sonrakı mərhə-lədə uğradığı dəyişikliklər və Qaraxani Türkcəsi ilə Oğuz Türkcə-sinin qazandığı fərqli dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün əsas mənbədir. Bu mənbənin araşdırılması dilin keçdiyi inkişafı yolu-nu, xüsusilə feil və felin zamanlarında baş verən dəyişiklərin sə-bəblərini öyrənməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Kaşğari. “Divanü-Luğat-it- Türk”.Tərcümə edəni:Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser. Kabalcı Yayınevi İstanbul, 2005
2. M.Kaşğari. “Divanü-Luğat-it-Türk”Tərcümə edəni:Ramiz Əskər. II cild Bakı 2006
3. M.Hüseynzadə. “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı,1983
4. M.Ergin. “Türk dil bilgisi”. İstanbul, 2004
5. Н.К.Димитриев. “Турецкий язык”. Москва, 1960
6. H.Mirzəzadə. “Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası”. Bakı, 1962
7. R.Əskər. “Mahmud Kaşğari və onun Divanü lüğat-it-türk” əsəri”. Bakı,2008
8. J.Deni. “Türk dil grameri”. Ankara, 1947

Шебнам ГАСАНЛЫ
КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА
В «ДИВАНЕ-ЛУГАТ-ИТ-ТУРК»

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена категории времени глагола в «Диване-Лугат-ит-турк». В работе каждое время глагола отдельно исследовано с использованием богатого фактического материала.

Shabnam HASANLI
TENSES OF THE VERB
IN “DIVANU-LUGAT-IT-TURK”

SUMMARY

In the article has been investigated tenses of the verb in “Divanu-lugat-it-turk”. The author analyzed tenses of verb by materials of Azerbaijan and Turkic languages in the article.

Gülzarə ƏZİZOVA

**MAHMUD KAŞĞARININ «DIVANÜ-LÜĞAT-IT
TÜRK» ƏSƏRİNDƏ KULINARIYA LEKSIKASI**

Cəmiyyətin meydana gəlməsi onun qidaya olan tələbatını da meydana gətirmişdir. Müxtəlif dövrlərdə bu tələbat dəyişmiş, istəkdən asılı olaraq insanlar özləri üçün çeşidli maddi nemətlər istehsal etmişlər. İstehsal olunmuş, qida kimi istifadə olunan anlayış - əşyaların adları yaranmışdır ki, bunlar da zaman keçdikcə köhnəlmiş, bəziləri dilin lüğət tərkibindən çıxmış, bəziləri qalmış və bəziləri də yeni formaları ilə fərqlənmişdir. İnkişafın nəticəsi olan dəyişmələri biz qədim lüğətlər, əski abidələr əsasında müəyyən edə bilərik.

Mahmud Kaşğarının ən böyük xidməti min il əvvəlki türk cəmiyyətinin söz varlığını nümunələri ilə ortaya qoymasındadır. Onun məşhur «Divan»ında 7.993 söz vardır. «Divan»da 5.147 ad, 3.477 felin olması da təsdiqlənmişdir. Bu sözlər əslində türk mədəniyyətinin tarixi özəlliklərini ortaya qoymaqladır. Həmin söz varlığı incələndikcə, qədim türklərin ailə durumunu, qohumluq münasibətlərini, əski və yeni inanclarını, iqtisadi vəziyyətini, sənətini, yeməklərini, qisası, türklərlə bağlı hər şeyi ortaya qoyan əvəzsiz bir qaynaq qarşımıza çıxmaqladır.

Mahmud Kaşğarının «Divan»ı bu baxımdan müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. «Divan»dakı sözlərin müəyyən qismini də yemək və içmək adları təşkil edir. Bunların sayı statistik hesablamalarımıza görə yüzdən çoxdur. Bir hissəsi xörək, digər bir hissəsi müxtəlif çeşidli çörək, bir qismi də içki adlarından ibarətdir. Min illər ərzində qohum dillərin lüğət tərkibində, fonetik sistemində və qrammatik quruluşunda müəyyən dəyişmələr baş vermişdir ki, bu inkişaf xəttini kulinariya sözləri də təşkil edir, bu vahidlər də əsrdən-əsrə keçdikcə cilalanmış və vahid ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, «Divan»dakı yemək və içmək adları haqqında

ayrıca və ətraflı tədqiqatlar yazılmamışdır. Mahmud Kaşğarlının əsərindən bəhs olunan yazılarda ara-sıra belə sözlərə də yer ayrılmış və bəzi fikirlər söylənmişdir.

Mahmud Kaşğarlı də o dövrün yeməkləri haqqında bəzi məlumatları verə bilmişdir. Məsələn, **bazlamac** yeməyi haqqında: «Ölülərin ardından verilən yemək. Yaxınlarını itirən türklərin ölümünün ardından müəyyənləşdirilmiş günlərdə yemək verməsi, süfrə qurması göstərilir. Bu haqda Mahmud Kaşğarlı belə yazır: «Ol ölüqə yoqladı. «O ölü üçün yemək verdi». Türkün adəti belədir. Bilindiği kimi, bu adət bugün də türklər arasında yaşamaqdadır. Ölünün ardından yeddinci və qırxıncı günlərdə, ölümün ildönümündə oxunan duaların ardından yemək vermə adəti davam etməkdədir (1)

«**Tutmac**» yemək adı. Ramiz Əskər yazır ki, tutmacı türklərin ən məşhur yeməyi kimi təsvir edən Kaşğarlı onu Makedoniyalı İskəndərin icad etdiyini yazmışdır. Ehtimal ki, bizim sevə-sevə yedikimiz xəngəldir. Ancaq bu tutmac indiki kimi romb və üçbucaq şəklində deyil, bir az uzun (barmaq boyda) kəsilirdi. «Bir çöp tutmac» ifadəsi bunu göstərmiş olmalıdır. Tutmacın qatıq (qurut) və sirkə ilə yeyilməsi, çox kolorili olması, gec həzm edilməsi, adamı uzun müddət tox saxlaması və yanağını qızartması onun məhz xəngəl olduğunu göstərir. Bunun izahı belə ola bilər: indi aş bişirilərkən düyü süzüldükdən sonra onun suyu soyuq dəyməyə qarşı təsirli vasitə kimi istifadə olunur. Demək, tutmacın süzülən suyu da atılmır, yeməyin üstündən içilirdi». (2, s.325).

Yemək adları da arxaizm kimi uzaq keçmişin – Qaraxanlılar dövrünün, Mahmud Kaşğarlının yaşadığı epoxanın başlıca xüsusiyyətlərini çox uğurla günümüzdə gətirib çıxara bilmişdir.

Böyük türkoloqun bir sıra yemək və içki adları haqqında verdiyi bilgiler tarixin qaranlıq qalmış səhifələrinin açılmasına da əməli kömək edə bilər.

Verilən məlumatdan aydınlaşır ki, müasir Azərbaycan dilində işlənmiş «aş» sözü Mahmud Kaşğari dönmində bütün

yeməklərin adını ifadə etmişdir. Aşağıdakı nümunələr də deyilən fikri bir daha təsdiqləyir: O manğa aş taturdu: O, bana yemək tattırdı(3, DLT*,541); Men angan aş taturdum: Ben ona yemək tatturdum (DLT, 541).

Mahmud Kaşğarlı «**talqan**» adlı yemək növündən danışarkən lüğətdə dördlük şeir növünü də işlədir. Bununla belə sözün mənasını da mötərizə içərisində verir. Məs.: talqan- kavut (arpanın unundan düzəldilmiş bir bulamaç). Şeirdə deyilir:

Oglum ögüt algıl
Biligsizlik keter
Talqan kimnig bolsa
Angar **bekmes** qatar
Oğlan ögüdümə dinle

(Ve) cehaletten kurtul
(Çünki) **kavutu** olan kimse
Ona **pekmez** katar (3, DLT, 525).

Şeirdə «talqan» yeməyi ilə yanaşı «bəkməz» haqqında da bilgi verilmişdir.

Mahmud Kaşğarlı yeməyin bişirilmə texnologiyaları barədə məlumatlar vermişdir. Məsələn, «**tamata**» yeməyi haqqında yazır ki, bu yemək bişərkən suyunu mühafizə etməsi üçün yağlı toyuqların ya da ətin üzərinə yayılan xəmiri qıyma-qıyma doğrayırlar (3, DLT, 526).

Süd haqqında, süddən yoğurdun hazırlanması haqqında: **süt, sütgerdi**: Ol sütün sümürdü: O, sütün çabucak yudumladı (514); yoğurd sütgerdi: Yoğurt sütünə qədər sıvı hale gelene qədər çalkalandı= Yoğurt, sütünə kimi olana qədər içinə su qatılacaq çalkalandı. İndi arxaikləşsə də, süd sözü ilə bağlı «sütgerer», «südgermek» kimi düzəltmə sözlərdən də istifadə olunmuşdur ki, bunlar da müəyyən yemək əldə olunması üçün prosesləri bildirmişdir.

«Süt» sözü ilə bir fonetik xüsusiyyəti də öyrənmək olur ki, tarixən kar samitlər ilkin olmuşdur. Sonradan bir sıra türk dillərində «t» samiti «d» ilə əvəzlənmişdir: süd.

Verilən digər məlumatlardan bəlli olur ki, eyni söz qədim türklərdə həm yemək, həm də içki anlamında istifadə olunmuşdur. Məsələn, «**süçig**» sözü həm tatlı\dadlı olan hər hansı bir yemək, həm də şərab mənasında. Mahmud Kaşğari yazır ki, bu sözün bir neçə anlamı var: İla vadisi xalqları - Yağma, Tuxsı, Çigil tayfaları-qızıl suçig, yəni kızıl içki deyirlər (DT, 513). Bununla da, böyük türkləq hiss olunur ki, gəzdiyi ərazilərdə yemək və içkilərin də çeşidlərini, onların xüsusiyyətlərini də qeydiyyatdan keçirmiş və gələcək nəsillərə çatdırmışdır. Həmçinin də hansı yemək və içkinin hansı ərazidə işlənmə fərqliliyini də öyrənmişdir. Məlum olur ki, oğuz ləhcəsində (*Mahmud Kaşğari bu cür adlandırır - GƏ*) «**süçig**» sözü yalnız yeməyin bir növü mənasında işlənməmişdir: Süm suçig neng: Çox çox tatlı yemək (Oğuz ləhcəsi) (3, DLT, 514).

Qədim türklər tarixən heyvandarlıqla müntəzəm məşğul olmuşlar. «Divan»dakı bilgilərdən məlum olur ki, türklərin geniş heyvan sürüləri var imiş, onlardan yağ, süd və pendir hazırlanmış. Pendirin növləri haqqındakı məlumatlar qədim təsərrüfatı, məişəti, məşğuliyyəti öyrənmək baxımından çox maraqlıdır. Məsələn, indi işlətdiyimiz **süzme\süzmə** sözü o vaxtlar pendirin bir növünü bildirmişdir:«**lor peyniri**». Türklər indi də bu növ pendirdən istifadə edirlər. Bəzi dairələrdə lor pendirinə «**çökelek**» deyirlər (3, DLT, 518). Lor pendiri indi Türkiyənin Anadolu ağzlarında istifadə olunur.

Maraqlıdır ki, tarixən törəmə sözlər də zaman keçdikcə türk dillərində arxaik sıraya keçmişdir. «**Aş**» sözü ilə bağlı arxaik törəmələri bu cəhətdən göstərə bilərik. Məsələn **aşadı**- er aş aşadı: Adam yemək yedi; **Aşattı**- ol manga aş aşattı: o, bana yemək yedirdi; **Aşbar**- saman və kəpəyin isladılaraq qarışığından düzəldilmiş bir at yemi; **aşlıq**- aşevi, mətbəx. Oğuzlar buğdaya da aşlıq deyirmişlər; **Aşsadı**- Ol art aşsadı- O, yemək arzuladı; **Aşsattı**- ol anı aşsattı: O, ona yemək arzuladı(3,DLT,s.155, 156). «Aş» sözünün qeyd olunan törəmələri müasir Azərbaycan dilində ya işlənmir, ya da mənasını (aşlıq sözündə olduğu kimi) dəyişmişdir.

Aş - Azərbaycan ədəbi dilində plovun sinonimi kimi işlənən bu söz semantik arxaizmdir. Çünki bu söz qədimdə hər cür yeməyə şamil edilən ümumi bir ad olmuşdur. «Düşməni səni daşla, səni düşməni aşla» atalar sözündəki aş sözünü də buna misal göstərmək olar. F.Cəlilov göstərir ki, şumer mifologiyasındakı buğda tanrısının adı Aş-nan bu sözlə əlaqədardır. O, Azərbaycan dilindəki xaşıl, xaş, Balakən şivəsindəki kaş sözünü də «aş»la bağlıdır (4,s.140-141). Orxon-Yenisey abidələrində və KQD-də xörək mənasında işlənmişdir: Ölülərinə aş verdigin vaxt əllərindən alıram (5, s.12)

«Divan»dakı bəzi yemək adları Azərbaycanın dialekt və şivələrində işlədilir. Məsələn, *bazlamac*- saçda bişirilən çörək, yuxa, fətir. Bu sözə eyni mənada *bazdamaç*, *bozdamaş* fonetik variantlarında Bakı, İsmayilli və Şəmkir şivələrində rast gəlinir: A Şa:nisə xala, *bozdamacı* bişirib qutardun?(ADL,s.60). *Bazlamac* sözü KDQ-də də müşahidə olunur. Toquz *bazlamac* ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər (KDQ). Sözü *boz* və *mac* hissələri müxtəlif xörək adlarının tərkibində də özünü göstərir: *bozartma*, *bozbaş*, *doğramac*, *umac* və s.

Ramiz Əskər «Divan»dakı isimləri mənaca qruplara ayırmışdır ki, bunlardan biri də ərzaq və yemək adlarıdır: *ətmək* «çörək» olmaq *ətmək* sundı= o mənə çörək verdi (II, 55), sinçü «lavaşla kömbə arasında bir çörək növü» (I,414), püşkəl «lavaş kimi incə çörək» (I,464), yığa «yuxa, lavaş» (III, 31), yağ: yağ aruşdı= yağ əridi (I, 232), yakrı «piy, iç yağı» (III, 34), suv «su»: suvlar akışdı= sular axışdı(I,235), süt «süd»: suv berməskə süt ber= su verməyəni süd ver, sənə su verməyən adama süd ver(III,136), tuz «duz»: ol məniq birlə tuz tögüşdi- o mənimlə duz döyməkdə yarışdı(II,135), bor «şərab», sirkə «sirkə»= bor bolmadhip sirkə bolma= şərab olmamış sirkə olma(III, 130), bəkni «pivə» (buğda, arpa, darı kimi şeylərdən düzəldilən içki,I,427), tutmac «xəngəl» (I, 442), m ü n «şorba»: mün isidi= şorba isindi (III,236), **arı yağı** «bal» (I,152), kurut «qurut»: ol koydan kurut soğdı= o,qoyundan qurut əldə etdi(II,43), yoğurt: suvuk yoğurt-sulu yoğurt(III, 163) və

s. (2, s. 144, 145).

M.Kaşğarlı türklərin ən qədim yeməyi olan- «**mün**» adlı yemək haqqında da söhbət açmışdır. O yazır ki, mən Yağma ölkəsində «**çorba gətir**» yerinə «**mün keldür**» dediklərini duydum: er münledi: Adam çorba içdi (3, DLT, 346).

«Divan»da çoxlu çörək növlərinin adı çəkilir və mənası izah olunur. Məs.:«**tanqu**» sözü **loqma\lokma** mənasında işlənmişdir. Qədim türklər «tançuladı»: er etmək tançuladı- yəni, «Adam ekmeği çıxnedi» (3, DLT, s. 528) demişlər.

«Divan»da yeməklərlə bağlı atalar sözləri də çox işlənmişdir: aç ne yemes, toq ne temes: aç ne yemez, tok ne demez. Bu, aç önünə konan yemege hayır demez, hepsini yer, ancaq tok tərəfindən hakır görülür deler (3, DLT, s. 129).

Azuq sözü azuqə, ərzaq, yemək ehtiyatı mənalarda işlənmişdir. **Bu** adla əlaqədar atalar sözü: azuqlug armas: Azığı olan adam yorulmaz (çünki güclüdür və iyi bəslənir).

«Divan»dakı kulinariya sözlərinin müəyyən bir qismi leksik şəkilçilərlə düzəldilmişdir. Məsələn:

-*çak,-çək,-çuk,-çük* şəkilçili: *sarma+çuk* «bir ərşə növü» (6, I, 498).

-*maç,-məç* şəkilçili: Bu şəkilçi ilə, əsasən, yemək və geyim adlarını ifadə edən 5 isim əmələ gəlmişdir: *tut+maç* «xəngəl» (I, 442), *koğur+maç* «qovurğa» (I,473), *kavur+maç*= qovurğa (I, 473), *kıy+maç* börk=tiftikdən (keçi tiftiyindən) hazırlanan ağ papaq, III, 171), *y ö r g ə +m ə ç* «bağırsaq içində bişirilən bir yemək növü» (III, 54).

-*a,-ə,-ı,-i,u,-ü* şəkilçili: *uvuş* ətmək= ufulanmış çörək (I, 131) sözündən *u v+a* «bir yemək adı» (I,154) meydana gəlir ki, bu da indiki umaca bənzəyən bir yemək olmalıdır.

Beləliklə, Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı əsasında Qaraxanilər dövrünün iaşə leksikasının tədqiqi türk dillərinin tarixi lüğət tərkibinin inkişafını izləmək və müəyyən nəticələr çıxarmaq baxımından əhəmiyyətli bir tədqiqi türkoloji dilçiliyin qarşısında duran ümdə məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Prof.Dr.Şükrü Haluk Akalın. Binyıl Önce Binyıl Sonra Kaşğarlı Mahmud ve Divanü luqat, t-Türk(TDK),Ankara,2008.
2. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğari və onun «Divanü Luğat-it-Türk» əsəri. Bakı, 2008.
3. Divanü luğatı»t-Türk. Kaşğarlı Mahmud. Kabaçlı Yayınevi, İstanbul,2005(Çeviri,uyarlama,düzenleme.Seçkin Erdi,Serap Tuğba Yurteser).
4. Cəlilov F.A.Azərbaycan dilinin morfonologiyası.Bakı, «Maarif», 1988.
5. Yunusova Ş. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində arxaizmlər. NDA, Bakı, 2006.
6. Mahmud Kaşğari. Divanü Luğat-it-Türk. I cild, Bakı, 2006, (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər).

Гюльнара АЗИЗОВА

ЛЕКСИКА КУЛИНАРИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ

«ДИВАН» МАХМУДА КАШГАРЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются пути формирования и развития ряда названий блюд и напитков на основе словарного состава в «Диване» первого исследователя тюркских языков М.Кашгарлы. Также автор затрагивает вопрос значения и этимологии этих самых лексических единиц.

Gülnara AZIZOVA

THE VOCABULARY OF COOKERY IN MAHMUD

KASHGARLI'S "DIVAN"

SUMMARY

In this article the formation and ways of development of the names of a number of dishes and drinks on the basis of Mahmud Kashgarli's "Divan" have been analysed. The

meanings and etymology of these words have been dealt with as well.

Qətibə Çingiz qızı MAHMUDOVA

**MAHMUD KAŞĞARLININ “DİVAN LÜĞƏT-İT-TÜRK”
ƏSƏRİNDƏ VƏ MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN
BƏZİ LEKSIK ŞƏKİLÇİLƏR HAQQINDA.**

"Tanrı yeryüzündeki erki (gücü) Türklərə vermişdir. Bunların dilini öğrenmekte yarar vardır. Bu kitabı Araplara Türkçe öğretmek için ve Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye yazdım"

Mahmud Kaşğarlı

XI əsrdə yaşamış dahi türk alimi Mahmud Kaşğarlı öz dəyərini heç vaxt itirməyəcək bir lüğət yazmışdır. Ərəblərə Türk dilini öyrətmək məqsədi ilə yazılmış bu kitab 1000 ildir ki, dünya türklərinin stolüstü kitabına çevrilmişdir. Türk dilinin, mədəniyyətinin, folklorunun, etnoqrafiyasının bir xəzinəsi olan bu əsər üzərindəki araşdırmalar bu gün də davam etməkdədir.

Mahmud Kaşğarlı bu əsərini 1072-ci ildə yazmağa başlamış və 1074-cü ildə, yəni 821 il əvvəl tamamlamışdır. Mahmud Kaşğarlının bu əsəri Kaşğarda, yoxsa Bağdadda yazdığı dəqiq məlum deyil. Ancaq o, bu əsəri yazmaq üçün o dövrdə Türk dünyasını addım-addım dolaşaraq qeydlər götürmüş, yığın-yığın dil materialı toplamışdır. Sonra isə bu materiallardan istifadə edərək çox yaxşı bildiyi ərəb dilinin qaydalarına görə bir lüğət yaratmışdır. Qaraxanlı yazı dilindəki sözləri verərkən, onları başqa Türk ləhcələri və şivələrindən topladığı nümunələrlə qarşılaşdırmış, lazımlı yerlərdə bu nümunələrin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərindən danışmışdır. Mahmud Kaşğarlının “Divani lüğət-it-Türk” əsəri müasir dilçilik metodları ilə hazırlanmış ensklopedik bir lüğətdir. Bu gün əlimizdə qədim dövrlərə aid bu böyüklükdə və bu dərinlikdə yazılmış başqa bir əsər olmadığından bu əsər Türk dilləri və şivələri üçün ölçüyəgəlməz dərəcədə qiymətli bir qaynaqdır. Bu gün dünyada əsərin tək

bir nüsxəsi vardır. Bu tək nüsxə də bir təsadüf nəticəsində itib-batmaqdan qurtarmışdır. Əsər 1920-1039-cu illərdə Bəsim Atalayın tərcüməsində 3 cildə Türk Dil Qurumu tərəfindən nəşr edilmişdir.

Bu əsər ərəblərə Türk dilini öyrətmək məqsədi ilə yazılsa da, onun yazılmasını tək bu səbəblə bağlamaq düzgün deyildir. Çünki Mahmud Kaşğarlı bu vəzifəni yerinə yetirərkən həm Türk dili ilə ərəb dilini müqayisə etmiş, həm də Türk dili və mədəniyyəti ilə bağlı geniş və ətraflı məlumat vermişdir. Mahmud Kaşğarlı bu əsərdə Türk boylarının və tayfalarının oturduqları yerlər haqqında danışmış, onların istifadə etdikləri əlifbalardan, etnoqrafiyalarından, inanclarından, adət və ənənələrindən, ədəbiyyat və folklorundan geniş şəkildə söz açmışdır. Əsərdə atalar sözləri, seir parçaları kimi nümunələr də yer almışdır. İlk dünya xəritəsi onun kitabında verilmişdir. Bununla da o, Türk dilinin və Türk mədəniyyətinin o dövrün islam dünyasındakı yerini müəyyən etməyə çalışmışdır. Yalnız qəlbə ana dilinə olan sonsuz məhəbbətlə dolu olan bir adam ərəb dilinin bütün islam dünyasında hakim olduğu bir dövrdə belə möhtəşəm lüğət yarada bilərdi.

Dilin bütün aspektləri – fonetika, leksika, morfologiya Mahmud Kaşğarlı tərəfindən hələ XI əsrdə qeydə alınmışdır. Ona görə də onun özü haqqında dediyi aşağıdakı sözlər bu gün tamamilə özünü doğruldur: “Mən elə bir kitab yazdım ki, ona tay kitab yoxdur. Mən sözlərin mənşəyini və hadisələrin səbəbini göstərdim. Ona görə ki, mənim əsərim hər bir dil qrupu üçün nümunə ola bilsin”. (I, 27-28)

Bu möhtəşəm əsəri araşdırarkən görürük ki, bütün müasir türk dilləri sanki bu əsərdə öz əksini tapmışdır. Hər bir türk dilindən bu lüğətdə bir qətrə vardır. “Divan” türk dilini başqa millətlərə, xüsusilə, ərəblərə öyrətmək məqsədi ilə yazılmış bir lüğət olduğundan bu əsərdə türk dillərinin qrammatik xüsusiyyətlərinə az yer verilmişdir. Lakin bununla belə türk dillərinin qrammatik quruluşunu öyrənmək baxımından bu əsərin istisna rolu vardır.

“Divan”da leksik şəkildə vasitəsilə düzəlmiş çoxlu sayda düzəltmə söz var. Düzəltmə sözlərin tərkibindəki bu leksik şəkildə

lərin böyük əksəriyyəti türk dillərindəki morfoloji yolla sözyaradıcılığı prosesində aktiv halda iştirak edirlər. DLT-də işlənən və Türk dilləri ilə eynilik təşkil edən əsas leksik şəkilçilər bunlardır.

-a//e- leksik şəkilçisi: DLT- atamak (III,250), azərb: ad vermək; DLT-kobz**amak**(III, 283), azərb: qopuz çalmaq; DLT-küçemek (III, 258), azərb: güc göstərmək. Misallardan gördüyümüz kimi, DLT-də düzəltmə söz kimi verilmiş sözlər müasir Azərbaycan dilində analitik formada təzahür edirlər. Lakin bununla belə DLT-dəki düzəltmə şəkilçilərin tərkibindəki leksik şəkilçilər dilimizdə işlənməkdədir. Müasir Azərbaycan dilində **-a//e-** leksik şəkilçisi məhsuldar sayılır. Fəllərdən fəll düzəldir. Məsələn: tixmaq-tix**amaq**, sanmaq-san**amaq**, qalmaq-qal**amaq** və s.(2,61); adlardan fəll düzəldir: yaş-yaş**amaq**; bəniz-bən**zəmək**; oyun-oy**namaq**; qan-qan**amaq** və s. Adlardan zaman, yer, səbəb zərfləri düzəldir. Nümunə:sağ-sağ**a**, acıg-acıg**a** və s. Mənbələrə görə **-a//e-** leksik şəkilçisi qədim şəkilçilərdən biridir. Çox vaxt içərisində bu şəkilçi işlənən sözləri kök və şəkilçiyə ayırmaq çox çətin olur və yaxud mümkün olmur. Bu leksik şəkilçi bütün Türk dillərində, mongol və tunqus dillərində də işlənir.

Türk dilçisi V.Hatiboğlunun kitabında oxuyuruq: “a(e) şəkilçisi ad və adın kökünə və ya əsasə artılaraq adlar yaradır. Məsələn: gözə(göz-e) “suyun çıxdığı yer”; töre(tür-e) “adət”(3,25). M.Ergin bu şəkilçi haqda yazır: “Bu şəkilçi Türk dilində başlanğıcdan bəri vardır və heç dəyişməmişdir. Qədim Türk dilində daha işlək durumda idi. Sonralar nümunələri azalmışdır”(7,172). Gördüyümüz kimi, **-a//e-**leksik şəkilçisi DLT-də nə qədər aktiv işlənirsə müasir Türk dillərində də o qədər aktivdir.

-gar//ger-leksik şəkilçisi:DLT-atğ**armak**(III,423);azərb:ata mindirmək; DLT-iç**germek**(I, 225); azərb: içəriyə salmaq. Bu şəkilçi müasir Türkiyə türkçəsində və Azərbaycan dilində işlənmir. Lakin digər müasir türk dillərində, məsələn başqırd, tuva dillərində işlənir. Qədim türk və Azərbaycan dillərində bu şəkilçi işlənmişdir. Məsələn: türk:köz**gar**(göstərmək), gut**gar** (qurtulmaq). DLT-də işlənən

“atğarmak” müasir Tuva dilində lüğətdə olduğu kimi işlənməkdədir.

Müasir Azərbaycan dilində işlənən “ar//er” leksik şəkilçisi “gar//ger” şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Zaman keçdikcə ilk sait –ğ, g- düşmüş və “ar//er” şəkilini almışdır. Məsələn: açar, çapar, gaynar, və .s.

-la//lə-leksik şəkilçisi: DLT-bəgləmək(III,292); azərb:bəy saymaq; DLT-konaklamak(III, 339); azərb:qonaq etmək; DLT-quşlamaq(III, 299); azərb: quş ovlamaq; DLT- çörəkləmə(III,340); azərb: çörək yapmaq; DLT- ögütlemək(I, 299); azərb: öyüt vermək. Bu leksik şəkilçi müasir Azərbaycan dilində ən məhsuldar leksik şəkilçilərdən biri sayılır. Əsasən adlardan fellər, tərz-i-hərəkət zərfləri, fellərdən fellər yaratmağa xidmət edir. Məsələn: zorla, sürətlə və s. **La//le**-leksik şəkilçisi demək olar ki, bütün türk dillərində işlənir və məhsuldar leksik şəkilçi sayılır.

Qədim Türk dilində də bu şəkilçi işlənmişdir. Lakin qədim türk dilində bu şəkilçi “lu” şəklində olmuşdur. Ümumiyyətlə, “la//lə” leksik şəkilçisinin mənşəyi barədə türkologiyada dəyişik fikirlər mövcuddur. Bəzi dilləşicilər bu şəkilçinin cəm şəkilçisi olan “lar//ler”-dən yarandığını, bəziləri isə isim və sifət düzəldən “lu//li//lü//lü”-dən törəndiyini yazmışlar. H.Mirzəzadəyə görə, “la//lə” leksik şəkilçisi “ol, elə” köməkçi fellərində yaranmışdır(8,97). Z.Korkmaz isə bu şəkilçi haqqında yazır:“Bəzi türkologlarca “birle ve ile” son çıxım edatları ilə ilgili görülen bu ek de “vasıta, beraberlik ve topluluk anlamı oluşturmak için kullanılmış ve kullanılmaktadır”(4, 31).

-luk/lük//lök//lik -leksik şəkilçisi: DLT-aşlık(I,114); azərb:aşxana; DLT-buzluk (I,466), azərb: buzxana; DLT-sağlık (I, 471), azərb:sağlıq. Bu leksik şəkilçi Azərbaycan və digər türk dillərində demək olar ki, ən məhsuldar leksik şəkilçi sayılır, qədim və müasir türk dillərinin hamısında işlənir. Ona görə də bu şəkilçi vasitəsi ilə yaranmış düzəltmə sözlər DLT-də çoxdur.

“İsim, sifət və saylardan müxtəlif mənalı substantiv və atributiv isimlər düzəldən şəkilçidir. Məsələn: ağac-ağaclıq, sərt-sərtlik,

beş-beşlik və s. Qaqauz: darsıklık “kədər, üzüntü”, kırıgnık və s. (9,105); türkmən: qaravulluk, aklık, köyneklilik və.(10,121). Bu leksik şəkilçi türk dillərində alınma sözlərdən yeni, düzəltmə sözlər yaratmağa da xidmət edir.

-ik//ik//uk//ük-leksik şəkilçisi. DLT- yağıklmak(III,76), azərb. yağlı olmaq; DLT- yazıklmak(III, 76), azərb. Yaz fəsli olmaq. DLT- yayıklmak(III,191), azərb.Yay fəsli olmaq; DLT- tağıklmak(II,117); azərb.dağa çıxmaq.

Bu leksik şəkilçi müasir Azərbaycan dilində və müasir türkmən dilində aktiv şəkildə işlənməkdədir. Fellərdən sifət və isim düzəldən şəkilçidir. Məsələn: azərb. açıq, dəlik, donuq, sönük və s. türkmən. deşik leqen; boquq ses; dövük puçka (sınıq qələm); H. Mirzəzadə bildirir ki, bu şəkilçi qədim türk dillərində o qədər də məhsuldar bir şəkilçi olmamışdır. XVIII əsrə qədər yazılmış əsərlərin dilində bu şəkilçiyə çox az rast gəlinir. Bəlkə elə bu səbəbdən də DLT- də də bu şəkilçi ilə düzələn sözlər o qədər də çox deyildir.

-ar//er-leksik şəkilçisi. DLT- alarmak(I,279), azərb.allanmaq. DLT - kölərmək(I,84), DLT - tozarmak(III,196), DLT - tazarmak, azərb.dazlaşmaq. Müasir Azərbaycan dilində **-ar//ər-** leksik şəkilçisi geniş şəkildə işlənir. Feldən isimlər və sifətlər düzəldir. Məsələn: açar, azar, çapar və s. Bu leksik şəkilçi Türkiyə türkçəsində də qədimdən bəri görünsə müasir Türkiyə türkçəsində işlənmə dairəsi dar olan bir şəkilçidir. Daha çox sifətlərdən fəl yaratmağa xidmət edir. Məsələn:ağar, bozar, morar, kızar, sarar. M.Ergin yazır ki, qədimdə bu şəkilçi **-gar, ger-** şəklində olmuşdur. Sonralar “g” düşmüş, **ar\\er** yaramışdır. Bu şəkilçi türk dillərinin əksəriyyətində işlənir. Məsələn: özbək. aqar, bozar, kökar, qızar, öngar, birar və s. uyğur..aqar(ağar), sarğar (sarar), bozar və s.qaqauz: azar, birar, dördar və s.

-ma//me leksik şəkilçisi. DLT-bulgama(I,491), azərb.bulamaç. Müasir Azərbaycan dilində işlənən və fellərdən isimlər, sifətlər yaradan bir şəkilçidir. Məsələn: çəkmə, süzmə, dolama, düymə və s. Bu şəkilçinin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. “Ma//mə”-nin məsdər şəkilçisi olan “mak//mək” –dən yarandığı

zənn edilir. H. Mirzəzadəyə görə, bu şəkilçi XVIII əsrdən sonra daha məhsuldar olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən isə morfoloji yolla söz yaradıcılığında daha aktiv şəkildə iştirak etməyə başlamışdır. Bu şəkilçi haqda Z. Korkmaz yazır: “Hərəkət ifadə etməyən iş isimləri yapar. Sifat olaraq da çox kullanır. Kalıplaşarak adi isimler türedebilecek bir ek haline gelme özelliği –mak//mek-ten daha kuvvetlidir”. Bu leksik şəkilçi bir çox türk dillərində işlənməkdədir. Məsələn: altay. yılır**ma**(qapı sürgüsü). türk. gezin**me**, durdur**ma**, aç**ma**, kavur**ma**, dol**ma** və s. qırğız. kes**me** (əriştə), aym**a** (udmaq, aşırmaq) və s.

ünc//inc//inc- leksik şəkilçisi. DLT-bir**inc**(III,373). Azərb. bir**inci**. DLT- ik**inc**(I,131), azərb. ik**inci**. DLT- üç**ünc**(I,131), azərb. üç**üncü**. DLT-tört**ünç**(I,131), azərb. dörd**üncü**. Türk dillərində qədimdən bəri işlənən bu şəkilçi sıra sayları düzəltməyə xidmət edir. Uzun əsrlər boyu işlənən bu şəkilçidə müəyən dəyişikliklər baş vermişdir. Şəkilçinin mənşəyi “nç” şəklində idi. Qədim türk dillərinin sonrakı dövrlərində “nç” şəkilçisinin sonuna bir “i” saiti də əlavə edilmişdir.

Azərbaycan dilində bu leksik şəkilçi XX əsrin əvvəllərinə qədər 2 şəkildə yazılmışdır: 1) -mci; 2) -nci. Bu şəkilçinin 4 cür yazılışı ərəb əlifbası istifadə olunan vaxt mümkün olmamışdır. Azərbaycan dilinin şivələrini araşdırarkən görürük ki, “mci” şəkilçisi şərq və cənub şivələrində daha çox yayılmışdır. Bu leksik şəkilçi bir çox Türk dillərində də işlənməkdədir. Məsələn: uyğur: üç**üncü**; şor. il**ginci**; özbək. tuggiz**inci**; tatar. Alt**ıncu**; türk. İk**inci**; qazax. Jek**insi**; noqay. Bir**inci**.

-cük//çək//cak-leksik şəkilçisi. DLT-bürün**çük**(I,510), azərb. Bürün**cək**. DLT-dəki “cük” şəkilçisi -cak//cək- şəklində müasir Azərbaycan dilində də işlənməkdədir. Məsələn: sevin**cək**, bürün**cək**, yellən**cək** və s. M. Erginə görə, bu leksik şəkilçinin “c” ilə işlənən şəkilləri sonradan meydana çıxmışdır. Qədim türk dilində bu şəkilçi “c” lı olub “cak, cek” şəklində idi (7, 157). Bu şəkilçi bir çox türk dillərində aktiv halda işlənməkdədir. Məsələn: erin**cek**, gülün**cek** və s. Özbək: kelin**çak**, qozi**çaq**, oyun**çak**, belən**çak**, taqın**çak** və s.

-iş//iu//uş//üş- leksik şəkilçisi. DLT-də üzüş (III,184), öpüş (III,182), tokış “savaş”. Qədim türk dilində şəkilçi “ş” şəklində idi. Bu şəkilçini qədim türk dilində o dövrdən qalma bəzi isimlərin kökündə də görürük. Məsələn: alkadan-düzəlmiş “alkeş”, kargadan düzəlmiş-“qarğış” misallarda olduğu kimi (5,177). Bu şəkilçi Azərbaycan dilində fel köklərinə əlavə edilərək düzəltmə isimlər yaradır. Qədim Azərbaycan dilində “iş” şəkilçisi məhsuldar olmamış, sonrakı dövrlərdə məhsuldarlığı artmışdır. Müasir dövrümüzdə “iş” şəkilçisi daha çox məhsuldardır. Bu şəkilçi “*mak//mək*” şəkilçisi kimi əsas etibarını isə feldən hərəkət və iş isimləri düzəltməyə xidmət edir. Bu leksik şəkilçi bir çox türk dillərində işlənməkdədir. Məsələn: uyuşur.uruş “mücadilə”, qırğız. *atkarılış* “bacarma, icra etmə”.

-laş//leş-leksik şəkilçisi. DLT- sözleşdi (II, 215), közleşdi (II, 224). H. Mirzəzadəyə görə, bu şəkilçi –*lan, len, la, le-* şəkilçilərinin digər bir şəklidir. Bu şəkilçi –*la//le-* şəkilçisindən və –*ş-* samitindən düzəlmişdir. Qədim Azərbaycan dilində bu şəkilçi digər şəkilçilərə nisbətən o qədər də məhsuldar olmamışdır. Bununla eyni zamanda XIV əsrdə Nəsiminin şeirlərində də bu şəkilçi işlənməmişdir. Lakin XIX-XX əsrlərdə bu şəkilçi ilə düzəlmiş nümunələrinin sayı çoxalmışdır. Məsələn: kömək~~l~~əş, dilləş, üz~~l~~əş, uyğun~~l~~əş, və s. Bu leksik şəkilçi digər türk dillərində də işlənməkdədir və məhsuldar bir şəkilçi sayılır. Müasir Azərbaycan dilində də bu şəkilçi məhsuldar şəkilçi sayılır. “Adlardan qarşılıq və müştərək mənalı təsirsiz fellər əmələ gətirən şəkilçidir; məsələn: məktub-məktub~~l~~əşmaq, üz-üz~~l~~əşmək, him-him~~l~~əşmək, dərd-dərd~~l~~əşmək, sağlam-sağlam~~l~~əşmaq və s.” (2,79). türkmən. qanımat~~l~~əşdi (10,219), yaramaz~~l~~əşip (10,219), çet~~l~~əşdi (10, 219).

-lan//len- leksik şəkilçisi. DLT- tuz~~l~~andı (II, 243); çerlendi (II, 244); tişlendi (II, 244)-diş çıxartmaq, saç~~l~~andı (II, 246)-adam saç çıxartdı; koş~~l~~andı (II, 252)-adam özü üçün yedək at qoşdu.; yüzi anı~~ğ~~ kö~~ğ~~lendi- onun üzündə kəklik çilləri çıxdı. **Lan//len** leksik şəkilçisi də adlardan təsirsiz fellər düzəldən şəkilçidir; məsələn: dil-dillən~~l~~mək, ev-ev~~l~~ən~~l~~mək, xəstə-xəstə~~l~~ən~~l~~mək, ağır-ağıllan~~l~~maq və s.

(2,179). Türkmən:atlanmaq(10,218),xeşerlenmek(10,218), lemmerlenmek(10, 218).

-t-leksik şəkilçisi. DLT- ohşattı(III,263), ahsattı(III,110), ağlattı (III,111), Türkiyə türkçəsində qədimdən bəri görünən, orta əsrlərdə nümunələri daha çox olan, bu gün ancaq bir neçə kəlmədə yer alan, məhsuldar olmayan bir şəkilçidir. Bu gün türk dilindəki bir çox sözlərin tərkibində rast gəlinir. Məsələn: **geçit**, **öğüt**, **ayıtt**, **kurut**, **umut**, **yoğutt**, və s. M.Ergin qədim Anadolı türkçəsində **içit** “içilecek çey”, **binit** “binilecek şey”, **yükket** “yük daşıyacaq vasitə” sözlərində də bu şəkilçiyə rast gəlmək mümkündür.

Biz bu yazıda Mahmud Kaşğarının bu möhtəşəm əsərindən yalnız bir damla götürüb araşdırmağa cəhd etdik. Mahmud Kaşğarının bu əsəri elə bir möhtəşəm mənbədir ki, zaman-zaman dilçilər bu mənbəni araşdırsalar, tədqiq etsələr, yenə də tükənməyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Divanü Lügat-it Türk” tercümesi. Cild I, II, III, IV Ankara, 1992
2. Xəlilov.B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə, Bakı, 2007.
3. Hatiboğlu. V. Türkçenin Ekleri. Ankara, 1981.
4. Korkmaz Z. Türkçədə eklerin istifadə şəkli və ek kalıplaşması olayları. Ankara, 1969.
5. Sravnitelno-Istoriceskaya grammatika tyurkskiy yazıkov./ Morfolojiya/ Moskva, Nauka, 1988.
6. Rəhimov Arif. Mahmut Kaşğarının “Divani lüğət-it-Türk “ əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası”. Dissertasiya. Bakı-1985.
7. Muharrem Ergin. Türk Dil Bilgisi, Sofya, 1967
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1980.
9. Gagavuz Türkçesi grammeri. Ankara, 1996.
10. Грамматика туркменского языка. Ашхабад-1970.

Qatiba MAHMUDOVA
ABOUT SOME LEXICAL SUFFIXES USED IN “DIWAN
LUGAT AT-TURK” OF MAHMUD KASHGARLI AND
DIFFERENT TURKIC LANGUAGES
SUMMARY

The lexical suffixes in “Diwan lugat at-turk” of Mahmud Kashgarli are researched with different Turkic languages by a comparative way in the article. As a result of resesrch it was known that the lexical suffixes in “Diwan lugat at-turk” are used exactly in the Turkic language. The author gave the examples from “Diwan lugat at-turk” and different Turkic languages in the article. In the article have been used scientific works of different scientists.

Cəmhur HÜSEYNOV

TEMPORAL ISIMLƏRİN SEMANTİK TƏSNİFATINA DAIR

Zaman anlayışının dildə təsbiti qrammatik, leksik və funksional-üslubi vasitələrlə gerçəkləşir ki, bunlar da zamanın dildə ifadə olunmasının bütöv bir sistemini əmələ gətirir. Tədqiqatçılar dil zamanının təsvirində əsas üstünlüyü uzun müddət fel formalarına vermiş, dildə zamanın ifadə olunmasında başqa vasitələrə, xüsusən də zamanın leksik ifadə vasitələrinə çox diqqət verməmişlər. Halbuki onların öyrənilməsi tədqiqat üçün maraqlı faktlar verir. Buna görə də leksik-semantik zaman kateqoriyasının tədqiq edilməsi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Zaman leksikasının öyrənilməsi bir də ona görə aktualdır ki, buraya daxil olan leksemlər daha qədimdir və dilin əsas lüğət fondunun tərkib hissəsi olmaqla, insan həyatı üçün xüsusilə vacib olan realiyaların adlandırılmasında iştirak edir. Zaman mənası daşıyan sözlər mücərrəd leksika qrupuna aiddir. Bu tip leksemlərdə mücərrəd təsəvvürlərin lingvistik cəhətdən mənimsənilməsinə dair müşahidələr vasitəsilə dilin koqnitiv mahiyyəti xüsusilə aydın şəkildə təqdim olunur. Dildəki zaman sözlərinin tarixi mücərrəd anlayışların mənimsənilməsində insanın şüurunun təşəkküləpəmə spesifikasiyasını əks edir.

Temporallıq hər bir dilin daşıyıcılarının şüurunda ən mühüm anlayış sferası kimi dəyərləndirilə bilər. Eyni zamanda qeyd edilə bilər ki, zaman anlayışı məkan anlayışı ilə bərabər insanın dünya haqqında biliklər sisteminin əsas həlqələrindəndir. Bu səbəbdəndir ki, dildə və nitqdə temporal anlayışların təqdimatı məsələlərinə tədqiqatçılar tərəfindən göstərilən maraq heç vaxt azalmır.

Lingvistik zamanın mahiyyəti fiziki, real, obyektiv zaman kimi həmişə araşdırıcıların diqqətini cəlb etmişdir. Antik dövrdə Aristoteldən başlayaraq, elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin əldə edilməsinə qədər elmdə zaman probleminə toxunulmuşdur. Zənn etmək olar ki, bu mövzu daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olacaqdır.

Temporal leksemlər, başqa sözlə, zaman anlayışlı sözlər çoxsaylıdır və dildə mürəkkəb sistem olaraq çıxış edir. Temporal leksemlərin mühüm bir hissəsini temporal isimlər təşkil edir. Temporal isimlər mənasında zaman anlayışı olan isimlərdir. Temporal isimlərin dildəki əsas funksiyalarından biri gerçəkliyin zaman münasibətlərinin leksik səviyyədə adlandırılmasından ibarətdir.

Müxtəlif dillərin materialları əsasında temporal isimlərin semantik cəhətdən öyrənilməsi, qruplaşdırılması, təsnif edilməsi məsələlərinə bir çox tədqiqatçılar diqqət yetirmişlər.

Rus dilində temporal isimlərin öyrənilməsi məsələsi ilə daha dərinədən M.V.Vsevolodova və V.V.Morkovkin məşğul olmuşlar. M.V.Vsevolodova öz tədqiqatında temporal isimləri 10 qrupa ayırır: 1) zaman vahidlərinin və onların hissələrinin adları; 2) müddəti müəyyən olan zaman kəsiklərinin adları; 3) qeyri-müəyyən zaman kəsiklərinin adları; 4) günün hissələrinin adları; 5) fəsillərin adları; 6) həftənin günlərinin adları; 7) ayların adları; 8) müəyyən momentə, ana nəzərən uzun zaman dövrlərinin adları; 9) yaş dövrlərini və ya inkişaf dövrlərini bildirən sözlər; 10) leksik mənasında zaman anlayışı olmayan sözlər [5, 29-32].

V.V.Morkovkin tərəfindən rus dilində zaman anlayışlı sözlərin leksik-semantik cəhətdən təsnifatında temporal isimlərə 17 qrupda rast gəlinir [6,86-92].

Temporal isimlərin rus dili materialları əsasında yuxarıda qeyd edilən tədqiqatçılar tərəfindən aparılmış təsnifatında bir-birindən fərqlənən yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, M.V.Vsevolodova zaman kəsiklərinin mərhələlərinin adlarını (*начало, конец, середина, половина* və s.), bayramların, tədbirlərin və sairənin adları olan (*праздник, урок, спектакль* və s.) leksemləri “leksik mənasında zaman anlayışı olmayan sözlər”(10-cu qrup) daxil edir, amma V.V.Morkovkin onları leksik-semantik zaman qrupuna aid edir. Yaxud M.V.Vsevolodova tərəfindən zaman anlayışlı sözlər kimi qəbul edilən və 9-cu qrupa daxil edilən “yaş dövrlərini və ya inkişaf dövrlərini bildirən sözlər” V.V.Morkovkinin təsnifatında zaman sözləri kimi qəbul edilmir.

Temporal leksikaya həsr olunmuş tədqiqatlardan biri M.Rudometkina tərəfindən ingilis dilinin materialları üzrə aparılmışdır. Mənasında zaman anlayışı olan sözləri tədqiqatçı semantik baxımdan “lokalizatorlar”, “korrelyatorlar” və “modifikatorlar” adı altında üç qrupa ayırır və hər bir qrupu öz növbəsində yarımqruplara bölür. Bu təsnifatda temporal isimlər “lokalizatorlar” qrupunda yer alır. Tədqiqatçı həmin qrupa ingilis dilində diskret zaman kəsiklərini, müddətlərini ehtiva edən sözləri, isimləri daxil edir. Bunlara astronomik cəhətdən qeyri-müəyyən kəmiyyətə malik olan dövrlərin adlarını bildirən *moment, instant, while, term, period, interval, space, age, epoch, era, eternity, time* leksemləri və astronomik cəhətdən dəqiq kəmiyyətə malik olan dövrlərin adlarını bildirən *second, minute, hour, day, week, sennight, fortnight, month, quarter, year, decade, decennary, century* sözləri aiddir [8,7] M.Rudometkina bu sözləri zamanın ölçü vahidləri adlandırır. Ölçü vahidləri iyerarxik qaydada biri digərindən yuxarıda dayanan vahidin tərkibinə daxil olur və onun qurulmasında riyazi cəhətdən iştirak edir. Lokalizatorlar qrupuna eyni zamanda günün hissələrinin, həftənin günlərinin, fəsil adlarının adlarını bildirən leksemlər də aid edilir [8,8].

Fransız dilində zaman mənalı sözlər əsasında temporal leksikanın təşkili prinsiplərini üzə çıxaran N.A.Potayenko leksik-semantik zaman sahəsinin struktur-semantik modelini qurur. Onun modelində fransız dilində leksik-semantik zaman sahəsi bir neçə qrupdan ibarətdir: 1) *substantivatlar* qrupu. 2) *Korelyatorlar* qrupu; 3) *parametrizatorlar* qrupu; 4) *implikatorlar* qrupu. Bu təsnifatda temporal isimlər *substantivatlar* qrupunda yerləşdirilir. Tədqiqatçının fikrinə görə, substantivatlar qrupuna aid sözlər zamanı real obyekt kimi təqdim edir. Belə sözlərin mənasında zaman “uzunluq” («длительность») və ya “uzunluq nöqtəsi” («точка длительности») kimi təsəvvür edilir. “Uzunluq” və ya “uzunluq nöqtəsi”nin sərhədləri təbii oriyentirlərə (məsələn, günəşin fəzadakı vəziyyəti, təbii şərait) və süni oriyentirlərə (məsələn, təqvim tarixləri, saat əqrəbinin vəziyyəti və s.) görə müəyyən edilir. Uzunluq və ya uzunluq nöqtəsinin qavranılması və identifikasiyası gerçəkliyin hadisələrinin xarak-

terik əlamətləri vasitəsilə gerçəkləşir [7,9]. Tədqiqatını temporal sözlərin lüğətlərdə verilmiş mənalari əsasında aparmış N.A.Potayenko substantivatlar qrupuna daxil olan temporal sözləri bir sıra yarımqruplar üzrə təsnif edir. Bu təsnifatda bizi maraqlandıran temporal isimlər 1) günəşin fəzadakı hərəkəti və günəş işığı üzrə xarakterizə edilən uzunluq və uzunluq nöqtəsi hüdudunda olan zaman mənalı sözlər (*jour* “gün”, *matin* “səhər”, *midi* “günorta”, *soir* “azşam” və s.); ...3) günəşin hərəkəti və təbii şəraitə görə müəyyənləşən uzunluqların adlarını bildirən sözlər (*saison* “mövsüm”, *été* “yay”, *année* “il” və s.); 4) insanın yaşadığı zaman dövrü, müddəti ilə bağlı sözlər (*enfance* “uşaqlıq”, *adolescence* “yeniyyətlik”, *jeunesse* “gənclik” və s.); 5) insanın fəaliyyəti ilə bağlı olan zamanı bildirən sözlər (*récréation* “fəsilə”, *vacances* “tətil” və s.); 7) zaman kəsiklərinin adlarını bildirən sözlər (*seconde* “saniyə”, *minute* “dəqiqə”, *heure* “saat” və s.) yarımqruplarında yer alır [7,12].

Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi tədqiqatlardan birində zaman anlayışlı sözlər də araşdırılır. Əsərin müəyyən hissəsi zaman adlarının semantik sisteminə həsr olunmuşdur. Burada müəllif zaman vahidlərini, *gün*, *ay*, *fəsil*, *il* adlarını araşdırmış, zaman adlarından törəmə tematik söz qruplarını üzə çıxarmışdır [1].

Azərbaycan və ingilis dillərində temporal leksikanın tədqiqi məsələləri İ.M.Tahirovun tədqiqatlarında geniş yer alır [2; 3; 4]. İki dilin materialı əsasında müqayisəli planda aparılmış tədqiqatda temporal leksika iki mikrosahə üzrə təsnif edilir. Birinci mikrosahəyə “əsasən temporal isimlər və zərflər, eləcə də sifətlər daxildir. Bu sıradan olan isimlər zamanı real obyekt kimi, zaman müddəti kimi, zaman kəsikləri olaraq adlandırır. Zərflər isə hərəkət, hadisə və proseslərin zaman daxilindəki təkrarlığını, onların müddətini, davam etmə uzunluğunu ifadə edir” [3,30]. İkinci mikrosahəyə “müxtəlif nitq hissələrinə aid olan, «keçmiş-indiki-gələcək» planında ifadə olunan hərəkət, hadisə və proseslərin zaman əlaqəsi və münasibətlərini ifadə edən sözləri daxildir” [3, s. 30].

Birinci mikrosahə yeddi, ikinci mikrosahə altı leksik-semantik qrupa bölünür. Temporal isimlər əsasən 1-ci mikrosahədə aşağıdakı leksik-semantik qruplarda təsnif edilir: “Müddəti müəyyən olan zaman kəsiklərinin adları”, “Müddəti qeyri-müəyyən olan zaman kəsiklərinin adları”, “Müddəti əsasən müəyyən olan zaman kəsiklərinin adları”, “Ayların və həftənin günlərinin adları”, “İmplitit temporal mənalı sözlər” [3, s. 30-35].

Yuxarıda müxtəlif dillərin materialları əsasında aparılmış təsnifatları nəzərdən keçirdikdə aşkar olur ki, temporal isimlər üçün vahid, hamı tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilə bilən semantik təsnifat sistemi formalaşmamışdır. Ümumi təsnifatın olmamasına baxmayaraq, temporal isimlərə aşağıdakıları daxil etmək olar:

1. Zaman vahidlərinin adlarını bildirən sözlər: Azərb.: *dəqiqə, saat, gün, həftə, ay, və s.*; ing.: *second, minute, hour, day, week və s.*);
2. Uzunluğu müəyyən olmayan zaman kəsiklərinin adlarını bildirən sözlər: Azərb.: *zaman, vaxt, dövr, an, epoxa və s.* ing.: *time, period, epoch, moment və s.*
3. təbiət hadisələri ilə bağlı obyektiv surətdə dövrü zaman kəsiklərinin adlarını bildirən sözləri: Azərb.: *yaz, yay, payız, qış, gündüz, gecə, səhər, günorta, axşam və s.* ing.: *spring, summer, autumn, winter, day, night, morning, afternoon, evening və s.*
4. Həftənin günlərinin və ayların adlarını bildirən xüsusi sözlər. Azərb.: *bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar; yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr; ing.: Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday, Saturday, Sunday; January, February, March, April, May, June, July, August, September, October, November, December*
5. Nitq momenti ilə əlaqəli uzun zaman kəsiklərinin adlarını bildirən sözlər. Azərb.: *qədimlər, keçmiş, indi, gələcək və s.* ing.: *antiquity, ancience, past, the present, future və s.*
6. İnsanın həyatının müxtəlif yaş dövrlərinin adlarını bildirən sözlər. **Azərb.:** *uşaqlıq, gənclik, qocalıq, ahıllıq; ing.:* *adolesence, adulthood, childhood, infancy, maturity, youth və s.*

7. Təhsil, iş, istirahət və s. fəaliyyəti ilə əlaqədar olan zaman dövrlərinin, kəsiklərinin adlarını bildirən sözlər. **Azərbaycanca:** *sessiya, tətil, məzuniyyət* və s.; **İngiliscə:** *session, holidays, vacation* və s.

Bu bölgülərin sayını artırmaq mümkündür. Amma temporal isimlərin özünə yer aldığı qrupların sayını yuxarıda qeyd edilənlərlə də məhdudlaşdırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qruplarda özünə yer almış zaman kəsiklərinin adlarını bildirən sözlərin aid olduqları qruplar arasında dəqiq sərhədlər çəkmək mümkün deyil. Belə ki, zaman kəsiklərinin adlarını bildirən bəzi sözlər (məsələn, *day, hour, minute, saat, dəqiqə, gün*) özlərinin kəmiyyət cəhətdən müəyyənliyini itirməyə, *vaxt, dövr, moment, an* kimi qeyri-müəyyən uzunluqlu zaman kəsikləri ilə korrelyasiya göstərə bilər. Bu, bədii ədəbiyyatdan toplanan nümunələr əsasında təsdiq olunur:

Uşaqlıq və gənclik illərində də, yetkin vaxtlarında da, otuz iki ilə yaxın fasiləsiz raykom katibi işləyəndə də, təqaüdçü kimi yaşadığı *bu gündə* də onu - onu srağagün də sevilər, *bu gün* də sevilər və sabah da seviləcəklər - beş-on nəfər dönük gədə-güdədən başqa (S.Səxavət). İlk *gənclik illərindən* qiyabi sevdiyim Türkiyəni ora səfərlərim nəticəsində daha yaxından tanıdım ... (Anar). Mənim ən *xoşbəxt günüm* elə *bu gündür* (S.Səxavət). İki, bəlkə üç, bəlkə, hətta beş *xoşbəxt dəqiqəni* onun heyrdən lal olacağına, donub qalacağına ayırıram.

And not forget poor papa?" "Yes, we will, and have some *happy days* (J.Galsworthy). She's been very low, thinking of the *happy days* that are no more (Ch. Dickens). "Dear old table," he said, "I've spent some happy hours with you, and you've been a pretty good friend when all is said and done (J.London). I cannot resist the earnest desire of leaving this memorial of the many *happy hours* I have there enjoyed (W.Irving).

Yekun kimi qeyd etmək olar ki, temporal isimlərin müxtəlif dillərin materialları əsasında semantik cəhətdən öyrənilməsi bu leksik vahidlərin təqdim etdiyi anlayışların dilin daşıyıcıları tərəfindən mənimsənilməsi qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984.
2. Təhirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007.
3. Təhirov İ. Temporal leksika. Bakı. Nurlan, 2008.
4. Təhirov İ. Dildə temporallıq sahəsi. DDA, Bakı, 2008.
5. Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. М.: Изд. МГУ, 1975.
6. Морковкин В.В. Опыт идеографического описания лексики (Анализ слов со значением времени в русском языке). М.: Изд. МГУ, 1977.
7. Потаенко Н.А. Категория времени и его выражение в лексико-семантической системе языка. АКД, М., 1981.
8. Рудометкина М. И. Слова категории времени (на материале английского языка), АКД, Киев, 1972.

Jamhur HUSSEINOV

**ON THE SEMANTIC CLASSIFICATION OF THE
TEMPORAL NOUNS**

SUMMARY

The article deals with the problem of the semantic classification of the temporal nouns in the languages of different system. Considering the researches on the semantic classification of the temporal nouns in the Azerbaijani, English, French and Russian languages, the author reveals that there is not a unanimously acceptable system of classification of the temporal nouns. For this reason, the author attempts to put forward a new classification of temporal nouns, taking into consideration the materials of the Azerbaijani and English languages.

Emil IBADOV

RƏNGLƏR VƏ ONLARIN SIMVOLİK MAHIYYƏTİ

Aparılmış təcrübələr göstərir ki, müəyyən müddət ərzində təmiz qırmızı rəngə baxan insanın qan təzyiqi yüksəlir, tənəffüs və ürək döyüntülərinin tezliyi artır. Beləliklə, sinir sisteminə, xüsusilə, simpatik sinir sisteminə təsirinə görə qırmızı rəng "oynadıcı", fəaliyyəti artıran xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, təmiz göy rəngə baxan insanda əvvəlkindən fərqli hal müşahidə olunur: onun qan təzyiqi aşağı düşür, ürək döyüntüsü və tənəffüsü ləngiyir. Məhz buna görə də göy rəng öz təsirinə görə "sakitləşdirici" xarakter daşıyır [1].

Mavi rəng "hisslərin dərinliyini" təmsil edir. Əsas xromatik rənglərdən biri olan mavi rəng insana sakitlik, dinclik, rahatlıq, məmnunluq, zəiflik hissləri gətirir. Mavi rəngin təsiri ilə qan təzyiqi, nəbzin döyünməsi və tənəffüs zəifləyir. Xəstəlik və yorğunluq zamanı insanda bu rəngə tələbat yüksəlir. Mavi rəng həssaslığın zəifləməsinə səbəb olmaqla yanaşı, başqasının halına acımaq bacarığı, eləcə də estetik təəssürat üçün zəmin yaradır. Mavi rəngi çox vaxt sədaqət, etibar, məhəbbət simvolu hesab edirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, mavi rəngə üstünlük verən adamlar sakit və səmimi olur, səliqəsizlik və kədərdən azad mühitə, əhatəyə ehtiyac hiss edirlər.

Yaşıl rəng insanda iradi cəhdin və müəyyən məqsədə doğru istiqamətin yaranmasına səbəb olur. Həmin rəngə üstünlük verən adamlar cətinliklə qarşılaşdıqda belə, yaşıl rəngin yaratdığı inadkarlığın təsiri altında başladıkları işi axıra çatdırırlar və onların əhval-ruhiyyəsi yüksəlir.

Qırmızı rəngi "iradi gücün" simvolu hesab edirlər. Bu rəng nəbzin döyüntüsünü sürətləndirir, qan təzyiqini artırır, nəfəsalmanın sürətini yüksəldir. Qırmızı rəng iradi gücü artırmaqla yanaşı, nəticə əldə etməyə cəhd, müvəffəqiyyətə nail olmaq, fəallıq amili kimi də qeyd edilir. Elmdə bilindiyi kimi, infraqırmızı şüanı təkcə Günəş buraxmır, istənilən azca qızdırılmış cisim, insanlar,

heyvanlar özündən infraqırmızı şüa buraxır. Ona görə də, əgər insan gözü infraqırmızı şüanı görsəydi, bu zaman bizim gözü müzdə baxdığımız cismın iki əksinin qarışdığını görərdik: bu əkslərdən biri Günəş şüasının (ağ şüanın) cisimdən səpələnması hesabına yaranan, digər əksi isə cismın özündən buraxdığı infraqırmızı şüa hesabına yaranardı [1].

Sarı rəngi "spontanlıq" simvolu kimi qeyd edirlər. Sarı rəng insanda yüngüllük və sevinc təəssüratı yaradır, işdən həzz almağı, fikrən gələcəyə yönəlməyi, işin nəticə verəcəyinə ümid bəsləməyi təmin edir. Qırmızı rəng kimi sarı rəng də qan təzyiqini, nəbzın döyüntüsünü və tənəffüsü artırır. Ancaq qırmızı rəngdən fərqli olaraq, sarı rəngin təsiri bir o qədər də nəzərəcarpan deyil. Belə ki, bu zaman artım az olur və bu artım sabit şəkildə gedir. Sarı rəngin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Məsələn, yaşıl rəng inadkarlığa, sarı rəng isə dəyişkənliyə, yaşıl rəng gərginliyə, sarı rəng isə zəifləməyə səbəb olur.

Bənövşəyi rəng qırmızı və mavi rənglərin caları olsa da, müstəqil bir rəng kimi insan psixikasına öz təsirini göstərir. Bu rəng, bir növ, barışdırıcı rəng kimi dəyərləndirilir. Onu da deyək ki, adətən, yüksək düynagörüşünə, intellektual səviyyəyə malik insanlar bənövşəyi rəngi əsas rənglərdən biri kimi qəbul edirlər.

Qəhvəyi rəng nisbətən tünd tonda olan sarı-qırmızı rəngdir. Qırmızı rəngin impulsiv canlılığı həmin tündlük sayəsində qəhvəyi rəngdə zəifləyir, fəal həyat gücünü itirir. Adətən, insanlar fiziki narahatlıq və xəstəlik vəziyyətində qəhvəyi rəngə daha cox meyil göstərirlər [16].

Azərbaycan ədəbiyyatında rənglərlə bağlı bir sıra əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan dilçiliyinin qanunlarına ümumiləşmiş və obrazlı şəkildə bağlı olan həmin əsərlərdə xüsusilə şairlərimiz tərəfindən rəng bildirən sözlərdən geniş istifadə olunur və onların mənası konkret izah edilir. Xalq şairi Rəsul Rzanın şerindən aşağıdakı misraları buna misal göstərmək olar:

Ağ, qara, sarı, yaşıl, qırmızı,
Hərəsi bir sınaqla bağlıdır.

Biri həsrətimizi xatırladır,
Biri dərdimizi xatırladır,

Biri dərdimizi, biri arzumuzu
Hərəsində bir məna arayıb,
Kim bilir, kim sınamış
Kim bunu ilk dəfə demiş
Qara - matəm, qırmızı - bayram...

Əsrarəngiz təbiət mənzərələri, rəngbərəng kəpənəklər, çiçəklər, quşlar, heyvanlar, dəniz dibinin rəngli dünyası, buludlu və günəşli göy üzü. Bütün bu gözəllikləri yaradan hədudsuz bir zövq və iradə sahibi var. Rəng sənətinin ucalığı Quranda xüsusi vurğulanır: «Sən Allahın boyasına bax. Kim Allahdan daha gözəl boya vura bilər?» (Bəqərə, 138). Bu rənglər insanlar üçün həm ətraf mühiti yaxşı tanımaları, həm də ruha verdiyi estetik zövq cəhətdən əhəmiyyətlidir. Rəng fərqliliyi qüdrət əlaməti olaraq verilir: «Göyləri, yeri yaratmış, dillərinizi, rənglərinizi fərqli eləmiş. Bunlar Onun qüdrətinin dəlilləridir. Şübhəsiz, bunlarda ayələr var elmlə kəslər üçün» (Rum, 22).

Quranın insana ən çox sevdirdiyi rəng isə yaşıldır. Çünki yaşıl həyatdır, mövcudluğun davamıdır: «Sizə göydən su göndərən Odur. Hər növ bitki bitirdik Biz bu su ilə. Hər bitkidən bir yaşıl çıxardıq, hər yaşıldan bir-birinin üstünə minmiş dənələr. Bir-birinə bənzəyən və bənzəməyən meyvələri - xurma ağaclarının düyümlərindən sallanan salxımlar, üzüm bağları, zeytun və nar yetişdirdik. Bar verib yetişən zaman nəzər salın hər birinin meyvəsinə. Bunlarda, şübhəsiz, iman gətirənlər üçün çoxlu-coxlu dəlil var» (Ənam, 99). Quranda cənnət də yaşıl təsvir olunur: «Oralarda ayaqları altından caylar axar, qızıl-qızıl bilərziklər taxarlar, nazik, qalın yaşıl geyimlər geyərlər, taxtlarda əyləşərlər. Bu nə gözəl nemət imiş, buralar nə yaxşı imiş» (Kəhf, 31); «Bunlardan savayı daha iki cənnət də var. Elə isə hansı nemətini danışsınız Rəbbinizin, deyin bunun adını. Yamyasıldır hər ikisi» (Rəhman, 62-64). Yaşılın Quranda sevimli rəng olmasını ərəblərin səhrada yaşaması və yaşıllıq

ehtiyacı ilə əlaqələndirmək olmaz. Çünki Müqəddəs Kitabımız bütün bəşəriyyətə göndərilib. Bundan başqa, cənnət təsvirlərindən görünür ki, bu rəng təkcə təbiət təsvirləri ilə bağlı deyil. Cənnət əhlinin paltarları, yastıqları da yaşıl təsvirdə verilir: «Gözəl-gözəl xalcaların üstündə yaşıl-yaşıl yastıqlara söykənər cənnət əhli hurilərlə yan-yana. Elə isə hansı nemətini danırırsınız Rəbbinizin, deyin bunun adını» (Rəhman, 74-76); «Yaşıl, nazik ipəkdəndir paltarları» (İnsan, 21) [2].

Bəzi Afrika xalqlarında indiyə kimi öz qara ciyərinə andicmə adəti var. Əgər and icən inandırmaq istəyirsə ki, onun niyyəti doğrudur, onda xüsusi vurğulayır ki, «qaraciyəri ağdır». «Onun qara ciyəri qaradır» ifadəsi isə bədniiyyətlik anlamına gəlir. Buna bənzər ifadə bəzi rayonlarımızda da var. Kiməsə rəğbətə olmaması anlamında «Onunla qara bağrım ağ deyil» - yaxşı münasibətim yoxdur ifadəsi işlənir. Bundan başqa, bəd niyyət mənasında «qaranəfəs», bədbəxt mənasında «qaragünlü», kinli mənasında «qəlbəqara» ifadələri də yayılıb.

Qədim yunanlarda qara rəng şər və ölümə assosiasiya olunurdu. Qədim yunan filosofları da ağ və qara rənglərin xeyir və şərlə bağlılığına şübhə etmirdilər.

Qədim xalqların çoxunda yaxşı dünya göydə, şər və ölüm isə yerin altındadır və qaranlıqdır. Qədim türklər yaxşı adam öləndə onun ruhunun cənnətə ucdığını – ucaldığını, pis adamın ruhunun isə yerin altına, qaranlıq dünyaya getdiyini düşündülər. Altaylılarda şər «allah»ı Yerliyin yeraltı qaranlıq dünyada yaşadığı deyilirdi. Onunla bağlı təsvirlərdə qara rəngdən istifadə gen-boldur: qulaqlarının dalına keçirilən uzun, qara qıvrım bıqları var. Qara keçəl öküzə, qara yorğa ata və ya qara cəpsiz qayığa minib gəzir və s.

Rəng bildirən sifətlərin müxtəlif dil səviyyələrində, müxtəlif qrammatik kateqoriyalar yönündə tədqiq edilməsi həm estetik fikir və bədii yaradıcılıq imkanları həm də dilçilik baxımından misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil, xüsusilə onun leksikası daim bu

və ya digər dərəcədə yeni-yeni söz, ifadə və anlayışlarla zənginləşir.

Rəng bildirən sözlər bilavasitə xalqın həyatı və məişəti, əmək fəaliyyəti ilə daha sıx bağlı, formaca kiçik olsalar da, mənaca genişdirlər. Ona görə də danışq dilində ifadələrin daha canlı, sərrast və təsirli olması üçün rəng bildirən sözlərdən, məcazi mənada olsa da, istifadə etmək vasitəsi ilə mümkün ola bilər.

Məsələn, bu və ya digər dildə mövcud olan rəng bildirən sifətlərin işlənməsində müəyyən qanunauyğunluqlar var. Lakin rəng bildirən sifətlərin sistemli inkişafı üçün gərəkli sayılan əsas mərhələ “nüvə”nin formalaşması prosesidir. “Nüvə” dedikdə biz əsas rəng adlarını nəzərdə tuturuq. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş dillərdə 11 əsas rəng bildirən söz mövcuddur [17].

Ümumilikdə, rəng bildirən sözlər, o cümlədən rəng bildirən sifətin dilin adlandırdığı əşya və məfhumun semantik əlamətlərinin təyin olunmasında mühüm rol oynayır. Klassik yanaşmaya görə, dünya kateqoriyalara bölünür və bu kateqoriyalar zəruri və kifayət qədər əlamətlər əsasında müəyyənləşir. Bu əlamətlər binardır; kateqoriyalar dəqiq sərhədlərə malikdir (yəni, dünya dəqiqliklə predmet siniflərinə bölünüb); bütün kateqoriya üzvləri eyni statusa malikdir.

Lakin bu cür yanaşmanın problemliyi mənanın sanki kənar dünyada mövcudluğu kimi qəbul edilməsindədir. Bununla bağlı kateqoriyalaşmada mənanın müəyyənləşdirilməsi nə koqnitiv proseslərin, nə də mədəni modellərin rolu nəzərə alınır. Çünki, dünya daha mürrəkəbdir və heç də bu cür aydın şəkildə kateqoriyalara bölünməyib.

İlk baxışda rəng bildirən sifətlərin də kateqoriyalaşmada və əlamətlərin binar mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsində rolu var (məsələn, black-white; ağ-qara).

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş Avropa dillərində 11 əsas rəng bildirən söz mövcuddur.

İngilis dilində əsas 11 rəng bildirən sifətlər aşağıdakılardır:

DİL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÜMUMİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

white	yellow	pink
black	blue	orange
red	brown	grey
green	purple	

Azərbaycan dilində əsas 11 rəng bildirən sifətlər aşağıdakılardır:

ağ	sarı	çəhrayı
qara	mavi	narıncı
qırmızı	qəhvəyi	boz
yaşıl	bənövşəyi	

Rəng bildirən sifətlərin inkişafına həsr olunmuş ilkin elmi əsərlərdən biri Vilyam Qladstounun əsəri sayılır. V.Qladstounun Illiad və Odissey abidələrində abstrakt rəng terminlərinin (rəng bildirən sifətlərin) mövcud olmadığını qeyd edir. Lakin o hesab edir ki, yunanlar açıq və tündü ayırd etmək qabiliyyətinə malik idilər [17].

Alimin qənaətlərinə görə, belə bir fikir irəli sürmək olar ki, müasir dövrümüzdən fərqli olaraq, qədim dövrlərdə rənglər zəif inkişaf etmişlər.

B.Berlin və P.Key tərəfindən yazılmış “Əsas Rəng Terminləri” əsəri rəng bildirən sifətlərin tədqiqinə həsr olunmuş ən sanballı əsərlərdən biridir. Yalnız müqayisənin köməyi ilə faktların ümümləşdirilməsinin mümkünliyünü nəzərə alaraq alimlər müqayisəli-tipoloji metoddan istifadə edib 20-dən artıq dili ətraflı tədqiq etmişlər [17].

B.Berlin və P.Key qeyd edirlər ki, hər hansı bir rəng bildirmənin istinad etdiyi rəng sərhədlərinin qeyri dəqiqliyinə baxmayaraq, dil daşıyıcıları bütün rənglər üçün hansı nöqtənin “fokal”(əsas) olduğu barədə yekdil fikirdədir [17].

Bütün dillər üçün aşağıdakı 7 prinsipi əsas götürmək olar:

1. Bütün dillərdə ağ və qara rəng bildirən sözlər vardır.

2. Əgər dildə 3 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə qırmızı rəng bildirən söz var.

3. Əgər dildə 4 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə ya yaşıl, ya da sarı rəng bildirən söz vardır (ikisindən biri olmamaq şərti ilə).

4. Əgər dildə 5 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə həm yaşıl həm də sarı rəng bildirən söz vardır.

5. Əgər dildə 6 rəng bildirən söz varsa o zaman həmin dildə göy rəng bildirən söz vardır.

6. Əgər dildə 7 rəng bildirən söz varsa, o zaman həmin dildə gəhvəyi rəng bildirən söz vardır.

7. Əgər dildə 8 və ya artıq rəng bildirən söz varsa o zaman həmin dildə bənövşəyi, çəhrayı, narıncı və boz rəng bildirən sözlər var [17].

Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilçiliyində də rəng bildirən sıfətlərin müxtəlif asreklərinin tədqiqinə kifayət qədər elmi əsərlər həsr olunub.

İstər rus dilçiliyində, istərsə türkologiyada tədqiqatçılar rəng bildirən sıfətlərə kifayət qədər elmi əsərlər həsr etmişlər.

Bunların arasında R.V.Alimpieva xüsusi yer tutur. Müəllif rus dili haqqında yazdığı əsərində dolğun məlumat verməklə məsələnin müxtəlif tərəflərinə nəzər salmağa səy göstərmişdir [3].

Müqayisəli şəkildə aparılmış tədqiqatlardan isə A.Qurdovun əsərini göstərmək olar. Burada müəllif ingilis dilindən ağ, qara və türkmən dilindən ak, kara rənglərinin semantik strukturunu tədqiq etmişdir [10].

Qeyd edək ki, həm ingilis, həm Azərbaycan dillərində rəng bildirən sıfətlərin iştirakı ilə yaranmış kifayət qədər ifadələr mövcuddur ki, bunlarda da məcazlıq mövcuddur. Problemin bu yönündə tədqiqi dilçi alimlər tərəfindən müəyyən qədər işlənmişdir.

Məlumdur ki, türk dillərində frazeoloji vahidlərin yaranma və inkişafı məsələsi türkologiyada xüsusi maraq doğurur. Bu da ilk növbədə frazeoloji sistemin ümumiyyətlə dilin inkişafında kəsb

etdiyi əhəmiyyətlə bağlıdır. Türk dillərində frazeologizmləri səciyyələndirən əsas əlamətlərdən danışarkən xüsusi nəzərə çarpdırmalıyıq ki, bu əlamətlər əksər dünya dillərinin frazeoloji sistemi üçün də əsas və mühümdür.

Rəng bildirən sifətlərin frazeolojiyə münasibətini L.Q. Bedoidze araşdırmış və bu barədə maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Məsələnin elmi-nəzəri yöndə araşdırılmasına üstünlük verərək, fikirlərini əsaslı şəkildə sübut etmək üçün müqayisəyə cəlb etdiyi dillərin(alman, rus və osetin) materiallarına müraciət etmişdir [4].

Rus dilçiləri arasında A.I.Burlak ingilis dilində yuxarıda yeni rəng bildirən sifətlərin frazeoloji vahidlərlə əlaqəsini tədqiq etmişdir. Müəllif əsərində müasir ingilis dilində rəng komponentləri ilə mövcud olan frazeoloji vahidləri araşdırıb, müəyyən qənaətlər əldə edilmişdir [5].

Rəng bildirən sifətlərin şəxs adlarında olması ilə bağlı elmi əsərlərdən biri A.R.Vasilyeviç tərəfindən yazılmışdır. Dilçilik elminin onomastika bölməsinin inkişafı üçün əhəmiyyətli olan bu əsərdə rəng bildirən sifətlərin yeni cəhəti tam və dolğun şəkildə araşdırılmışdır [6].

Rəng bildirən sifətlərin mədəniyyətlə əlaqəsi M.A.Vaşenko tərəfindən tədqiq edilmişdir. Əsərdə rəng bildirən sifətlərin rəmz və mədəniyyətlərlə əlaqəsi, dünya xalqlarının təcrübəsi və s. haqqında məlumat verilir[7].

Rəng bildirən sifətlərin siyasi ünsiyyətdəki semantikasi L. M.Vlasova tərəfindən araşdırılmışdır. Belə ki, burada rəng bildirən sifətlərin siyasi ünsiyyətdə rolu, demək olar ki, hərtərəfli təsvir olunmuşdur[8].

Slavyan dillərində mövcud olan rəng bildirən sifətlərin müqayisəli xarakteristikası isə K.Qadani tərəfindən verilmişdir. Müəllif bir neçə slavyan dillərinin materiallarını tədqiqata cəlb edərək, onları uğurla təhlil etmişdir [9].

Klassik ərəb dilində rəng bildirən sözləri Q.A.Durnovo tədqiq etmişdir. Dünya dilləri arasında zənginliyi ilə seçilən ərəb dilində rəng bildirən sifətlərin sayının digər dünya dillərindən artıq

olması şübhəsizdir. Müəllif belə məsuliyyətli vəzifəni boynuna götürüb, öhdəsindən gəlməyə səy göstərmişdir [11].

“Rus şifahi dilində mürəkkəb rəng bildirən sözlər” adlı məqalənin müəllifi V.V.Krasnyanski tədqiqat obyektinin sərhədini müəyyənləşdirərkən rəng bildirən sifətlərin tarixinə münasibət bildirmiş və elmi mübahisələr doğuracaq maraqlı nəticələrə gəlmişdir [12].

Rəng bildirən sifətlərin nəzəri tədqiqi sahəsində xüsusi maraq doğuran tədqiqatlardan biri də V.Q.Kulpinanın əsəridir. Müəllifin rəng bildirən sifətlərin müxtəlif aspektlərinə aid yürütdüyü mühakimələr diqqəti cəlb edir [13].

Müasir german dillərində rəng bildirən sifətlərin söz yaradıcılığı imkanları M.L.Жirmunskaya tərəfindən tədqiq olunmuş və tədqiqat işində dilin müvafiq modellərində rəng bildirən sözlərin imkanlarından geniş istifadə edilmişdir. Burada sifətin özünəməxsus inkişaf mərhələlərinə və söz yaradıcılığı imkanlarına aid xeyli misallar gətirilərək rəng bildirən sözlərin əsl mahiyyəti üzə çıxarılmışdır [14].

A.M.Kuslikin tədqiqat əsərində müasir alman dilinin leksik sistemində rəng bildirən sözlərin rolu haqqında daha konkret və sistemli təhlilin aparılması diqqəti cəlb edir [15].

Debi Roberson tərəfindən yazılmış “Rəng kateqoriyalarının qavranılması və dildə müxtəlifliyi” adlı məqalədə maraqlı iddialar irəli sürülür. Alim ümumiyyətlə insanın kateqoriyalara ayırmaq qabiliyyəti ilə qavrama qabiliyyətinin üzvi sürətdə bağlılığını qeyd edir [19].

Pol Keyin Terri Reqiyerle yazdığı “Dil, düşüncə və rəng” adlı əsəri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar bu əsərdə dillər arasında rənglərin adlandırılmasındakı fərqlərin rənglərin qavranmasına təsir edib-etməməyini müəyyənləşdirmişlər [20].

Sonrakı tədqiqatlarda rəngbildirmənin həm bioloji, həm də mədəni amillərdən asılı olduğu fikri irəli sürülmüşdür. B. Berlin və P.Keyin “fokal” nöqtələr adlandırdıqları rəng çaları görmə sistemi ilə müəyyənləşir, rəngbildirmənin diapazonu isə dil daşıyıcılarının

mənsub olduğu cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədədir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəngbildirmə və digər bu tip adlandırmanın araşdırılması koqnitiv dilçiliklə üzvi sürətdə bağlıdır. Çünki dilin strukturu iki mühüm amilin törəməsidir: biri-daxili (yəni danışanın təfəkkürü); ikincisi-xarici (dil daşıyıcılarının mənsub olduğu xalqın ümumi mədəniyyəti) [17].

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində*

1. Məhəmmədəli Abdullayev. Əsrarəngiz rənglər. <http://www.akademiya.net/fizika/rengler.html>
2. Vəlif Sadıqlı. "Rənglər aləminə səyahət" <http://ddm.iatp.az/ddm/rengaz.html>

Рус дилиндя

3. Алимпиева Р.В. Микрогруппа слова *алый* в структуре ЛСГ цветowych прилагательных со значением красного тона // Исследования по семантике. – Уфа: Наука, 1986, с. 58-67
4. Бедоидзе Л.Г. Фразеологические единицы с компонентом цвета в немецком, русском и осетинском языках: АДД. М.: Высшая школа, 1997, 20 с.
5. Бурлак А.И. Фразеологические единицы с компонентами-прилагательными, выражающими основные понятия цвета в современном английском языке: АДД. М.: Наука, 1965, 15 с.
6. Василевич А.П. Собственные имена в составе цветообозначений//Ономастика:Типология.Стратиграфия. М.:Просвещение, 1988, с. 93-99
7. Ващенко М.А. Цветочная символика в сравнительно-культурологическом контексте: АДД. М.: Наука, 2000, 21 с.

8. Власова Л.М. Семантика цвета в политической коммуникации // Моск. гос. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза. Сб. науч. тр. - Вып. 363. М.: Наука, 1990, с. 77-85.
9. Гадани К. Сопоставительная характеристика прилагательных цвета в некоторых славянских языках: АДД. – Минск, 1984, 14 с.
10. Гурдов А. Семантическая структура английских прилагательных *white, black* и туркменских *ак, гара* и их деривационный потенциал в сопоставительных языках: АДД. – М.: Просвещение, 1972, 35 с.
11. Дурново Г.А. Прилагательные цвета и физического признака в классическом арабском языке (с привлечением сравнительного материала семитских языков): АДД. – М.: Просвещение, 2002, 20 с.
12. Краснянский В.В. Сложные цветообозначения русской речи // Традиционное и новое в русской грамматике: Сб. ст. памяти Веры Арсеньевны Белошапковой. – М.: Наука, 2001, с. 119-130
13. Кульпина В.Г. Теоретические аспекты лингвистики цвета как научного направления сопоставительного языкознания: АДД. – М.: Просвещение, 2002, 31 с.
14. Жирмунская М.Л. Словообразовательные потенции прилагательных цветообозначения в современных германских языках: АДД. – М.: Просвещение, 1982. – 24 с.
15. Куслик А.М. Роль прилагательных, обозначающих цвет, в лексической системе современного немецкого языка: АДД. – Л., 1967, 19 с.

İngilis dilində

16. Abramov, I. Physiological mechanisms of color vision. In C.L. Hardin and L. Maffi (eds), *Color Categories in Thought and Language*. Cambridge University Press. 1997, p259-316.
17. Berlin Brent and Paul Kay. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. University of California Press. 1999, 376 p.

18. Gladstone, William E. Studies on Homer and the Homeric Age. Oxford University Press. 1858, 237 p.
19. Debi Roberson, Color Categories are culturally diverse in cognition as well as in language; Cross-cultural research, Vol.39, No.1, 2005; 1987, p.56-71
20. Paul Kay, Terry Regier. International Computer Science Technology. University of Chicago. 2001, 162 p.

Эмил ИБАДОВ
ЦВЕТА И ИХ СИМВОЛИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ
РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена к узкой группе прилагательных-цветообозначений. Здесь говорится о символической сущности прилагательных обозначающих цвета, а также дается анализ научных работ посвященных выше упомянутой группе прилагательных в азербайджанском и английском языках.

Emil IBADOV
COLOURS AND THEIR SYMBOLIC ESSENCE
ABSTRACT

This article is about those adjectives which denote colors. The symbolic nature of colors and the works written about color adjectives have been analyzed and presented in the article. The adjectives of two languages-Azerbaijani and English are discussed in this article.

ГАДЖИЕВ Б.И.

ПРОБЛЕМЫ ЗНАКА

В СЕМИОТИКЕ И ЛИНГВИСТИКЕ

Сама по себе такая формулировка может показаться парадоксальной. Однако слово - не только *один* из видов разнообразного рода "знаков", в том числе на фоне знаков языка, выделяемых в плане выражения (где можно вычленишь, например, фонемы, морфемы, монемы, фразеологизмы, высказывания типа пословиц, поговорок, крылатых слов и др.). Даже в узком понимании (в качестве лингвистического знака) рассматриваемая дефиниция может соответствовать внешним сигналам фонической, иконической (зрительной) и тактильной фактуры (качества). Более того, те же иконические сигналы в свою очередь неоднородны, если иметь в виду, например, "язык жестов" и системы письменности (а логограммы, силлабарии и алфавиты также различаются и между собой, и внутри этих типов письма). Далеко не одинаков и психический статус тактильных сигналов, допустим, у слепых и у слепоглухонемых. Все это, разумеется, имеет свои последствия для общей теории знаков.

Мне кажется, что Ф. де Соссюр, наметив контуры семиотики ("семиологии"), в своих рассуждениях о знаке менее всего углублялся в ее пределы далее тех границ, которые отводил лингвистике как "части этой общей науки" (ср.: 6:54-55). Потому-то, по определению, его языковой знак "...связывает не вещь и ее название, а понятие и акустический образ <...> акустический образ имеет чувственную природу, и если нам случается называть его "материальным", то только по этой причине, а также для того, чтобы противопоставить его второму члену ассоциативной пары – понятию, в общем более абстрактному" (там же: 99). Косвенно о лингвистических границах соссюрской концепции знака позволяет судить определение новой науки (*sémiologie*), данное его племянником, деканом женевского факультета филологии и социальных наук, философом А. Навилем: "Г-н Соссюр настаивает на необходимости весьма общей науки, называемой им *семиотикой*, объектом которой

должны стать законы создания и изменения знаков и их смысла. *Семиотика* - важная часть социологии. Поскольку наиважнейшей системой знаков является конвенционный язык людей, наиболее развитой семиотической наукой является *лингвистика*, или наука о законах жизни языка. *Фонология* и *морфология* изучают в основном слова, *семантика* - смысл слов. Но, несомненно, существует взаимодействие слов и их смысла, и наоборот, смысла и слов; попытки разделить эти исследования будут означать непонимание их объекта"(цит. Т. де Мауро, см.: 8: 263).

Нельзя не считаться и с авторской интенцией, эксплицитно выраженной в заметках 1897-1900гг.: "Мы хотели как можно меньше касаться понятийной стороны знака; отметим все же совершенную очевидность того обстоятельства, что, если бы любое понятие (*idée*) характеризовалось устойчивостью, [его можно было бы принять за основу знака]"(7:149). В качестве таковой (как "основа знака") *понятие* недвусмысленно предстает именно в семиотике Пирса.

Единственная точка пересечения концепции знака у Пирса с соссюрской его трактовкой, которую я могу уверенно наметить, расположена на участке, обозначенном первым как *икона* (знак, представляющий некий качественный момент, в его отношении к другому знаку). Этот тип рассматриваемых им репрезентаций ближе всего к лингвистическим представлениям о знаковой природе языка. (5, 79)

Менее отчетлив характер сопряжения *символа* Пирса и *слова*, по сути отождествляемого им с *репрезентативом* (общим знаком для понятия). Дефиниция "символ" как синонимичная знаку в его соотношении с понятием использована и де Соссюром: "Под <условным> независимым символом мы понимаем <просто-напросто> такие категории символов, важнейшим свойством которых является отсутствие *всякого рода* видимой *связи* с обозначаемым объектом и, следовательно, отсутствие даже косвенной зависимости от объекта в своем даль-

нейшем развитии <...> Со своей стороны историки и лингвисты объяснили нам, что язык как особая система *независимых* символов подвержен изменениям [во времени]. Но от внимания философов и логиков ускользнуло то обстоятельство, что как только система символов становится *независимой* от обозначаемых ею объектов, она со своей стороны подвергается в *результате действия фактора времени* сдвигам, которые *логик не в состоянии исчислить*; впрочем, она сохраняет по необходимости свою [непрерывность] <...> от внимания лингвистов ускользнуло то обстоятельство, что в данном случае предмет, *являющийся объектом воздействия истории*, никоим образом не подвергается обычной исторической оценке..."(там же:91-92). Прежде чем обратиться к связанным с приведенным наблюдением методологическим требованиям Ф. де Соссюра к лингвистическому анализу, попытаюсь прояснить его "историческую" подоплеку.

Если иметь в виду сенсомоторные процессы, формирующие словесный знак и поддерживающие его, то сразу же следует обратить внимание на сугубо внешний аспект звуковой оболочки слова. В своей "психической" форме звучащее слово оказывается преобразованным в нервные сигналы биохимической (и электрофизиологической) природы. Причем, в рассуждениях о характере осмысления слова речь менее всего может идти о каких-либо точечных рефlekсах - о локализации ответной реакции организма на воспринимаемый словесный знак в пределах определенных мозговых центров (например, в пре-словутом центре Брока). Слово возбуждает целую "констеляцию" ответных сигналов разной специализации и различной глубины(они активизируют сложный комплекс сенсомоторных "впечатлений"), обеспечивающих адекватность реакций на данную вещь (узнавание ее реального или "мысленного" образа) и на соответствующий ей знак. Мысль - это динамический процесс, а не статичный результат соотнесения такого-то знака с таким-то значением. Обозначенный психофизиологиче-

ский субстрат (существенный для понимания природы Слова в контексте антропосоциогенеза) как таковой нерелевантен ни для семиологии Ф. де Соссюра, ни для семиотики Ч.С.Пирса. Оба рассматривают "готовое" слово в его традиционной языковой форме (де Соссюр) или как коррелята мысли (Пирс). И если женевского лингвиста интересует прежде всего словесный знак как носитель значения и элемент языка, то для американского философа первоочередным является вопрос о том, каков объект мысли в качестве орудия познания.

Указав на стоящее за символом "заурядное слово", Пирс отнюдь не отождествляет первый со вторым, что естественно для того уровня рефлексии, на котором он пытается осмыслить универсум репрезентаций. (5,231). Осмысление символа в качестве триады окончательно выводит его за пределы обиходного языка, и он предстает в результате своего рода чистым "отношением разума" - в виде диалектического единства Первичности и Вторичности, порождающих Троичность, которая не является ни "качеством", ни "фактом", - данное единство поименовано Пирсом *репрезентативом*. Символ и связанное с ним слово коррелируют с этим последним, но ему не тождественны.

Ф.де Соссюр тоже мыслит диалектически, но он привязан к фактурной (качественной) стороне лингвистического знака. Слово для него - не отвлеченный предмет мысли (не *понятие*), но реальность языка, которую он стремится осмыслить как таковую. И свою трихотомию он выстраивает от звучащего слова, различая применительно к этому объекту *langage* 'язык вообще ("речевая деятельность")', *langue* 'язык (исторический)' и *parole* 'речь'. Применительно же к возможностям осмысления специфики языка - операционально, а не в самом объекте - он разводит *синхронию* ("состояние языка"), *перспективную диахронию* (естественную историю языка) и *ретроспективную диахронию* (гипотетическую реконструкцию отдельных языковых явлений). Причем, его определение лингвистического зна-

ка ограничивается только одним из обозначенных им аспектов языка - языком в синхронии, данным его состоянием. Понятно, что в таком аспекте вопрос о характере связи между означающим и означаемым не имеет практического значения - она задана "арбитрарно".

Таким образом, уже самое предварительное сравнение знаковых концепций Ч.С.Пирса и Ф.де Соссюра обнаруживает, что речь идет и о разных объектах размышления ("слово" - точнее *категория плана выражения* и понятие как *логическая категория*), и о различных подходах к словесному знаку, мыслимому с гносеологических позиций или как лингвистическое образование(с позиций языкознания). По словам Л. Ельмслева, подметившего то же различие в самом общем виде^{xv}, язык "...оказывается не целью, а средством: средством познания, основной объект которого лежит вне самого языка, хотя, возможно, этот объект полностью достигим только через язык <...> Язык становится средством трансцендентного познания (в собственном и этимологическом смысле слова *трансцендентный*), а не целью имманентного знания. Так, физическое и физиологическое описание звуков речи легко вырождается в чистую физику или чистую физиологию, а психологическое и логическое описание знаков (слов и предложений) - в чистую психологию, логику и онтологию, в результате чего исходный лингвистический пункт выпадает из поля зрения" (3: 265).

Показательно, что в крайне формализованной теории языка Л.Ельмслева определение знака в качестве "носителя значения" используется как "нечеткое понятие, установленное традицией"(там же:302), и оно не включено в список терминов, где *функции* ("зависимость, удовлетворяющая условиям анализа" - там же:382) соответствует *фunktiv* ("объект, имеющий функцию к другим объектам" - там же). Правда, *слова*, в этом списке определены как "минимальные знаки, выражения которых и содержания которых доступны пермутации"(там же: 386), а последняя, трактуется как "мутация между частями

цепи" (там же) и через мутацию увязана с той же функцией, "существующей между дериватами первой степени одного и того же класса" (там же: 384).

Семиотическая концепция Л.Ельмслева, в свою очередь, плохо стыкуется и с теорией знаков Пирса, и с семиологией де Соссюра. По его определению, *семиотика* - это "иерархия, каждый сегмент которой допускает дальнейшее деление на классы, определяемые на основе их взаимной реляции таким образом, что любой из этих классов допускает деление на дериваты, определяемые на основе взаимной мутации"(9:385); изучать же эту иерархию призвана метасемиотика - "научная семиотика, один или оба плана которой являются семиотикой" (там же).

В "Объяснительном словаре" семиотических терминов А.Ж.Греймас и Ж.Курте дают следующую обобщенную дефиницию *знаку*, эксплицитно подчеркивающую его лингвистическое понимание: "единица плана манифестации, конституируемая семиотической функцией, то есть отношением взаимной пресуппозиции(или солидарности), которое устанавливается между величинами плана выражения (или означающим) и плана содержания(или означаемым) в акте речи"(1:493). Далее авторы уточняют, что в послесоссюровском языкознании этот термин "...в течение долгого времени обычно отождествлялся - да и сейчас отождествляется - с минимальным знаком, то есть со "словом" или, более строго с морфемой(или, в теории А. Мартине, с монемой). Именно в этом смысле знак используется в расхожем определении языка как "системы знаков"" (там же: 494).

Что касается Пирса, в цитируемой статье он представлен косвенными реминисценциями: "Англо-американская лингвистика <...> пыталась ввести в определение знака понятие референта, построив треугольную модель его интерпретации (Огден и Ричардс, вслед за Ч.С.Пирсом): три угла в нем образуют: а) символ(= означающее, или, согласно Пирсу, репрезентамен);

б) референция (= означаемое, или, по Пирсу, интерпретант);
в) референт (= означаемая реальность, или, согласно Пирсу, объект). Как известно, лингвисты, следующие за Соссюром, считают исключение референта необходимым условием развития лингвистики" (4: 165).

Прямое противопоставление семиотики Ч.С.Пирса и Ф.де Соссюра опирается на подобного рода косвенные отражения их теоретических поисков, которые ни один, ни другой не довели до логического совершенства. Они равновелики по целеустремленности мысли, а ее метания более плодотворны для постижения все далее отступающей в глубины познания истины, чем самые непротиворечивые умозрительные схемы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Греймас А.Ж., Курте Ж. Семиотика. Объяснительный словарь теории языка // Семиотика... 1983. С. 483-550.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем яз. под ред. и с предисл. Г.В. Рамишвили. М., 1984.
3. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып.1/Сост.,ред. и вступит. статьи В.А.Звегинцева.М.,1960.с. 264-389.
4. Молчанов В. И. Предисловие // Гуссерль Э. Собр. соч. Т. 1. Феноменология внутреннего сознания времени / Пер. и предисл. В. И. Молчанова. М., 1994.
5. Пирс Ч. С. Принципы философии/Пер с англ. В.В.Кирющенко и М.В.Колопотина.Вступит.ст. В.В.Кирющенко.СПб., 2001.Т.1-2.
6. Соссюр Ф. Труды по языкознанию / Пер. с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича. М., 1977.
7. Соссюр Ф. Заметки по общей лингвистике / Пер. с франц. Б. П. Нарумова; Общая ред., вступ. ст. и коммент. Н. А. Слюсаревой. М., 1990.
8. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ред. Ш. Балли и А. Сеше; Пер. с франц. А.Сухотина. Т.де Мауро.

Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре; Прим./ Пер. с франц. С. В. Чистяковой. Под общей ред. М. Э. Рут. Екатеринбург, 1999.

9. Moore E. (Ed.). Charles S. Peirce and the Philosophy of Science. Proceedings of Charles Sanders Peirce Sesquicentennial International Congress, Harvard Univ., 5-10 Sept. 1989. Tuscaloosa (Alabama), 1993.

HACIYEV B.İ.

**SEMIOTIKA VƏ LİŖVİSTİKADA İŞARƏ PROBLEMI
XÜLASƏ**

Bu məqalədə müəllif işarə probleminin semiotikada və linqvistikada tədqiqi məsələlərinə diqqət yetirir, işarə haqqında tanınmış dilçi alimlərin fikirlərinin təhlilini verir, eyni zamanda müəllif məsələyə özünün də münasibətini açıqlayır. Məqalənin elmi dəyəri və strukturu tədqiqata cəlb olunan məsələyə daha geniş baxmağa imkan verir.

HACIYEV B.İ.

**THE PROBLEM OF SIGN IN SEMIOTICS AND
LINGUISTICS**

SUMMARY

This article is about the sign, its research in semiotics and in linguistics. The author tries to analyze this problem making a journey to its research history. For this purpose he goes over dozens of researches of well-known scholars in this field. His own view point on the problem is looked through as well.

Gaffar Khamahani

**NEWS HEADLINES: TYPES AND LINGUISTIC
STRUCTURE**

Headline is the first part of a news story. It is placed above the news story in large bold typeset to attract the reader's attention. It has a range of functions that dictate its shape, content and structure. It summarizes the whole story in a minimum number of words, attracts the reader to the story and, if it appears on the front page, attracts the reader to the paper. In other words, the headlines give the reader the overall picture of the current news (headline content), its relative importance (visual impact and position in the paper), its classification (which section of the paper it is in- sports, business, foreign news, etc.) In fact, then, the reader can skim the headlines and have an outline of the news of the day, and some idea of its relative impact and importance. The headline will rarely, if ever, be written by the reporter who wrote the news story.

Types of headlines

1. **Straight Headline.** Straight headlines simply tell you the main topic of the story. They are the most common type of headline and the easiest to understand.

Bush to Visit Spain in 2008

130 Killed in Plane Crash

Court Rejects Death Sentence Against Eshkevari

2. **Question Headline.** Most question headlines are not really typical questions at all. They are statements followed by a question mark. By opening a news story with a question the reader is brought to think, and to participate in the answer. The journalist might not really have faced a question, neither is he attempting to answer one. He is appealing to the readers self-interest, showing them how they will benefit from what he is telling them in his news story. In general, question headlines are used when:

- a) The headline reports a future possibility

Oil Price to Rise?

New Cabinet Today?

- b) There is some doubt about the truth or accuracy of the story. They reflect a sense of doubt felt by the news writer which already exists in the readers, and therefore can draw their attention.

Did Troops Fire on Crowd?

Ahmadi-Nezhad to run for a Second Term?

Police Involved in Murder?

3. **Quotation Headline.** Direct quotation serves some functions in news reporting. By using a direct quote (especially if it is from an authority in a field of specialization), the news reporter says that the reported statement is an 'incontrovertible fact' or 'scientific discovery' to be relied on.

AIDS Expert: "Many Kids at Risk"

A second function of direct quotation is that by using a quote the news reporter will distance himself and the newspaper from approving of the statement, saying that the reported statement is not necessarily the view of the newspaper.

Libya Involved in Bombing—Washington

Here the newspaper itself did not accuse Libya of bombing. It only reported what Washington claimed to be so.

4. **Feature Headline.** Not all news stories report major events. Some stories are included because they are highly unusual; others because they are amusing. For such stories, the headline writer uses a clever, attention-getting and unusual headline to catch the reader's interest. It is often necessary to read the story to understand the headline.

Prisoner Flees on Government's Legs

The Man Who Reigned over UK's Queen

The first story is about a double-amputee prisoner who escaped from a prison using *artificial* legs given to him by government. The second headline makes a clever use of the word 'reign'. 'Reign' means 'to rule' and it is used with kings and queens. Normally a queen would 'reign' over the man, but in this story the man is the captain of the British ship, the Queen Mary.

5. **Double Headline.** Double headlines are two-part headlines for the same story. They are often used for major events.

Expected to run for president

Khatami to Address People on TV

The linguistic structure of headlines. The headline is a unique type of text. It has a range of functions that dictate its shape, content and structure, and it operates within a range of restrictions that limit the freedom of the writer. For example, the space that the headline will occupy is almost always dictated by the layout of the page, and the size of the typeface will similarly be restricted. Because headlines are the first text that a newspaper reader sees when buying and reading a newspaper, headline writers employ a range of creative language devices to produce short, attention-getting and highly memorable texts.

The language of headlines is elliptical and compressed, and often the fractured and idiosyncratic vocabulary of English newspapers headlines will challenge the understanding even of the native speakers. Therefore, understanding headlines would require knowledge of features involved in writing headlines. A summary of these linguistic features will follow.

1. Deletions

As it was said, the language of headlines is elliptical and compressed. Headline space is precious. It should not be wasted. Every word in the headline must deserve its place. Nothing should be included in the headline that does not add to its power. Also the headline writer needs to include the factual details of the story in a way that will attract the reader's attention. Given that the space is limited, *lexical words* (words that have meaning, such as nouns, main verbs, adjectives, adverbs) are far more useful to the writer than *grammatical words*. Therefore such lexical items as articles, demonstratives adjectives, possessive adjectives, to be verbs, titles, e.g. 'Mr.', 'sir', 'Dr.', are left out in the headlines.

Wife Knocks out Husband A wife has knocked out her

<i>Peace Treaty Crucial</i>	husband
<i>Ahmadi-Nezhad</i>	A peace treaty is crucial
<i>Reshuffles Cabinet</i>	President Khatami
	reshuffled his cabinet

2. *Special Vocabulary*

Over time, headline writers have developed a vocabulary that fulfils the requirements of the headline, using words that are attention getting and effective. These are usually monosyllabic verbs and nouns that are used as substitutes for longer, more colloquial expressions. Many of the words that are 'typical' of the headline are probably rarely found outside this particular text type. Some may move from the headline into a wider field. A thorough list of headline vocabulary is given at the end of this article.

Headline Vocabulary	As a Substitute for
Slam	criticize
Probe	investigation
Blast	explosion
Bid	attempt
Nod	approval
Vow	promise
Axe	dismiss

3. *Special Use of Tenses*

Another idiosyncratic feature of the headline is the special uses it makes of tenses, which are different from those of ordinary, non-headline language. In general, there is not a one-to-one correspondence between grammatical tense and the real time of occurrence of an event. Also, tenses (as well as the passive voice) are used in shortened form.

a) *Present Tense* → *Past Time*

<i>Syrian President Arrives in Tehran</i>	Syrian President arrived in Tehran
<i>Aliiev Proposes Closer Ties Among World Gas Producers</i>	President Aliiev has proposed Closer ties among the world gas producers

Nation Pays Tribute to Air Crash Victims The nation paid tribute to the air crash victims

b) Infinitive → Future

Ahmadi-Nezhad to Leave for UN President Ahmadi-Nezhad will leave for the United Nations
Iran to Deport Illegal Afghans Iran will deport illegal Afghans
US Spy Plane to Remain in China The United States spy plane will remain in China

c) Continuous Participle → Present Progressive

Elections Date Approaching The elections date is approaching
Treaty Dispute looming A treaty dispute is looming

d) Past Participle → Passive Voice

Peace Treaty Approved A peace treaty has been approved
30 Killed in Yak-40 Plane Crash 30 people were killed in the Yak-40 plane crash
Arabs Urged to End Political Contact with Israel Arab countries are being urged to end their political contact with Israel

In quotation headlines since the newspaper prints the exact words of the person quoted, such headlines can be in any tense.

"I Didn't Kill the Man"

"WE Won't Quit"

4. Frequent Use of Acronyms and Abbreviations

Use of acronyms and abbreviations would help the headline writer to both save space and to give special effect to his headline.

Lib-Lab Pact Rallies, Survives A pact between the Liberal and Labor Parties has rallied and survived.

IMF to Grant Loan to UAE The International Monetary fund is going to grant a loan to the United Arab Emirates.

Premodification

Consider the sentence *the sky is blue*. Here, *blue* gives us some information about *sky*; In other words, blue modifies *sky*. This is called post-modification ('post'- means 'after') because the modifier has followed the modified expression. In English it is possible to use the modifier before the modified without losing much of the information that was originally intended to be conveyed, i.e. *the blue sky*. This is called premodification('pre' means 'before') because the modifier precedes the modified.

Now, when there are many modifiers modifying a person or thing, headline writers use premodification tactic because post-modification occupies more space. Consider how in the following headlines this tactic has been used.

EC Steps Up Efforts to Defuse U.S. France Farm Subsidy Row
(EC has stepped up its efforts to defuse a row between US and France over farm subsidy)

Iran Calls for UN-Led Anti-Terrorism Coalition
(Iran has called for a coalition against terrorism, which is led by the United Nation)

UN Special Commission Chief Heads to Iraq

5. Frequent Use of Idioms

English newspaper headlines are full of idioms. You can usually understand the idioms in headlines by reading the story that follows.

Zangeneh Paints a Rosy Picture of Petroleum Industry

Day After Quake: No Water, Freeway in Shambles

6. Space saving punctuation

Since headlines should be as short as possible, headline writers use space saving punctuation techniques to observe the economy of speech. In the following headlines, the punctuation marks 'colon' and 'comma' have replaced the words *says* and *and*.

Iran: US an Arrogant Power

Tahran, Ankara Ink Security Pact

SPECIAL EFFECTS

Newspaper Journalists want to attract and involve readers in their news stories. Therefore, headlines should be constructed in a way that would influence the reader's feelings. To achieve this goal, journalists give special effect to their headlines. In this section we will examine some of these techniques.

Rhyme. This is when words or sentences end with the same sounds.

Catch him, Snatch Him, Make Him Yours

Alliteration. This is when the initial consonant sound is repeated in adjacent words.

Six Simple Secrets to Keep You Looking Fabulous

Whales Wheat Woes

Cheap Channel Charters Change Charges

Homonyms. This is when one word has more than one meaning, and these meanings are not obviously related.

*Women Who Smoke Have **Lighter** Children*

Here, *lighter* can be an adjective meaning less heavy-the factual meaning required by this story, but it can also be a noun meaning a device for lighting(in this case) a cigarette.

Intertextuality. This is when reference is made to another text; for example, the name of a popular song, the title of a book or movie, etc..

Look Who's Stalking!

Boys Are Us!

CURL POWER

Explorer Comes in from the Cold

CIA Missed Mole Out of Mountains of Clues

The first example is a well-known saying and reference to the title of a film, *Look Who's Talking*. The second reminds us of a well-known toyshop, 'Toys' 'R' 'Us'. And the third is a reference to 'Girl Power', which is a modern teenage catch phrase. The next one refers to the title of a well-known novel, John Le Carre's *The Spy Who Came in from the Cold*. And the last one makes a reference to the English proverb *to make a mountain out of a mole hill*.

Personification. This is to attribute a human characteristic to a non-human being. By personifying the objects, the headline writer manipulates the effect of the message and exerts an influence on the way the reader perceives the world around him.

Washington Blames Baghdad for People's Suffering

Russia Objects to NATO Expansion

Headline Vocabulary. English newspaper headlines use a very special vocabulary. Here is a list to give a fast start in learning it.

Word	Common Headline Meaning	example
accord	agreement	Accord possible today
air	To make known	TV airs facts on arms delivery
assail	To criticize strongly	Soviets assail US on A-tests
axe	To dismiss from a job	Governor to axe aide?
back	To support	Iran backs Hizbollah
balk	To refuse to accept	Union balks at court order
bar	Not to allow	Club bars women
Bid	attempt offer	Bid to open border Union rejects latest bid
bilk	To cheat	Clerk bilks city of 1 million dollars
Blast(noun)	Explosion; strong criticism	Tanker blast near Manila
Blast (verb)	Criticize strongly	Bush blasts democrats
blaze	fire	Blaze destroys factory
cite	mention	Management cites labor union for shutdown
claim	to declare be true	Man claims ghost sighting

DİL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÜMUMİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

clash(noun) (verb)	to kill battle; dispute disagree strongly; fight	Bombing claims 40 Soldier dies in clash Mayor clashes with city council
cool	uninterested; unfriendly	Russia cool to aid offer
curb	limit; control	Sunday driving curbs planned
deadlock	a disagreement that cannot be solved	Jury deadlock in kidnap trial
drive	a strong well-planned effort by some people	Cancer drive exceeds goals
due	expected	Greek Fm due today
ease	to reduce or loosen	Tension eased in Persian Gulf
eye	to watch with interest	Women's group eye court vote
eve	the day before	Violence on eve of independence
fault	to find in the wrong	Study faults police
feud	dispute; strong disagreement	Border feud danger to regional peace
flay	criticize strongly; accuse	US flays Russia
foe	opponent; enemy	Bush talks with congressional foes
foil	to prevent from succeeding	FBI foils bid to hijack plane
grip	to take hold of	Cholera fear grips Japan
gut	To destroy completely by fire	Year's biggest fire guts 176 homes
Head off	To prevent	President heads off rail strike
heist	theft	Jewel heist foiled
hold	keep in police control;	7 held for gambling

DİL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÜMUMİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

ink	arrest to sign	Iran, Turkey ink border treaty
key	very important	Gov't. wins key vote
Kick off	to begin	Fierly speech kicks off campaign
Lash out	criticize strongly	Moscow lashes out at NATO
laud	to praise	Missile plan PM lauds community spirit
launch	to begin	Police launch anti- crime drive
line	Position; demand	Israel softens Line
link	connected to	Fungus linked to mystery disease
loom	expected to be in near future	Treaty dispute looming
Loot(noun) (verb)	Stolen money or goods unlawful taking away of valuable goods	Police recover loot Rioters loot stores
nab	To capture	Gang leader nabbed
net	To take possession of; capture	Customs check nets over \$2m.
nod	approval	Ministry seeks nod for oil saving plan
office	an important government position	Minster quits; tired of office
opt	choose; decide	Swiss opt to back tax for churches
oust	To take power away from	Voters oust incumbents
pact	A solemn agreement	Peace pact today?
plea	Deeply felt request	Mother's plea: let me see my baby
pledge	promise	Union pledges support

DİL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÜMUMİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

poised	Ready to act	to Bush Russian workers poised to Strike
poll	Election Voting station	October poll? Voters go to the polls in Japan
post	position in government, business, etc	Unknown gets key cabinet post
probe	Investigation	Mayor orders fire probe
prompt	to cause	Court decision prompts public anger
rage rap(noun)	to burn out of control accusation; charge	Forest fire rages Corruption rap unfair, says senator
(verb)	criticize	Safety commission raps auto companies
rock	to shock; to surprise	Gov't report rocks stock market
rout	defeat completely	Rebels routed, leave 70 dead
row	a quarrel	Oil price row may bring down Gov't
rule	decide(specially in court)	Courts rules today in corruption case
Rule out	reject	Israel rules out PLO talks
sack Sack(from "ransack")	dismiss from a job to search thoroughly and rob	Jail chief sacked 14 held for US embassy sacking
set	decided on; ready	Peace talks set for April
slay	to kill or murder	2 slain in family row
snag	problem; difficulty	Last minute snag hits arms talks

DİL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÜMUMİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

snub	to pay no attention to	Protestants snub Ulster peace bid
soar	to rise rapidly	Inflation rate soars
spark	to cause; to lead to action	Frontier feuding sparks attack
stalemate	a disagreement that can not be solved	New bid to break hostage stalemate
stall	making no progress	Peace effort in Lebanon stalled
stance	attitude; position	New stance toward power cuts
stem	to prevent or stop	Rainy season stems refugee exit
sway	to influence or persuade	President fails to sway union strike set
swindle	An unlawful way of getting money	Stock swindle in NY
thwart	Prevent from being successful	Honduras attack thwarted
ties	relations	Cuba ties soon?
trim	to cut	Senate trims budget
trigger	to cause	Killing triggers riot
vie	To compete	Irish top ranks vie for office
void	To determine to be invalid	Voting law voided by court
vow	a solemn promise	Police chief vows to catch kidnappers
weigh	to consider	Bush weighs tax increase

References

1. "Our century" Newspaper
2. "Tehran Times" Newspaper
3. Shams, M.R, 2003 Practice with Newspapers. Iran: Jungle publication

4. Wainwright, David, 1972. Journalism Made Simple. London: W.H. Allen & Co. Ltd.
5. Tahririan, M.H., 1995. Reading Journalistic English. Tehran: Payame Noor University
6. Reah, Danuta, 1998. The language of Newspapers. London: Rutledge.

Qafar XAMAHANI

**XƏBƏR BAŞLIQLARI: ONLARIN NÖVLƏRİ VƏ
LINGVİSTİK STRUKTURU**

XÜLASƏ

Məqalədə İranda nəşr edilən ingilisdilli "Our century" və "Tehran Times" qəzetlərinin materialları əsasında xəbər başlıqlarının növləri təsnif edilir, onların lingvistik strukturu araşdırılır, xəbər başlıqları üçün spesifik leksik vahidlərin siyahısı təqdim edilir.

Гафар ХАМАГАНИ

**ЗАГОЛОВКИ НОВОСТЕЙ: ИХ ТИПЫ И
ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА**

РЕЗЮМЕ

В статье классифицируются типы заголовков новостей, исследуется их лингвистическая структура и приводится список специфических лексических единиц, используемых в заголовках новостей, на основе материалов иранских газет «Our century» и «Tehran Times», печатающихся на английском языке.

Afət ƏLƏKBƏROVA

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ
FELİN QARŞILIQLI-BİRGƏLİK NÖVÜ**

Qarşılıqlı-birgəlik növ anlayışı dünyanın bir çox dillərində felin mənə növü kimi fərqləndirilməmişdir. Məsələn, slavyan, german və rus dillərində bu kateqoriyanı ifadə etmək üçün spesifik forma yoxdur. Qarşılıqlı-birgəlik növ rus dilində qayıdış növün bir mənə tipi kimi izah olunur. Bir neçə subyektin qarşılıqlı hərəkətini, hərəkətin qarşılıqlı istiqamətini göstərən, eyni zamanda bir-birinin hərəkətinin obyektı olan rus dilinin qarşılıqlı-qayıdış mənasından fərqli olaraq, türk dillərində qarşılıqlı-birgəlik növ əsasən bir neçə subyekin hərəkətinin birgəliyini göstərir, bu hərəkətlər qarşılıqlı ola bilər və yaxud başqasının bir-birinə kömək olması mənasında işlənir.

Qarşılıqlı-birgəlik növün bəzi dillərdə müstəqil növ kimi qəbul olunmamasının əsas səbəblərindən biri qarşılıqlı növdə olan felin cümlənin konstruksiyasında heç bir dəyişiklik yaratmamasındadır, yəni, bu növdə cümlə üzvləri əsasən öz pozisiyalarını saxlayır. K.N.Canaşia qeyd edir ki, təsirsiz fellərə *-(i)ş* şəkilçisinin qoşulması qrammatik subyekt və hərəkət arasında münasibəti dəyişmir. Buna görə də müəllif *-(i)ş* şəkilçisinə “növdüzəldən şəkilçi” kimi yox, felin xüsusi kateqoriyasının şəkilçisi kimi baxır və qarşılıqlı-birgəlik növü növ kateqoriyasına aid etmir (8,44). Əksinə, monqol dilində qarşılıqlı və birgəlik mənasının hər birinə ayrıca növ kimi baxılır (13,250). Bu kateqoriya özündə iki əsas mənanı birləşdirir: qarşılıqlı və birgəlik. Məhz bu səbəbdən türkoloqlar arasında bu növün adlandırılmasında fikir müxtəlifliyi yaranmışdır. Bir qisim türkoloqlar “qarşılıq-birgəlik” terminindən (Q.Aydarov, M.A.Əhmədov, N.A.Baskakov, B.A.Serebrennikov, Q.F.Blaqova, L.A.Pokrovskaya, V.H. Əliyev), digər bir qismi isə “qarşılıqlı” terminindən (A.A.Yuldaşev, X.Q.Niqmatov, A.N.Kononov, K.M.Musayev, A.A.Azər, M.Hüseynzadə,

A.Axundov, N.K.Dmitriyev) istifadə etmişlər. M.Hüseynzadə, Ə.Rəcəbov, V.N.Canayeva, Y.Seyidov bu məsələyə başqa prinsipdən yanaşır. M.Hüseynzadə, V.N.Canayeva və Ə.Ə.Rəcəbov qarşılıqlı və birgəlik mənalarının hər birinə müstəqil növ kimi baxır(4,75; 9,13; 16,272). Müəlliflər bu mənaları müstəqil növ kimi verərkən felin təsirlilik və təsirsizlik prinsiplərinə əsaslanmışlar. Y.Seyidov isə onların əksinə olaraq təsirsiz fellər əsasında formalaşan felləri “təsirli fellər əsasında düzələn növ kateqoriyası silsiləsinə” qatmağı düzgün hesab etmir: “Felin qarşılıqlı növü yanında bir müştərək sözünü işlətməklə *mələşmək, qaçışmaq, gülüşmək* tipli formaları fel növləri silsiləsinə qatmaq doğru deyil. Bunları müştərək və qeyri-müştərək adları ilə ayrıca bölgüdə vermək olar” (3,333).

Türkoloqların böyük əksəriyyəti qarşılıqlı və müştərək mənalarının müəyyənləşməsində təsirlilik və təsirsizlik prinsipini əsas meyar kimi götürürlər. Məsələn, N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində bu mənalardan danışarkən qeyd edir: “Qarşılıqlı və birgəlik mənaları felin başlanğıc formasının mənasından asılıdır. Əgər felin kökü təsirli olursa, onda obyekt üzrə istiqamətlənmiş qarşılıqlı hərəkət forması yaranır, ancaq təsirsiz olduqda iki və ya bir neçə subyektin hərəkətini ifadə edən birgəlik forması düzəlir”(5,335). Müəllif məhz bu prinsipə uyğun olaraq, təsirsiz fellərdən düzələn felləri qarışıqlı-birgəlik növün obyektiv formasına, təsirli fellərdən düzələn isə obyektiv formasına aid edir. Yəni, birinci qrupa müştərək, ikinci qrupa isə qarşılıqlı mənası aid olunur. A.N.Kononov da türk dilində təxminən N.A.Baskakov kimi bu növü təsirli və təsirsiz feldən düzəlməsinə görə iki hissəyə bölür, lakin o fərqli olaraq, bu mənaları qarşılıqlı- qayıdış və qarşılıqlı-qayıdış olmayan adlandırır: “Qarşılıqlı-qayıdış fellər təsirli fellərdən düzəlir, subyekt və obyektin qarşılıqlı hərəkətini ifadə edir: belə hərəkət iki və ya bir neçə subyektin bir yerdə icra etməsini göstərir ki, hərəkət onların özünə təsir edir, beləliklə, hər bir subyekt həmin işin həm obyekt, həm də subyekt olur”(12,192).

Müəllif qarşılıqlı-qayıdış olmayan fellərin isə təsirsiz fellərdən düzəlməsini qeyd edir və onu öz növbəsində iki yerə bölür: a) eyni zamanda iki və ya bir neçə subyektin bir yerdə öz üzərinə qayıtmadan hərəkəti icra etməsi; b) bir subyektin hərəkətinin bir neçə dəfə təkrar olunması”(12,193). A.A. Yuldaşev isə bu mənaların təsirlilik və təsirsizlik prinsipi əsasında bölünməsi ilə razılaşmayaraq yazır: “Çoxları qeyd edir ki, -ş forması qarşılıqlı mənasında təsirli fellərdən düzəlir”(23,88). Lakin müəllif təkidlə söyləyir ki, “təsirlilik və təsirsizlik qarşılıqlı və birgəlik mənalarının müəyyənləşdirməsi üçün əsas meyar kimi çıxış edə bilməz”(23.88). Doğrudan da, qədim və müasir türk dillərinin materiallarına diqqətlə nəzər saldıqda birgəlik (çoxluq) mənasının təsirli fellərdən, qarşılıqlı mənasının isə təsirsiz fellərdən düzəlməsi faktlarına rast gəlinir. Qədim türk dilində qarşılıqlı mənasının təsirsiz fellərdən düzəlməsi: olar bir-birika bağuşdu(MK,II,113) “*onlar bir-birinə baxışdılar*”, *menin birlə genəşdi*(DTS,299) “*o mənimlə məsləhətləşdi*”, *olar bir-birdin qaçuşdu*(MK,II,113) “*onlar bir-birindən qaçdılar*”, *yanış*(KB,2997) “*bir-birinə yaxınlaşmaq*”, *olar ki ayruşdu*(MK,II,98) “*onlar bir-birindən ayrıldılar*”, *qış-yay bila toquştı*(MK,II,95)” “*qış yay ilə toqquşdu*”. Bu hal müasir oğuz qrupu türk dillərində də özünü göstərir. Müasir Azərbaycan d.:*çarpişmaq, baxışmaq*. Müasir türkmən dilində daha çox qarşılıqlı mənasında olan fellər təsirsiz fellərdən düzəlir: Olar (Ayka Bilen Artıq) *bir-birinin yüzine eder menlerçe çigerilişip, yamaşaqandan quıcaklaşdılar* (B.Kerbabayev) “*onlar cəsarətlə zillənərək biri-birinə baxdılar və yenidən qucaqlaşdılar*”(7,243); *qeneşmek* “*gənəşmək*”, *arkalaşip* “*bir-birinə arxalanmaq*”.

X.Q.Niqmatov XI əsr Şərqi türk abidələrində -(ı)ş şəkilçisinin birgəlik və çoxluq mənasında bütün fellərə qoşula bildiyini göstərir(14,51). Qarşılıqlı mənasına nisbətən birgəlik mənası qədim türk dilində daha sərbəst şəkildə istər təsirli, istərsə də təsirsiz fellərdən düzələ bilər: təsirli fellərdən düzələnlər:*ol menin birlə süd içişdi*(MK,I,90)” “*o mənimlə birgə süd içdi*”, *suv ke-*

çışdı(MK,II,93) “suyu keçdilər”, musulman karıştı için et yeşur (KB.6247) “müsəlmanlar ədavət saxlayır, bir-birini gəmirib yeyirlər”r, ol menin birlə işləşdi(MK,II,24)“o mənimlə birgə işlədi”. Müasir oğuz qrupu dillərindən türkmən dilində bu hal daha çox özünü göstərir: *olar ikiden - üçden obanı iki bölüp qeçiyən qumsalt yalun uqruna yıqnanışıp boşladılar; Sonra öz telpeqini alıp silkişdirdi (K.Xoǵaqeldiev).*

Bildiyimiz kimi,təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasının özü tarixi kateqoriyadır. Hətta müasir dövrdə elə sözlər var ki,işlənmə məqamına görə həm təsirli, həm də təsirsiz olur(bax:7,233; 16,14-15). Qarşılıqlı fellərin böyük əksəriyyəti təsirli, birgəlik mənalı fellərin böyük əksəriyyətinin təsirsiz fellərdən düzəlməsinə baxmayaraq, tarixən və müasir dövrdə bu mənaların bir-birindən fərqlənməsi üçün dəqiq sərhəd olmamışdır. Digər türk dillərində də birgəlik mənasının təsirli feldən düzəlməsi öz əksini tapmışdır: Yakut d: *kim miqin qutta ot tieyiste “o mənimlə ot daşmış” (20,24).*

Qarşılıqlı mənasında olan fellər elə hərəkəti bildirir ki, burada subyektlər(işi icra edənlər) həmin hərəkətin qarşılıqlı məntiqi obyektı olurlar: *olar bir-birindin qaçuşdu (MK,II,98) “onlar bir-birindən qaçdılar”.* Bu baxımdan bu kateqoriyanın qarşılıqlı mənası qayıdış növ kateqoriyasına uyğun gəlir. Qayıdış növdəki kimi subyekt və obyekt birləşir. Lakin qarşılıqlı mənası özündə iki və ya üç subyekt ehtiva edir. Məhz bu oxşarlığı nəzərə alaraq qarşılıqlı mənasını A.N.Kononov və X.Q.Niqmatov qarşılıqlı-qayıdış mənası adlandırmışlar(14,51). T.Banquoğlu isə bu növ haqqında danışarkən qeyd edir: “Burada filin etkisi kimse olan her iki kişi ve ya iki taraf üzerine dönmektedir. Bu dönüş ya doğrudan doğruya, ya da dolayısıyla olmaktadır. Birinci halde her iki kimse aynı zamanda bir-birinin nesnesi olur... ikinci halde filin etkisi her iki kimseye dönük olmakla birlikte cümlenin başka bir nesnesi vardır ki, bu da kimseden biri deyildir”(1,16). Müəllifin göstərdiyi birinci hal(qayıdış növün obyeksiz forması) oğuz qrupu türk

dillərinin qədim və müasir dövründə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır: *Ol benim birlə körüşdi*(MK,II,107)” “*o mənimlə görüşdü*”, *ol benim birlə öpüşdi*(MK,I,189) “*o mənimlə öpüşdü*”. Bu hal müasir oğuz qrupu üçün xarakterik bir haldır. Yəni, burada obyekt qrammatik ifadəsini tapa bilmir: türkmən d: *Men Qözel bilen xoşlaşdı* “*Mən Gözəllə xudahafizləşdim*”. İkinci hal isə yəni, obyektli forması müasir oğuz qrupu dillərində nisbətən az müşahidə olunmasına baxmayaraq qədim türk dili üçün səciyyəvidir ki, bu formanı dolayı-qayıdış mənası ilə müqayisə etmək olar. Burada da subyektlər hərəkəti bir-birinin üzərində olmaqla yanaşı (məsələn, vuruşdular), digər obyektin üzərində də icra edirlər. Yəni, hərəkət subyektin marağı üçün icra olunur: *Olar bir-birə qız berişdi* (MK,II, 316) “*onlar bir-birinə qız verdilər*”, *olar bir ikindinin könlün bertişdilar* (MK,II,368) “*onlar bir-birinin könlünü yaraladılar*”. Qədim türk dilində birgəlik mənasının birbaşa obyektlə işlənilməsinə rast gəlinir. Bu ondan irəli gəlir ki, qədim türk dilində işlənilən birgəlik mənası çox zaman çoxluq mənası ilə bir-birinə qarışır və müasir türk dillərində məlum növə uyğun gəlir: *ol menin birlə suv içişdi* (MK,I,90) “*o mənimlə birgə süd içdi*”, *suv kiçişdi*(MK,II,93) “*suyu keçdilər*”. Bu xüsusiyyət türkmən dilində daha çox saxlanılmışdır: ... *qanatlarını erdən sireşip biri-birine xaybat atışyardılar*(K.Xoǰagaldiev), *biz mektebe odun getirışdik*(19,145). Müasir türk, türkmən və qaqauz dilləri qarşılıqlı növdə felin yiyəlik halda olan sözü idarə etməsinə nadir hallarda rast gəlinir. Məsələn, Azərbaycan d: *sarışmaq, bölüşmək*. Bəzi hallarda isə obyekt cümlədə ifadə olunmaya da bilər, ancaq o, təsəvvür olunur: türk d: *onlar yazışıyorlar*(*məktub*)(1,416). Digər türk dillərində bu hal xarakterikdir: qaraçay-balkar d: *kelleri tola, kǵart bıla ǵaşǵ kǵuçaǵlaşdıla* “*güclə göz yaşlarını saxlayaraq ata ilə oğul qucaqlaşdı*”(6,13); qaraqalpaq d: *bir bire bine basına etken dǵaǵǵdayların aytısıp ayrılmas das oladı* “*onlar bir-birlərinə nə sınaqlardan keçdiklərinin söylədilər və ayrılmaz dostlara çevrildilər*”(5,336). Qarşılıqlı mənası daha çox təsirli

fellərdən düzəltdiyi üçün bu növün obyektli forması həmin mənə üçün xarakterikdir. Qayıdış və qarşılıqlı-birgəlik növün semantik oxşarlığına görə bəzi müəlliflər onları eyni bir qrupda öyrənmişlər (5,334; 15,95-100).

Qarşılıqlı-birgəlik növün şəkilçisinin mənşəyi barədə türko-logiyada müxtəlif fikirlər mövcuddur: 1)bu şəkilçinin mənşəyi -*eş*(ortaq) sözünün bərpa olunan (*eş*)/fel variantı ilə izah olunur (V.Banq, A.Şerbak) (21,113-114). 2) monqol şəkilçisi *ça* şəkilçisi ilə müqayisə olunur(Q.Ramstetted)(17,83). 3) əvvəllər hərəkətdə artıqlıq, təkrarlıq bildirən -(*ı*)*ş* şəkilçisi ilə izah olunur (B.Serebrennikov)(18,202). 4)çoxluq, ikilik, topluluq bildirən -*z/s* elementi ilə bağlanılır(A.N.Kononov)(11,188). Ə.Rəcəbov barinci fikirlə razılaşır, -*ş* formasının qədim türk sözü olan *eş* (yoldaş, ortaq) sözündən törəndiyini qəbul edir(16,52). F.Cəlilov isə əksinə olaraq qeyd edir:“Bizcə yoldaş(yolda-eş), qardaş (karında eş) sözlərində iştirak edən -eş formantı -eş (ortaq) sözü ilə bağlıdır. Məsələn, qırx eşim (qırx yoldaşım) və bu formant A (təsirli fellər-Z.A) paradigmasında işlənir. Ona görə də - *eş* isminin sinkretik dövrü üçün bərpa olunan -eş(feli) variantının P₃ (qarşılıqlı-birgəlik növ – Ə.A.) paradigmasının şəkilçisinə çevirilməsi inandırıcı görünür. Çünki belə fel əgər türk dilində olsa idi, heç olmasa, onun izi asemantik köklərdə qalardı”(2,24). Müəllif B.A.Serebrennikovun qarşılıqlı-birgəlik növün şəkilçisinin mənşəyinin təkrarlıq bildirən -*ş* elementi ilə bağlanması ilə razılaşır: “... topluluq bildirən -*ş* elementi adlarda kəmiyyət, fellərdə isə çoxluq anlamı ilə bağlı qarşılıqlı-müştərək növ göstəricisinə çevrilmişdir”(2,24). Məsələn, B.A.Serebrennikov -(*ı*)*ş* şəkilçisinin topluluq - çoxluq mənasını bildirməsinə aid qədim türk dilindən belə bir misal göstərir: *ataş* “öz uşaqlarının atası”, *anaş* “öz uşaqlarının anası”(18,203). A.N.Kononovun fikri bu şəkilçinin çoxluq-birgəlik bildirməsi baxımından B.A.Serebrennikovun fikri ilə üst-üstə düşür. A.A.Yuldaşev A.N.Kononovun fikrini türk dillərinin faktlarına əsaslanaraq inandırıcı dəlillərlə sübut etməyə çalışmışdır(22,79).

Amma A.N.Kononovun bu şəkilçinin çoxluq bildirən -z şəkilçisi ilə müqayisəsi inandırıcı görünmür. Çünki -z şəkilçisinin qədim türk dillərində çoxluq mənası yaratma funksiyası şübhəlidir(11,188). -(t)ş şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı söylənilən fikirlərin hamısında bu şəkilçinin çoxluq mənası ilə bağlanması cəhdini görürük. Məsələn, Q. Ramstedtin bu şəkilçini monqol şəkilçisi -ça şəkilçisi ilə müqayisəsi də bu fikrə əsaslanır. -ça şəkilçisi monqol-tunqus dillərində çoxluq mənasının yaranmasına xidmət etmişdir(17,152). Həmin şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrində çox nadir hallarda -at şəkilçisi ilə paralel şəkildə əşyanın əlamət və ya keyfiyyətinin çoxluğunu, cəmliliyini, topluluğunu ifadə etmək üçün işlədilmişdir. -ş morfemi, həqiqətən də, qədim türk dillərində çoxluq bildirmişdir: *ka-kadaş(Y,41)* “*qohum əqraba*”, *arkış-tirgiş(KT_k8)* “*karvanlar*”, *taquş* “*mal-qara*”(DTS,577), *oyuş(DTS,365)* “*qohum*”. Yəni,qədim türk dilində -l/ş paralelliyi mövcud idi. Bildiyimiz kimi, -lar/lər şəkilçisi təkcə adlarda deyil, həm də fəllərdə çoxluq anlamını bildirir. -ş şəkilçisi tarixən eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir: *eran qamuq qaquşdu(MK,II,104)* “*bütün camaat ağıllandı*”. Bizcə, kəmiyyət kateqoriyası növ kateqoriyasından daha qədimdir. Çuvaş dilində kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçisi olan -sem şəkilçisini -(t)ş şəkilçisi ilə əlaqələndirmək də olar. Növ kateqoriyası isə pratürk dövrünün sonrakı mərhələsinə aiddir. Beləliklə, -(t)ş şəkilçisi fəllərdə çoxluq bildirməsi ilə bağlı olaraq qarşılıqlı-birgəlik növün şəkilçisi kimi ixtisaslaşmışdır. Nəzərə alaq ki, bu növün əsasında çoxsubyektivlik durur.

ƏDƏBİYYAT VƏ MƏNBƏLƏR

1. Banquoğlu T.Türkçenin Grameri,Türk Tarih Kurumu Basın evi, Ankara,1986, 565 s.
2. Cəlilov F.Azərbaycan dilinin morfonologiyası. “Maarif”, Bakı,1988,287 s.

3. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası, morfologiya, nəzəri kurs. Dərslik. Bakı, Universiteti nəşriyyatı, 2000. 403s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. «Maarif». Bakı, 1983. 319.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, Фонетика и морфология, М. Издательство АН СССР. 1952, 544 с.
6. Геляева А.И. Категория залога в карачаево-балкарском языке. АКД. М. 1982. 23 с.
7. Грамматика туркменского языка, Ашхабад, «Ылым», ч. 1, 1970
8. Джанашиа Н.Н. Залоги в современном азербайджанском языке, Советская тюркология, №1, 1974.
9. Джанаева В.Н. Залоги в кумыкском языке. АКД. Баку, 1970, 20 с.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка М-Л. 1956. 569 с.
11. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, Л. 1960, 446 с.
12. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка М-Л. 1956. 569 с.
13. Мамедов А.Н. Глаголы в современном азербайджанском и монгольском языках, АКД. Баку, 1970.
14. Нигматов Х.Г. Залоги в восточно-тюркском языке XI-XII веков, Советская тюркология, №1. 1973
15. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XIII вв, Ташкент, 1989 ,
16. Раджабов А.А. Залоги глагола в языке орхоно-енисейских памятников, Баку, АГУ, 1982, 188 с.
17. Рамstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание, М. 1957, 254 с.
18. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно историческая грамматика тюркских языков, Москва, 1986, 304 с
19. Сравнительная грамматика русского и туркменского языков, Ашхабад, 1964.

20. Харитонов Л.Н. Залоговые формы глагола в якутском языке, М-Л, 1963
21. Шербак А.М. Сравнительная морфология тюркских языков (глагол), Л. 1981.
22. Юлдашев А.А. Историческое развитие взаимного залога тюркского глагола, Советская тюркология. № 4, 1980
23. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке, Москва, 1958

İXTİSARLAR

DTS--Древнетюркский словарь. Л...Наука, 1969, 676
KB--Kutadqu Bilig. I metin. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara-1979, 656 s
KT_κ--Kül Tigin abidəsi, kiçik mətn
Y- Yenisey abidəsi
MK-- Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. Bakı, "Ozan", 2006, 512 s. (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər) IV cildə
TRS- Туркменское- русский словарь, М. 1968
Б. Кербабаев--Кербабаев Б. Айгытлы едим. Ашгабад, 1985
К. Хожагелдиев--Хожагелдийев К. Эне, Ашгабад «Туркменистан» нешр. 1963.

Афет АЛЕКПЕРОВА

**ВЗАИМНО-СОВМЕСТНЫЙ ЗАЛОГ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются основные пути определения значений взаимности и совместности категорий переходности и непереходности в древнетюркском языке. Это мнение доказывают достаточно часто встречающиеся факты об образовании значения совместности (множественности) от переходных; взаимности от непереходных глаголов в материалах древних и современных тюркских

Afet ALEKPEROVA

**THE RESIPROCAL-COMITATIVE CASE IN THE
TURKIC LANGUAGES
SUMMARY**

We can meet a lot of facts that in the materials of the ancient and modern Turkish languages the comitative case is formed by transitive verbs and reciprocal meaning by intransitive.

Elza ALIŞOVA

TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKANIN STRUKTUR-SEMANTİK İNKİŞAFI

Türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın qədim tarixi vardır. Apardığımız araşdırmalardan belə qənaətə gəldik ki, türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın tədqiqi ən vacib məsələlərdəndir. Türk dillərində ictimai-siyasi leksika araşdırma predmeti olmuşdur. Bu sahədə qiymətli araşdırmalar diqqət cəkir.

Дадабаев Хамидулла Арипович «Военная лексика в староузбекском языке» əsərində hərbi leksikanın tarixi-etimoloji, struktur-qramatik xüsusiyyətlərini araşdırmaya cəlb etmişdir(4).

Müəllif araşdırma zamanı bir çox ən qədim türk və qədim türk hərbi terminlərinin qədim özbək dilində işlənmə arealından çıxdığı, qalan terminlərin isə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq fərqli anlamlarla əvəz olunduğu barədə maraqlı bir nəticəyə gəlmişdir. Tədqiqat işində **atlıq(süvari)**, **yayaq(piyada)**, **yelma(atlı kəşfiyat)**, **yazaq(gecə qaravulçusu)**, **akınçı(hücumçu)**, **yerçi**, **yolçu**, **eren**, **alpağut** və s. kimi qədim türk hərbi terminləri araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Müəllifin sonda gəldiyi qənaətə görə, cəmiyyətin inkişafı, özbək xalqının mədəni və mənəvi dünyasının dəyişməsilə bağlı olaraq qədimözbək dilinin hərbi leksikası ciddi dəyişikliyə məruz qalmış, sadəcə bəzi ümumişlək leksik vahidlər qədim dövrlərdən etibarən mövcudluğunu saxlaya bilmişdir. Bu sırada **atlık**, **çərik**, **ox**, **kurqan**, **qılnc**, **yazak** və s kimi vahidlər qeyd olunur. Tədqiqatçının fikrincə, qədim özbək dilinin hərbi terminologiyası

digər türk dillərindən fərqli olaraq daha çox dəyişikliyə məruz qalmış və bu gün özbək dilinin hərbi leksikasında ərəb, tacik, fars, monqol, rus və s. dillərdən gələn sözlər üstünlük təşkil edir.

Bu sahədə diqqət cəkən digər araşdırmalardan biri də Bayjanov Tuzelbay Bayjanovicin «История военной лексики в казахском языке» adlı tədqiqat əsəridir. Qazax dilindəki hərbi leksikanın tarixinin tədqiq olunması baxımından əsər yüksək qiymətləndirilə bilər(2). Əsər ictimai-siyasi leksikanın tarixinin araşdırılması istiqamətində əvəzedilməz mənbə hesab oluna bilər. Tədqiqatçı qazax dilinin hərbi leksikasının zamanla ciddi dəyişikliyə məruz qaldığını, əksər türkmənşəli leksik vahidlərin isə arxaizmə çevrildiyini xüsusi qeyd edir. Qeyd edək ki, bu tip araşdırmalar ümumtürk kontekstində aparıldığı üçün ictimai-siyasi leksikaya mənsub leksik vahidlərin türk dillərində cüzi dəyişikliklərlə işlənmə arealını izləməyə imkan verir.

Diqqətçəkən araşdırmalar sırasında Alima Pirniyazovanın «Пути формирования и развития общественно-политической лексики в современном каракалпакском литературном языке» adlı tədqiqat əsəridir(9). Əsərdə Sovet İttifaqının yaranmasıyla dildə ictimai-siyasi leksikanın inkişaf tarixi izlənilir, ictimai-siyasi leksikanın leksik-semantik, morfoloji, sintaktik üsulları araşdırmaya cəlb olunur.

Qırğız dilinin ictimai-siyasi leksikasının tədqiqatına cəlb olunduğu A.İsabekovanın müəllifi olduğu “Обществено-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопросы ее упорядочения” adlanan tədqiqat əsəri də maraqlı tədqiqatlardan hesab oluna bilər. Qırğız dilinin ictimai-siyasi terminologiyasının geniş və əhatəli tədqiq olunması, yaranma yolları və üsulları, leksik-morfoloji analizi, struktur-semantik, eləcə də lingvistik təhlili, ədəbi dildə yerinin araşdırılması baxımından kifayət qədər uğurlu tədqiqat işi aparılmışdır. (6)

Türkmən dili ilə bağlı digər bir tədqiqat işi kimi Qaradəcəv Çaryarberdinin “Военная лексика в туркменском языке” adlı

əsrini göstərə bilərik. Əsərdə “Yusif-Əhməd”, “Sayatlı-Xemra”, “Qasımoglan”, “Leyli-Məcnun”, sair Kerimberidinin serləri və divanı, “Kitabi-Dədə Qorqud”, sair Maxtumkulunun divanı, 1861-ci il türkmən-İran müharibəsinin materialları, şair Yağmurun seirləri və s. kimi qədim türk abidələri tədqiq olunmuşdur. Müəllif “Hərbi terminlərin mənşəyi” adlanan I fəsildə aşağıdakı qruplaşmanı verir.

1. Ümümtürk hərbi terinlər: **saqdaq, tabança, qundaq, sovit** və s.
2. Türkmən dilinin bazasında yaranan hərbi terminlər: **qəzara, zoli, dəmir təlpək, tutuş, qola, qanrak, sırtmak** və s.
3. Ərəb mənşəli hərbi terminlər: **xəncər, əsir, əsgər** və s.
4. Fars mənşəli hərbi terminlər: **sərti, sərxəs, sərkərdə, qüllə** və s.

Müəllif bu sırada rus dilindən keçən hərbi terminlərin türkmən dilində daha geniş rol oynadığını bildirir və onları iki cür qruplaşdırır.

- Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından öncə türkmən dilinə keçən hərbi terminlər
- Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra türkmən dilinə keçən hərbi terminlər. (3)

Türkmən dilinin hərbi leksikasının türkmən xalqının tarixi ilə birbaşa bağlı olduğunu qeyd edən müəllif vaxtı ilə ümumişlək olan bir çox hərbi terminlərin aktivliyini itirərək müasir dildən çıxdığını, klassik və şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəldiyini bildirir. Bir çox qədim hərbi terminlərin struktur və semantik inkişafını izləyən müəllif bəzi sözlərin müasir dildə fərqli anlamda işləndiyinə diqqət yetirir: “Слово **sanjak**, обозначавшее знамя, ныне утратило прежнее значение и стало обозначать ластовису-треугольный кусок ткани вставляемый между яном (боковой частью) и ашыры (основной частью) женских халатов и в голенище шароварь для удобства красоты. Таким образом, слово **sanjak** внешне схожее с военным знаменем приобрело новое значение и перешло в терминологию рукоделия ”. (3)

Türk dillərində aparılan digər bir tədqiqat işi Kaqarmanov Qaliyanın “Formirovanie i razvitie obşestvenno-političeskoy termi-

noloqii başkirskoqo literaturnoqo yazıka”(7) əsəridir. Tədqiqat işində ictimai-siyasi terminlogiyanın yaranması və inkişafı, leksik-semantik və struktur-qramatik, eləcə də linqivistik xüsusiyyətləri araşdırma mövzusu olmuşdur.

Türk dillərində ictimai-siyasi leksikanın tərkib hissəsi olan hərbi, iqtisadi, hüquqi, eləcə də kompyuter leksikasının tədqiq olunduğu kifayət qədər maraqlı tədqiqat əsərlərinə rast gəldik. Belə tədqiqat işlərindən biri Dosmuxammedov Cəlalın “Obşaya xarakteristika terminov politekonomii i osnovnie sposobi ix obrazovaniya v sovremennom uzbekskom yazıke”(5) əsəridir. Tədqiqatçı daha çox marksizm, leninizm ideologiyasına əsaslanaraq araşdırma aparmışdır. Bu da öz növbəsində müəllifin məsələyə tarixi, etimoloji nöqteyi-nəzərdən yanaşmasına əngəl olmuş və özbək dilinin incəlikləri araşdırma mövzusunun kənarda qalmışdır. Tədqiqat işində özbək dilində işlənən iqtisadi-siyasi terminlərin yaranma yolları, leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Özbək dilində aparılmış digər bir tədqiqat işi Mövlyuda Kasimovanın müəllifi olduğu “Strukturno-sistemnie osobennosti yuridiçeskoy terminologii uzbekskoqo yazıka”(8) əsəridir. İctimai-siyasi leksikanın bir hissəsi olan hüquqi terminologiya mövcudluğu cəmiyyətin inkişafı ilə paralel olan bir sahədir. Bu faktı nəzərə alan tədqiqatçı cəmiyyətin inkişafı ilə özbək dilində özünəməxsus status qazanan hüquqi terminologiyaya tarixi-etimoloji, eləcə də leksik-semantik cəhətdən tədqiq etməyə çalışmışdır: “V svyazi s rasşirenıem obşestvennıx funktsiy uzbekskiy yazık stal obslujivat obşestvenno-politiçeskuyu, v tom çisle i yuridiçeskuyu sferu jizni. Qenetiko-etimolojiçeskiy analiz pokazal, çto v sostave yuridiçeskoy terminologii uzbekskoqo yazıka funktsioniruyut yuridiçeskie termini arabkskoqo proisxojdeniya. Yuridiçeskie termini persidsko-tadjikskoqo proisxojdeniya bili zaimstvovani uzbekskim yazıkom v svyazi s territorialnoy blizostyu i v rezultate ekonomiçeskix, politiçeskix, kulturnıx i yazıkovıx otnoşeniy s tadjikami. Eti termini takje preterpeli suşestvennie izmeneniya v semantike: **pora, oşkora,**

bezori, quvox, çora, kamomad, qarov, qumondar i t.d”(8, s.4,5) Araşdırmalarının sonunda müəllifin gəldiyi qənaətə görə, sovet hakimiyyəti illərində hüquqi terminologiya rus dilinə məxsus terminlərin özbək dilində ağırlıq təşkil etməsiylə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Təbii ki, digər sahələrə nisbətən nisbətən gənc sahə olan hüquqi terminologiyanın bu istiqamətdə tədqiqi qənaətbəxş sayıla bilər. Təbii ki, tarixi-etimoloji tədqiqatı tarixin daha dərin qatlarında aparmaq mümkün idi. Lakin müəllif araşdırmasında ərəb-fars hakimiyyəti dövrüylə kifayətlənmişdir ki, fikrimizcə, bu da daha geniş və əhatəli tədqiq aparılması ehtimalını zəiflətməmişdir.

Son illər türk dillərində aparılmış diqqətçəkən tədqiqlərdən biri də Tolib Şaripovun müəllifi olduğu “Kompyuternaya leksika tadjiksiko yazıka: strukturno-semantiçeskiy analiz”(11) əsəridir. İctimai-siyasi leksikanın ən gənc sahələrindən biri olaraq XX əsrin sonu, XXI əsrdə informasiya və kompyuter texnologiyalarının yaranması ilə gündəmə gələn və kütləviləşərək digər dillərdə olduğu kimi türk dillərinin leksik qatında xüsusi lay təşkil edən kompyuter leksikası kifayət qədər aktual mövzulardan biridir. Bu gün insan həyatının heç bir sahəsini kompyutersiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Müəllif haqlı olaraq informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı olaraq tacik dilində yeni terminoloji sahənin yaranmasını günün zərurəti kimi izah edir: “Qlobalnaya evolyusiya sovremennix informacionnix i kompyuternix texnologiy porojdaet takje i novuyu epoxu v razvitii poçti vsex sovremennix literaturnix yazıkov mira, tak ili inaçe, svyazıvaya ix s proniknoveniem kompyutera v povsednevnyuyu jizn sovremennoqo çeloveka. Takim obrozom, poyavlyayetsya neobxodimost v novoy volne oboqaşeniya leksiçeskoqo sostava yazıka na osnove vozniknoveniya i razvitiya terminoloqii, svyazannoy s informacionnimi i kompyuternimi texnologiyami. Kompyuternaya terminoloqiya, kak i termini lyuboy druqoy otrasli nauki, yavlyayetsya ne prosto spiskom terminov, a semioloqiçeckoy sistemoy, otrajayuşey opredelennoe nauçnoe mirovozzrenie, i formirovalas ona liş toqda, koqda sootvetstvuyuşie ponyatiya nastolko

razvilis i oformilis, çto im mojno bılı prisvoit sovremenno opredelivşiesya nauçnie varajeniya”(11,s,4).

Tacik dilində informasiya texnologiyası və kompyuter sistemə aid terminlərin ilk dəfə sistemli şəkildə leksik-semantik, struktur, qrammatik cəhətdən analiz edilməsi, yaranma yolları və üsullarının araşdırılması, rus və ingilis dili ilə yanaşı tacik dilinə məxsus terminlərin də tədqiqata cəlb olunması nöqtəyi-nəzərindən tədqiqat işi yüksək dəyərləndirilməlidir. Fikrimizcə, ictimai-siyasi leksikanın önəmli sahələrindən birini təşkil edən və günümüzün kifayət qədər aktual sahələrindən biri olan kompyuter leksikasının bütün türk dillərində araşdırılması maraqlı tədqiqat işlərinin meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

Orazməmməd Akməmmədovun “Puti formirovaniya i razvitiya ekonomiçeskoy terminoloqii v turkmenskom yazıke”(1) adlı tədqiqat işi sovet hakimiyyəti illərində marksizm, leninzmin türkmən dilinə gətirdiyi iqtisadi terminlərin struktur-semantik cəhətdən araşdırılmaya cəlb edilməsi ilə diqqət çəkir.

Türk dilində də ictimai-siyasi leksika ciddi tədqiqat mövzusu olmuş, bu barədə ciddi tədqiqat işləri aparılmışdır. A. Donukun müəllifi olduğu “Eski türk devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler” tədqiqat əsərində qədim türk dövlətlərində, xüsusilə Goytürk hakimiyyəti dövründə mövcud olan ictimai-siyasi leksika tədqiq olunmuşdur. Müəllif qədimdə türk dövlətlərində mövcud olan əsgəri terminləri, rütbələri araşdırmaya çalışmış, tarixin qaranlıq səhifələrində bu terminlərin daşdığı əhəmiyyətli rolu ortaya çıxartmışdır.(12)

Türk dilində mövcud olan tarixi ictimai-siyasi leksikanın tədqiqata cəlb olunduğu digər bir əsər Hatice Şirin Userin müəllifi olduğu “Byzantinoturcicada Kayıtlı İslam Öncesi Türk Ünvanları Hakkında Notlar” və “Eski türkcədə Bazı Ünvanların Yapısı Üzerine” adlı tədqiqat işləridir. Qeyd olunan əsərlər ümumtürk kontekstində yazılmış və qədim türk dövlətlərində mövcud olan ictimai-

siyasi leksikanın tədqiq olunduğu ciddi tədqiqat əsərləri kimi əhəmiyyəti ilə diqqət çəkir.(13)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Rus dilində

1. Акмамедов О. Пути формирования и развития экономической терминологии в туркменском языке. АКД, Ашхабад 1988, 27 s.
2. Байжанов Т.Б. История военной лексики в казахском языке. АКД, Алматы 1993. 45 s.
3. Гараджаев Ч. Военная лексика в туркменском языке. АКД, Ашхабад 1978. 26 s.
4. Дадабаев Х.А. Военная лексика в староузбекском языке. АКД, Ташкент 1981. 25 s.
5. Досмухамедов Д. Общая характеристика терминов политической терминологии и основные способы их образования в современном узбекском языке. АКД, Ташкент 1974 19 s.
6. Исабекова А.Б. Общественно-политическая терминология в киргизском литературном языке и вопросы ее упорядочения. АКД, 1971. 30 s.
7. Кагарманов Г.Г. Формирование и развитие общественно-политической терминологии Башкирского литературного языка. АКД, УФА 1979. 18 s.
8. Касимова М.Х. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. АКД, Ташкент 1986. 22 22 s.
9. Пирниязова А. К. Пути формирования и развития общественно-политической лексики в современном каракалпакском литературном языке. АКД, Ташкент, 1986. 21 s.
10. Харланова М.С. Развитие общественно-политической терминологии туркменского языка в советский период. АКД, Ашхабад, 1966. 21 s.
11. Шарипов Т. Компьютерная лексика таджикского языка. АКД, Душанбе 2003. 25 s.

Türk dilində

12. Abülkadir D. Eski Türk devletlerinde idar-askeri Unvan ve Terimler. İstanbul 1988. Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı. 110s.

Internet

13. <http://www.yesevi.edu.tr/files/article/51.pdf>

Эльза АЛЫШОВА

**СТРУКТУРНО- СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ**

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется структурно- семантическое развитие общественно-политической лексики тюркских языков, исследуются пути возникновения общественно-политических лексических единиц в тюркских языках согласно требованиям эпохи. Дается панорама семантического развития большинства общественно-политических лексических единиц в общих древних тюркских письменных источниках и используемых параллельно во многих тюркских языках; в то же время рассматриваются единицы, образующиеся за счет структурных особенностей тюркских языков.

Elza ALISHOVA

**THE STRUCTURAL-SEMANTICAL DEVELOPMENT
OF THE SOCIO-POLITICAL VOCABULARY IN THE
TURKIC LINGUISTICS**

SUMMARY

This article is dedicated to the analyses of the structural-semantical development of the socio-political vocabulary in the Turkic languages? The ways of formation of the socio-political vocabulary in the existing Turkic languages in accordance with the demands of the period/ The semantical development view of number of socio-political vocabulary used parallel in many Turkic languages and in the ancient common Turkic monuments has been

studied? As well as the words formed due to the internal opportunities of the Turkic languages have been looked through/

Gülnarə Fəxrəddin qızı ƏLİYEVƏ

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ FELİN ZAMAN FORMALARINDA
ŞƏXS SONLUQLARI**

Türk dillərində şəxs sonluqlarının felin zaman formalarında işlənilib-şəxslənməsinə görə iki hissəyə ayırmaq olar:

1. Türk dillərində şəxs sonluqlu zamanlar
2. Türk dillərində şəxs sonluğu olmayan zamanlar

Türk dillərində şəxs sonluqlu zamanlar çoxluq təşkil edir. Şəxs şəkilçiləri iki qrupa bölünür: 1. Birinci qrup şəxs sonluqları, 2. İkinci qrup şəxs sonluqları.

Birinci qrup şəxs sonluqları və ya qısa variantlı şəxs sonluqları türk dillərində, adətən, **-dı** şəkilçili keçmiş zaman forması ilə işlənir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Tək

I ş.t – -m

II ş.t – -n

III ş.t – –

Cəm

I ş.c – -q, -k

II ş.c – -nız⁴

III ş.c – –

-m şəxs sonluğu Azərbaycan, türk, qaqauz, türkmən, qazax, qırğız, noqay, özbək, qaraçay-balkar, xakas, kazan-tatar, tofalar, başqırd, karaim, uyğur, qumuq, tuva, barabın tatarları, çuvaş, yakut dillərində müşahidə olunur.

-n şəxs sonluğu Azərbaycan, türk, qaqauz, qırğız dillərində işlədilir.

Digər türk dillərindən fərqli olaraq karaim dilinin Trakay dialektində ikinci şəxsin təkində **-n** şəxs sonluğunun əvəzinə **-y** şəxs sonluğunu qəbul edir.

-q Azərbaycan, qumuq, başqırd; **-k** Azərbaycan, türk, özbək, türkmən, qaqaüz, karaim, kazan-tatar, qırğız dillərində rastlanır.

-nız, -niz, -nuz, -nüz Azərbaycan, türk, qaqaüz dillərində müşahidə olunur.

Məsələn: Mahmudun gözləri güllərə baxırdı və elə bil, “Məryəmi **gördüzmü?**” – soruşdu, göllərə baxırdı, yollara baxırdı, “Məryəmi **gördüzmü?**” – soruşurdu, çöllərə baxırdı, yollara baxırdı, sulara baxırdı, “Məryəmi **gördüzmü?**” – soruşurdu; qürbətdə hərə öz elini arzular (Elçin, Mahmud və Məryəm).

Azərbaycan dilinin Şərur şivəsində şühudi keçmiş zamanda ikinci şəxsin cəmində ədəbi dildə müşahidə olunan **-nız** deyil, **-z, -yız⁴** şəxs sonluqlarından istifadə edilir (1, s.19).

Karaim dilinin Trakay dialektində **-nız, -niz, -nuz, -nüz** şəxs şəkilçisinin yerində **-yız, -yiz, -yuz, -yüz** şəxs sonluğundan istifadə olunur: **kaldıyız, kaydardıyız, turduyuz** və s.

İkinci qrup şəxs sonluqları fəlin keçmiş zamanının digər formalarını, indiki və gələcək zaman formalarını əhatə edir. Türk dillərində şəxs sonluqluqlu zaman formalarını ifadə edən şəxs sonluqlarının ikinci qrupu və ya geniş variantlı şəxs sonluqlarının təki üçün xarakterik olan şəkilçilər aşağıdakılardır:

I ş.t – -am², -ım⁴, -man², -ma², -mın, -pan², -pın, -ban²

II ş.t – -ın⁴, -san², -sın⁴, -sa²

III ş.t – –

I şəxsin təki

-ım, -im, -um, -üm şəxs sonluğu türk, qaqaüz, yakut; **-ım, -im** şor dilində, **-am, -əm** yalnız Azərbaycan dilində istifadə edilir.

-man, -mən şəxs sonluğu noqay, qumuq, özbək, qaraqalpaq dilləri, **-pan, -ban** noqay, qaraqalpaq dilləri üçün xarakterikdir.

-ma, -me şəxs sonluğu yalnız qaraçay-balkar dilində işlədilir.

-min, -min şəxs sonluğu qazax, karaim, xakas, qırğız dilləri, **-min, -men** başqırd, kazan-tatar, **-bin, -bin** xakas, yakut, **-pin, -pin** xakas, qazax, şor, yakut, **-pım, -pım** şor, **-men** karaim dilinin Qalis dialektində rastlanır.

Müasir türkmən dilində felin zamanlarını ifadə edərkən I şəxsin təkində digər türk dillərində müşahidə olunmayan **-in** şəxs sonluğundan istifadə olunur. **-in** şəxs sonluğu əksər türk dillərində II şəxsin təkini ifadə etdiyi halda türkmən dilində I şəxsin təkini ifadəsinə xidmət edir: men bilyerin, men bilerin, men qalyarın, men qaların və s.

Ş.Şükürov yazır: "I şəxsin təkində *almışmen* və *almışam* formalarının işlənməsi bəzi xüsusiyyətlərə malikdir: 1) *almış-men* tipli forma özbək dilinin bütün inkişaf mərhələləri üçün xarakterik olmuşdur; 2) *almışam* tipli forma XV əsrdən müşahidə olunur ki, o da yalnız poeziya dilində istifadə olunurdu" (2, s.90).

II şəxsin təki

-san, -sən Azərbaycan, **-san, -sen** özbək, qumuq; **-sen** karaim dilinin Qalis dialektində, **-sin, -sin** qaqaüz, türk, **-in, -in, -un, -ün** qaqaüz dilinə xasdır.

-sa, -se.Qaraçay-balkar dilində rastlanır.**-sañ, -sey** şəkilçisinin sonundakı *n* səsinin düşməsi nəticəsində yaranmışdır(3, s. 151).

III şəxsin təki

Türk dillərinin əksəriyyətində III şəxsin təkində heç bir şəxs sonluğundan istifadə olunmur. Bəzi türk dillərinin bəzi zaman formalarında **-dı** şəkilçisinə təsadüf olunur. Maraqlısı budur ki, müasir yakut dilində III şəxsin təkində digər türk dillərində rastlaşmadığımız **-a, -e** şəxs sonluğu müşahidə olunur.

Felin zaman formalarının bir hissəsi istifadədən çıxmış və ya yalnız dialekt və şivələrdə qorunmuşdur: ala durur, qaynıya durur, baxa durur (şimal qrupu); ala var, ala dökü (şərq qrupu); alırı, gəliri (cənub qrupu) (5, s.53).

İkinci qrup şəxs sonluqlarının cəmini ifadə edən şəkilçilər bunlardır:

I ş.c – *-ıq⁴, -ız, -z, -mız⁴, -mis², -bıs², -bız², -pıs², -vis⁴, -put, -bit, -ibit*

II ş.c – *-sınız⁴, -sız⁴, -nar², -zar², -güz², -ğız², -hıgız²*

III ş.c – *-lar², -tar²*

I şəxsin cəmi

-ıq, -ik, -uq, -ük Azərbaycan, *-ız, -iz, -uz, -üz* türk, qaqaüz, -z qaqaüz (alacez) dillərində işlənir.

-mız, -miz, -muz, -müz noqay; *-miz* özbək; *-mis, -mis* xakas; *-bız, -biz* qırğız, qaraqalpaq, qumuq, qaraçay-balkar, karaim dilinin Qalis dialektində; *-bız, -bez* kazan-tatar, *-bıs, -bis* şor, xakas; *-pıs, -pis* xakas; *-pız* noqay; *-vis, -vis, -vus, -vüs* tofalar, tuva; *-ıs, -is, -us, -üs* türkmən dilləri üçün xarakterikdir.

Türk dillərində şəxs sonluqları ilə bağlı fərqli cəhətlərindən biri də yakut dilində özünü göstərir. Belə ki, bu dildə qəti keçmiş zamanın III şəxsin təkində, II, III şəxsin cəmində olduğu kimi, I şəxsin cəmində özünü göstərən şəxs sonluqları türk dillərində məlum şəxs sonluqlarından kifayət qədər fərqlənir. Yakut dilində I şəxsin cəmində iştirak edən şəxs sonluqları spesifik *-put, -bit, -ibit* şəkilçiləridir.

Müasir özbək ədəbi dilində qəti keçmiş zamanı ifadə edərəkən birinci şəxsin cəmində *-k* şəxs sonluğundan istifadə olunduğu halda, özbək dilinin Daşkənd dialektində *-miz* şəxs sonluğu işlədilir. (6, s. 215). Məsələn, ədəbi dildə qəti keçmiş zaman birinci şəxsin cəmində *əzdik, uqidik* və *s* şəklində ifadə olunursa, Daşkənd dialektində *əzdimiz, uqidimiz* formasında ifadə olunur.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində rezultativ keçmiş zaman I şəxsin cəmində *-q, -k* əlamətini qəbul edir (*almışıq, gəlmişik* və s.). Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində XVIII əsrə qədər bu məqamda *-z* elementindən istifadə olunur: *etmişiz, gətirmişiz* (Dədə Qorqud); *buraqmışız* (Nəsimi, XIV əsr); *qərq olmuşuz* (Xətai, XV əsr); *satın almışız* (Füzuli, XV əsr) (7, s. 16).

II şəxsin cəmi

-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz Azərbaycan, türk, qaqauz dillərində, **-sız, -süz, -suz, -süz** noqay, qumuq, qırğız, qaraqalpaq dillərində, **-süz** özbək, **-süz, -süz** karaim, qazax, **-sızdar, -süzder** qazax, **-nar, -ner** xakas, tofalar, **-zar, -zer** xakas, **-güz, -güz** qumuq, **-güz, qež** başqırd, kazan-tatar, **-hüz, -hegez** başqırd dillərində istifadə olunur.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində fəlin nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formalarının ifadəsi zamanı ikinci şəxsin cəmində **-sınız⁴** şəxs sonluğundan istifadə olunur. Danışiq dilində isə **-sınız⁴** deyil, onun qısaldılmış variantı olan **-sız⁴** şəxs sonluğuna daha çox təsadüf olunur. Baxmayaraq ki, danışiq dilində **-sız⁴** şəxs sonluğu işlənir, **-sınız⁴** şəxs sonluğu hələ də ədəbi dil üçün xarakterik hesab olunur. A.Axundov **-sız⁴** şəxs sonluğunun ədəbi dil norması sayılmasına ehtiyac hiss olunduğunu yazır(8,97).

Tovuz rayonunun Qovlar kənd şivəsində **-aş, -əş** şəkilçilərindən sonra bu vaxta qədər tədqiq olunmuş dialekt və şivələrimizdə rast gəlmədiyimiz şəxs şəkilçilərinə (**-day, -dəy, -düz, -düz**) təsadüf olunur. məs.: alaşday, gələşdəy, alaşdıyız, gələşdiyiz (9, 236).

III şəxsin cəmi demək olar ki, bütün türk dillərində **-lar, -lər (-ler)** şəkilçisini qəbul edir. Bəzən isə şəkilçisiz işlənir. Yakut dilində isə III şəxsin cəmində **-lar, -ler** şəkilçiləri ilə yanaşı, digər türk dillərində rastlanmayan **-iar, -ilar, -tar, -tara** şəkilçi variantlarından istifadə olunur; məs.: allıar,

İkinci şəxsdə işlənən şəxs sonluqlarını 2 hissəyə ayırmaq olar:

1. Sağır nun ilə (**η**) işlənən şəxs sonluqları
2. Sağır nunsuz (**η**), başqa sözlə, sadə n ilə işlənən şəxs sonluqları

Məlum olduğu üzrə, müasir türk dillərində sağır **nun (η)** ilə işlənən şəxs sonluqları II şəxsdə özünü göstərir. Şəxs sonluqlarında sağır **nun(η)** samitinin olması qədim tarixə söykənir. Belə ki, qədim türk yazılı abidələrində nəinki II şəxsin tək və cəmində, ümumiyyətlə, abidələrin dilində geniş yayılmış, daha sonra türk dillə-

rinin inkişafının müəyyən mərhələlərində öz işləkliyini itirmişdir. Buna baxmayaraq, türk dillərində şəxs sonluqlu zaman formalarında II şəxsdə *sağır nun(η)* samitinin işlənməsi bir sıra türk ədəbi dilləri üçün xarakterikdir. Hər hansı türk ədəbi dilində şəxs sonluqlarında II şəxsin tək və cəmində sağır *nun(η)* səsinin işlənməməsi bu dildə ona rast gəlinməsinə dəlalət etmir. Çünki, bu formalar ədəbi dildə özünü göstərmirsə, həmin dilin müəyyən dialektində özünü göstərə bilər.

E.Əzizovun bir fikrini nəzərə çatdırmaq istədik: “Ədəbi dilin müəyyən bir dövründə dialekt-danışıq əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir dövrdə və ya mərhələdə normaya çevrilir. Eləcə də əvvəlki dövrlərdə ədəbi dil norması sayılan xüsusiyyətlərin sonrakı dövrlərdə arxaikləşməsi halları özünü göstərir. Arxaizmlərin ədəbi dil faktı olanları dildən çıxır, dialektlə uyğun gələnləri isə dildə qala bilir”(10,s.9). Bu fikri *sağır nunla(η)* da bağlı söyləmək olar. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində *sağır nun(η)* səsinin işlənməməsinə baxmayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixinin əvvəlki dövrlərində *sağır nun(η)*-dan geniş istifadə olunmuş, bu gün də həmin səs dialekt və şivələrimizin böyük bir qisminə geniş işləkliyə malik səslərdəndir. *Sağır nunla(η)* bağlı bu sözləri zaman formalarında işlənən şəxs şəkilçilərinə özünü göstərən *sağır nun(η)* səsinə də aid etmək olar. Belə ki, *sağır nun(η)* səsi II şəxs təki və cəmində Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır(8). Təbii ki, digər türk dillərində və onların dialektlərində zaman formalarına nəzər salsaq, eyni vəziyyətlə qarşılaşmış olarıq.

Müasir türkmən, özbək, tofalar, altay, noqay, qazax, başqırd, şor, krım-tatar, yakut, xakas dillərində zaman formaları ikinci şəxsdə *sağır nun(η)* ilə işlənən şəxs sonluqlarına malikdir. Sadaladığımız bu dillərdən altay, noqay, qazax, başqırd, şor, yakut, xakas ədəbi dillərində *sağır nun(η)* samiti yalnız ikinci şəxsin təkində özünü göstərir.

Tofalar dilində yalnız *-dı⁴*, *-lı⁴* şəkilçili qəti keçmiş zaman formasında II şəxsin həm təkində, həm də cəmində *sağır nun(η)* səsinə istifadə olunur: *añnadın, añnadınar, keldiñ, keldiñer* və s. Müasir türk ədəbi dillərindən yalnız türkmən ədəbi dilində felin bütün zaman formalarında (qəti gələcək zaman formasından başqa) II şəxsin tək və cəmində *sağır nun(η)* işlədilir. Məs.:

Sen – *aldıñ, əşitdiñ, qalyarsıñ, bilersıñ*

Siz – *aldıñız, əşitdiñiz, qalyarsıñız, bilersıñiz*

Tofalar və tuva dillərində II şəxsin təkində *-η*, cəmində *-ñar, -ñer*; türkmən dilində II şəxsin təkində *-η, -sıñ, -sıñ, -sun, -sün*, cəmində *-ıñız, -iñiz, -sıñız, -sıñiz*, krım tatarlarının dilində II şəxsin təkində *-η, -sıñ, -sıñ*, cəmində *-ñız, -ñiz, -sız (-sıñız), -siz (-sıñiz)* şəxs sonluqlarından istifadə edilir. Şəxs sonluğunda sağır nun (η) səsinin müşahidə olunduğu digər türk dillərində yalnız II şəxsin təkində rastlanır. II şəxsin təkində xakas dilində *-zıñ, -ziñ*; başqırd dilində *-η, -hıñ, -heñ*; şor dilində *-η, -zıñ, -ziñ*; qazax dilində *-η, -sıñ*, noqay dilində *-sınb, -sinb*, yakut dilində *-ıñ, -iñ, -uñ, -üñ*, qaraqalpaq dilində *-sañ, -señ*, kazan-tatar dilində *-sañ, -señ* şəxs sonluqları müşahidə olunur; məs.: *barasıñ, alğansıñ, aldıñ* (qazax), *aldıñ, kildēñ, alğanhıñ, kilqəñheñ, ukırhıñ* (başqırd); *tutqanzıñ, körerziñ* (şor); *atçazıñ, sanıdırzıñ, kördiñ, pilqezıñ* (xakas); *bardıñ, allıñ, tupputuñ* (yakut); *alıpsañ, barıpsañ* (qaraqalpaq), *çəçərsen* və s.

Digər türk dillərində *-ñız* şəxs sonluğu II şəxsin cəmində istifadə olunduğu halda, qırğız dilində *-η* şəxs sonluğu ilə yanaşı, II şəxsin təkində nəzakət formalı *-ñız* şəxs sonluğundan da istifadə olunur: *kettiñ=kettiñiz, karadıñ (gördün)=karadıñız* və s.

Müasir başqırd dilində ikinci şəxsin təkində müşahidə olunan *-hıñ, -heñ*, ikinci şəxsin cəmində *-hıqıñ, -heqeñ* şəxs sonluqlarına Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də rast gəldiyi müşahidə olunur.

Müasir Azərbaycan dilinin danışiq dilində II şəxsin cəmində *-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz* şəkilçisi ilə yanaşı, *-sız, -siz, -suz -süz* formasından da istifadə olunur. Məs.: *görübsünüz–görübsüz*,

gəlırsınız–gəlırsız, alırsınız–alırsız, gərəcəksiniz – gərəcəksiz, oturarsınız – oturarsız və s.

Qıpçaq qrupu türk dillərindən olan kırım-tatar dilində nəinki danışq dilində, eləcə də yazıda II şəxsin cəmində hansı zaman formasının işlənməsindən asılı olmayaraq **-sınız** və **-sız** paralel işlənir: alırsı(nı)z, isteysi(nı)z və s.

Müasir dilimizdə işlənen şühudi keçmiş zamanın qəbul etdiyi şəxs sonluqları bütün dövrlər üçün xarakterik olmuşdur. Lakin dilin inkişafının əvvəlki mərhələlərinə nəzər saldıqda ikinci şəxsin cəmində **-nız** deyil, **-z** şəxs sonluğundan istifadə edildiyini müşahidə edirik; məs.: *aldız, bildiz, qorxdız, gördüz* və s.

H.Mirzəzadə yazır: “Müasir ədəbi dilimizdə ədəb və nəzakət üçün II şəxsə işlənen **-niz (getdiniz, söylədiniz)** formasına hələlik yazıların dilində təsadüf etmədik; z ünsürü yazı və danışq dilində müştərək olmuşdur” (11,143).

Bu xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində də görmək mümkündür.

Tovuz rayonunun Düz Qırıqlı və Xatınlı kənd şivələrində **-şan/-şə**(təkdə), **-şınız/-şiniz/sunuz/şünüz**(cəmdə); Qovlar kənd şivəsində isə **-dan/-də**(təkdə), **-dınız/diniz/duşuz/dünüz**(cəmdə) şəxs şəkilçiləri işlənilir; məs.: *qalıssan, gəlişən, oxuyuşunuz, üzdüyüşünüz*(D.Qır.), *alaşan, tərkizəşən, uçuroşunuz, düzöşünüz*(Xatınlı), *tərsix'dirışdən, usduyuşduşuz*(Qov.)(9,125). Şəxs şəkilçilərinin bu cür ifadə olması əsasən, qəti gələcək zaman şəkilçisinin təsiri ilə bağlıdır.

Bəzi türk dillərində şəxs sonluqları şəxs əvəzlilikləri ilə üst-üstə düşür. Tofalar dilində qəti və perfektli keçmiş zaman formalarından başqa digər formalarında şəxs sonluqları kimi şəxs əvəzliliklərindən istifadə olunur; məs.:

<i>tutadır men</i>	<i>tutadır bis</i>
<i>tutadır sen</i>	<i>tutadır siler</i>
<i>tutadırı</i>	<i>tutadırı (lar)</i>

Türk dillərində şəxs sonluqlu zamanlarla yanaşı, şəxs sonluğ olmayan zamanlar da mövcuddur. Şəxs şəkilçilərinin işlənməməsi bəzi türk dillərində bütün zaman formalarını, bəzi türk dillərində isə müəyyən zaman formalarını əhatə edə bilər.

Karluq qrupu türk dillərindən olan salar dilində felin bütün zamanlarının ifadəsi zamanı heç bir şəxs sonluğundan istifadə olunmur. Fel istər keçmiş, istər indiki, istərsə də gələcək zaman formalarında təsriflənərkən şəxs şəkilçiləri özünü göstərmir; məs.:

keçmiş	indiki	gələcək
<i>men atzi¹</i>	<i>men vāpor'</i>	<i>men vaxqur/(vaxqar)</i>
<i>sen atzi/atmif</i>	<i>sen vāpor'</i>	<i>sen vaxqur/(vaxqar)</i>
<i>vu atzi/atmif</i>	<i>vu vāpor'</i>	<i>vu vaxqur/(vaxqar)</i>
<i>piser atzi</i>	<i>piser vāpor'</i>	<i>piser vaxqur/(vaxqar)</i>
<i>seler atzi/atmif</i>	<i>seler vāpor'</i>	<i>seler vaxqur/(vaxqar)</i>
<i>vuler atzi/atmif</i>	<i>vuler vāpor'</i>	<i>vuler vaxqur/(vaxqar)</i>

Bu xüsusiyyət karluq qrupu türk dillərinin spesifik xüsusiyyətlərindən hesab oluna bilər. Çünki bu cəhət yalnız salar dilində deyil, sarı-uyğur dilində də müşahidə olunan cəhətdir:

<i>men tutar</i>	<i>mys tutar</i>
<i>sen tutar</i>	<i>siler tutar</i>
<i>gol tutar</i>	<i>golar tutar</i>

Təbii ki, şəxs sonluqlarının işlənməməsi türk dillərində digər bir xüsusiyyətin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Salar dilində özünü göstərən fərqli xüsusiyyətlərdən biri felin zaman şəkilçilərindən sonra şəxs sonluqlarının işlənməməsidir. Məhz bu səbəbdən felin neçənci şəxsə aid olduğunu bildirmək üçün fel formasından əvvəl şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi zəruridir.

Zaman şəkilçilərindən sonra şəxs sonluqlarının işlənməməsi xüsusiyyəti oğuz qrupu türk dillərindən yalnız türkmən dilində müşahidə olunur. Şəxs sonluğ olmayan digər türk dillərindən fərqli olaraq türkmən dilində bu xüsusiyyət qəti-gələcək zaman forma-

¹ Nümunələr Ə.P.Тенишев «Саларский язык» adlı əsərindən götürülmüşdür (s. 33, 30, 35).

sında özünü göstərir. **-acaq, -əcək** şəkilçili bu zaman forması türkmən dilində **-cak, -cek** şəklində rastlanır. Türk dillərində də bu zaman formasının təsrifi zamanı şəxs şəkilçiləri işlənmədiyi üçün şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi mütləqdir:

<i>men</i>	<i>qalcak, görcek</i>	<i>biz</i>	<i>qalcak, görcek</i>
<i>sen</i>	<i>qalcak, görcek</i>	<i>siz</i>	<i>qalcak, görcek</i>
<i>ol</i>	<i>qalcak, görcek</i>	<i>olar</i>	<i>qalcak, görcek</i>

Türk dillərində felin zamanlarının inkar formalarının **-ma, -mə** şəklində ifadəsinə baxmayaraq türkmən dilində bu zaman formasının inkarı da fərqlidir. Belə ki, bu dildə qəti-gələcək zamanın inkarı **-ma, -mə** inkar şəkilçiləri ilə deyil, dəl(“deyil”) sözü ilə meydana çıxır: *men alcak dəl, sen alcak dəl, ol alcak dəl* və s.

Bir cəhəti qeyd edək ki, türkmən dilinin çovdur dialektində bu forma şəxs şəkilçiləri ilə işlənir (12, s.5).

Qax rayonunun İlisu kənd şivəsində, bəzən qeyri-qəti gələcək zaman təsrifi olunarkən şəxs şəkilçisi işlənmir. İşin, hərəkətin hansı şəxsə aid olması müstəqil şəxs əvəzliliklərinin işlənməsi ilə aydın olur (9, s.245); məs.:

<i>men</i>	<i>bilər</i>	<i>biz</i>	<i>bilər</i>
<i>sen</i>	<i>bilər</i>	<i>siz</i>	<i>bilər</i>
<i>ho</i>	<i>bilər</i>	<i>holar</i>	<i>bilər</i>

Göründüyü kimi, bu xüsusiyyət Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinə yad olsa da, müəyyən bir şivəsində yalnız qeyri-qəti gələcək zamanda olsa belə özünü göstərir.

D.Q.Tumaşevanın qeydinə görə, **ğan** şəkilçili zamanın şəxs əvəzlilikləri ilə ifadəsi Tobolo-irtiş dialektinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir: *Min alğan, sin alğan, ul alğan* və s. Barabın tatarlarının dilində nadir hallarda rastlanır (13, s.63).

Ədəbi dildən fərqli olaraq türkmən dilinin Olam dialektində qəti gələcək zamanın ifadəsi zamanı ikinci şəxsin cəmində şəxs şəkilçisi qəbul edə bilər. Məs.: *işli: xəçeqizmi* - ədəbi d. *işləxəçeqmi, yaz-xəçeqizmi* - ədəbi d. *yazxəçeqmi* (14, s.21).

ƏDƏBİYYAT

1. Имамкулиева К.Г. Шарурские говоры азербайджанского языка. АҚД. Баку, 1991, 29 с.
2. Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении. АДД. Ташкент, 1974, 140 с.
3. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. 1979, Маариф, 302 с.
4. Зейналов Ф.Р. Огузо-сельджукские памятники по отношению к диалектам азербайджанского языка. с.50-54. Вопросы диалектологии тюркских языков. Уфа, 1985, БФ АН СССР, 155 с.
5. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., Изд. АН. СССР, 1960, 446 с.
6. Велиев И.Д. Формы прошедшего времени в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XIX вв. АҚД. Баку, 1969, 22 с.
7. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992, 190 s. Bir daha qrammatik normalar haqqında. s.94-102.
8. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədris-nəşr, 1968, s.
9. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.
10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1990, 375 s.
11. Каджарова Э. Прошедшее время изъявительного наклонения в письменных памятниках туркменского языка XVIII-XIX вв. АҚД, Ашхабад, 1964, 20 с.
12. Тумашева Д.Г. Язык сибирских татар. Часть вторая. Издательство Казанского Университета, 1968, 184 с.
13. Керимов И. Очерки кумыкской диалектологии. АДД. Баку, 1967, 40 с.

Gulnara ALİYEVA

**PERSONAL SUFFIXES (ENDINGS) IN THE TENSE FORMS
OF THE VERB IN TURKIC LANGUAGES
SUMMARY**

Personal suffixes can be divided into two groups according to the use of them with the tense forms of the verb: a) tenses having personal suffixes, b) tenses having no personal suffixes.

In Turkic languages tenses with personal suffixes are met more than other. Personal suffixes are divided into two groups: a) the first group personal suffixes, b) the second group personal suffixes.

Zemfira ƏLİYEVƏ

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ SADƏ SIFƏTLƏRİN
STRUKTUR TƏKAMÜLÜ**

(I məqalə)

Türk dilləri sistemində sifətlərin struktur təkamülündən danışarkən ilk növbədə sadə sifətlərin inkişaf proseslərini nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Sadə sifətlərin strukturu, bu zəmində gedən inkişaf prosesləri ümumi kökə bağlı olan türk dillərinin təkamül qanunlarını müşahidə etməyə imkan yaradır. Türk dillərində sadə sifətlərin əsas ifadə forması olan köksözlər bu dillərin özü qədər qədimdir. Sadə sifətləri təsnif etmədən, onların struktur təkamül prosesini izləmədən, türk dillərinin genetik qohumluğundan, onların leksik fondlarının eyni olduğundan, qrammatik qanunlarından və söz yaradıcılığından danışmaq mümkün deyildir. Sadə sifətlərin struktur təkamül proseslərini araşdırarkən, türkologiyanın və tarixi leksikologiyanın bütün sahələrinin: etimologiyanın semasiologiyanın, fonologiyanın bütün faktlarını nəzərə almaq lazımdır. Bu zaman tarixilik prinsipi əsas meyar olmalıdır.

Qədim və müasir türk dillərinin elmi əsaslarla seçilmiş faktları müxtəlif sinxron kəsiklərdə və diaxronik planda dil sistemində gedən struktur təkamül proseslərini izləməyə, yeni söz yaradıcılığını araşdırmağa, hətta anatürk dilinin ümumi mənzərəsini bərpa etməyə imkan yaradır.

Qədim türk yazılı abidələrində yalnız köksözlərdən ibarət olan sadə sifətlərin sayı azdır. Bundan əlavə etimoloji araşdırmalar aydın surətdə göstərir ki, yazılı abidələrdə rast gəlinən sadə sifətlərin bir çoxu tarixən düzəltmə yolla əmələ gələn sifət və feli sifətlərin tədricən ayrılmaz bir tərkib halında daşlaşması nəticəsində meydana çıxmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrində nisbətən tez-tez rast gəlinən sadə sifətlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *bərk, ağ, al, kök, ac, tox, qara* və s. Orxon-Yenisey abidələrindən gətirilmiş bu misallara eyni və ya oxşar fonetik formada əski uyğur yazılı abidələrində də rast gəlmək mümkündür. Uyğur yazılı abidələrində müşahidə etdiyimiz bəzi sadə sifətlərə Orxon-Yenisey kitabələrində təsadüf olunmur: *düz, təzə, tər, yaş* və s. Qədim türk yazılı abidələrində sadə sifətlərin bu gün də mövcud olan formaları, onların çoxəsrlik təkamülünü, hər bir türk dilindəki inkişaf proseslərini əks etdirir.

Sadə sifətlərin struktur inkişafı türkologiyanın vacib problemlərindən biridir. Hələ keçən əsrin 70-ci illərində N.I.Zayonçkovskinin və Q.Vamberinin lüğətləri böyük marağa səbəb olmuşdu. Həmin dövrlərdən başlayaraq sadə sifətlərin struktur təkamülü dilçilər tərəfindən müxtəlif aspektdən öyrənilmişdir:

1. Altayşünaslıq nöqteyi-nəzərindən sadə sifətlərin struktur təkamülü V.Kotviç, M.Ryasenen, K.I.Ramstedt, O.R.Sunik tərəfindən tədqiq edilmişdir (6,23; 7,35).

2. Türk dillərində sadə sifətlərin struktur təkamül prosesləri etimoloji aspektdən Q.Vamberi, L.S.Levitskaya, E.V.Sevortyan, V.Q.Eqorov, A.N.Kononov, Q.Aydarov və b. tərəfindən araşdırılmışdır (8, 3-12; 9,12).

3. Sadə sifətlərin struktur təkamülü tarixi-müqayisəli metod vasitəsilə türk dillərinin sistem şəklində araşdırılması baxımından dilçilərdən A.Axundovun, V.Aslanovun, V.Radlovun, N.A.Baskakovun, V.M.Yunusaliyevin, E.R.Tenişevin, Q.Dörferin,

A.Zoyonçkovskinin, K.M.Musayevin, V.A.Serebrennikovun, F.Zeynalovun, T.Hacıyevin, K.Vəliyevin, H.K.Antonovun R.Rassadinin və b. əsərlərində tədqiq edilmişdir (1,8-10; 3).

Türk dillərində sadə sifətlər fonetik, morfoloji və semantik strukturuna görə eynitipli deyildir. Əlamət və keyfiyyət bildirən bu sözlərin strukturuna müasirlik baxımından yanaşanda belə təəssürat yaranır ki, sadə sifətlər fonetik, morfoloji və semantik cəhətdən bölünməz leksemlərdir. Lakin bu türk dillərində sifətlərin semantik-struktur təkamülünə çox bəsit münasibət olardı. Əslində isə vəziyyət tamamilə başqadır. Türk dillərində sifətlərin morfoloji strukturu əsasən 3 komponentdən ibarətdir:

1. Həm qədim türk dilində, həm də müasir türk dillərində dəyişmədən müstəqil işlənən komponentlər.
2. Qədim türk dilində müstəqil işlənən, müasir türk dillərində az rast gəlinən komponentlər.
3. Müasir türk dillərində fonoloji, morfoloji və semantik nöqteyi-nəzərdən öz müstəqilliyini itirmiş komponentlər.

Müasir dil baxımından yanaşdıqda türk dillərində sadə sifət çox azdır. Sadə sifətlərin mühüm hissəsi köksözlərə müxtəlif affikslərin birləşməsi, yaranmış strukturun daşlaşaraq bölünməz vahidə çevrilməsi nəticəsində əmələ gəlmiş leksemlərdir. Müasir türk dillərində işlənən sadə sifətlərin və onların qədim türk dilindəki analoqlarının vahid məna – struktur nüvəsi mövcud olmuşdur. Türk dillərində sadə sifətlərin morfoloji strukturlarının təkamül proseslərini izləmək, ümumi dil sistemi inkişafının qanunauyğunluqlarını, linqvistik və ekstralingvistik faktorların bu inkişaf prosesinə təsirini araşdırmaq sadə sifətlərin məna nüvəsini aşkara etməyə imkan yaradır.

Türk dillərində sadə sifətlər əsasən iki, üç və ya dörd səsdən ibarət olmuşdur:

- 1) iki səsdən ibarət olan sadə sifətlər: *ağ, ac, al, iz, iş, od, en, öl*.

- 2) üç və ya dörd səsdən ibarət olan sadə sifətlər: *kiz (isti, qaynar); yış (ışıqlı), yak, sak (yaxşı), höl (yaş, rütubətli); gen (rahat); yili (isti, ilıq); uzun* və s.

Q.Vamberinin fikrincə, türk dillərində sadə sifətlərin kökləri əsasən üç və ya daha çox fonemdən ibarət olmuşdur. Zaman keçdikcə müxtəlif linqvistik və ekstralingvistik faktorların təsiri ilə çoxfonemli strukturlar getdikcə bəsitləşmiş, azfonemli leksemlərə çevrilmişdir. Lakin alimin bu fikri ilə tam razılaşmaq mümkün deyildir. Məsələn, «*en*» və «*gen*» sifətlərinin struktur təkamülünü araşdırarkən, o sübut etməyə çalışır ki, türk dilləri sistemində «*en*» və «*gen*» variantlarının mövcudluğu osmanlı və cığatay dillərinin fərdi xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Osmanlı dili ilkin samiti atır, cığatay dili isə əksinə saxlayır. Başqa millətlərin əhatəsində yaşayan türk xalqlarının dilində ekstralingvistik faktorların təsiri ilə ilkin samit düşür (Bax: 4, 28-30). Başqa dillərin təsirinə nisbətən az məruz qalan cığatay dilində isə ilkin samit qalır.

Türk dilləri sistemində sadə sifətlərin morfoloji struktur təkamülü çoxşaxəli və müxtəlif istiqamətli dir. Müxtəlif linqvistik və ekstralingvistik faktorların təsiri ilə türk dillərində sadə sifətlərin strukturu mürəkkəbləşən çoxfonemli, bəsitləşən azfonemli ola bilər. Bu hər bir türk dilinin fərdi təkamül qanunlarından, dil sisteminin inkişafına təsir edən fonomorfoloji faktorların xüsusiyyətindən asılıdır.

Məsələn: «*yaş, sulu, rütubətli*» mənalarında işlənən «*öl, höl*» sifətlərinin strukturundakı «*h*» səsi karluk dilləri üçün xarakterikdir. Hər hansı regional fonoloji vahidin sifət strukturunda işlənməsi heç də həmin sifətin ilkin quruluşunun üçfonemli olduğuna dəlalət etmir. Sadə sifətlərin fonoloji strukturu hər şeydən əvvəl köksözün üçfonemli olması ilə xarakterizə olunur. Sifət kökləri əsasən üç səsdən: ilkin samitdən, ortada gələn saitdən və sonra gələn ikinci samitdən ibarət olur (6, 7).

Türk dilləri sistemində strukturu iki və ya bir fonemdən ibarət olan sadə sifətlər nisbətən azdır. Həmin ikisəsli və birsəsli

strukturlar tarixən üçfonemli strukturların parçalanması nəticəsində təşəkkül tapmışlar.

Çoxfonemli, çoxhecalı sifətlərə gəldikdə isə onlar ya türk dillərinə digər qohum olmayan dillərdən keçən sözlərdir, ya da söz kökü ilə affiksin birləşməsi, daşlaşması nəticəsində yaranan leksemlərdir. Lakin bütün köksözlərin əvvəl üçfonemli olması, sonralar isə bəsitləşib ikifonemli birləşmələrə çevrilməsi barədə N.Baskakovun fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir.

Fikrimizcə, türk dilləri sistemində sadə sifətlərin struktur təkamülü bir istiqamətdə deyil, əsasən iki istiqamətdə, yəni həm progressiv(sadədən mürəkkəbə), həm də regressiv(mürəkkəbdən sadəyə) istiqamətdə getmişdir. Bu təkamül prosesində sadə sifətlərin strukturu və struktur tipləri, ilkin və sonradan yaranmış köksözlər, daxili təkamül və fonomorfoloji faktorlar mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Türk dilləri sistemində sadə sifətlərin köksözlərinin çoxvariantlı olması fikrini V.Radlov Q.Vamberi, U.Batmanov və b. türkoloqlar müdafiə etmişlər (5,3-6). Bəzi türkoloqlar bu fikrin əksini sübut etməyə çalışır, türk dilləri sistemində sadə sifətlərin ifadə vasitəsi olan köksözlərin əsasən ikifonemli açıq hecalardan ibarət olduğunu iddia edirlər. C.Kloyson, A.H.Kononov, A.M. Şerbak sübut etməyə çalışırlar ki, anatürk dilində ikifonemli açıq hecalı köksözlər ilkin forma kimi işlənmişdir. Həmin alimlərin fikrincə, ikinci samit təkamül prosesləri nəticəsində kökə birləşmiş affiksdır (9,25-30; 10,120-122).

Türk dilləri sistemində sifət kökləri əsasən sabitdir. Bu xüsusilə türk dillərinin lüğət tərkibinin semantik və struktur təkamülünün ilk dövrlərinə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilləri sistemində «*kök*» və «*sadə*» sifət anlayışlarının hələ tam tərifli verilməmişdir.

Türk dillərində sadə sifət strukturlarını retrospektiv təhlili məhz kökmorfemlərin araşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır.

Türk dillərində sadə sifət strukturlarının retrospektiv təhlili məhz kökmorfemlərin araşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Sadə sifətlərin struktur təkamül problemi bir sıra tədqiqatlardan sonra daha da aktuallaşmışdır. E.H.Nadxip, E.I.Fazilov, A.N.Kononov, A.M.Şerbak, E.V.Sevortyan, V.Aslanov və başqalarının əsərlərində kökmorfemlər araşdırılmış, lakin bu araşdırmalar sistemli şəkildə aparılmadığından müəlliflər bir neçə dil faktı əsasında ümumi nəticələrə gəlməyə çalışmışlar. Aydın məsələdir ki, əksər türk dilləri və dialektlərinin faktları nəzərə alınmadan sadə sifətlərin fonomorfosemantik təkamülü haqqında fikir söyləmək mümkün deyildir. Türk dillərində sadə sifətlərin öyrənilməsində bir çox faktorlar kökmorfemlərin diaxronik və sinxronik planda təkamülü, dəyişməz və variativ dəyişkən olması, məna və struktur cəhətdən bölünməzliyi nəzərə alınmalıdır.

Türkoloji ədəbiyyatda *kök* dedikdə sözün (o cümlədən də sifətin) bölünməz hissəsi nəzərdə tutulur. Sadə sifətlər bütöv türk dillərində ilkin sistemin əsas fondunu təşkil edən dil vahidləridir.

XIX əsrin türkoloqu Q.Vamberi ümumiyyətlə kök termininə çox ehtiyatla yanaşır və bu ifadəni «*əsas heca*», «*əsas*» kimi sözlərlə ifadə etməyə çalışırdı. Q.Vamberi bu barədə yazırdı: «Mən belə hesab edirəm ki, türk dillərində «*kök*» ifadəsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. çünki köklər bəzən yalnız söz kökü deyil, kök və sözdüzəldici affiksdən ibarət əsas olur». Q.Vamberinin fikrincə, türk dillərində bəzi sadə sifətlərə yalnız sinxronik aspektdən yanaşdıqda «*kök*» demək olar.

Diaxronik araşdırmalar isə bunların kök və sözdüzəldici şəkildən ibarət olduğunu sübut edir. Əsrlər keçdikcə müxtəlif fonoloji faktorların təsiri ilə bu arxaik hissələr birləşmiş, «*daşlaşmış*» formada zamanəmizə gəlib çatmışdır.

Türk dillərində sadə sifət strukturlarında gedən *genişlənmə* və *daralma* prosesləri fonomorfoloji faktorların nəticəsidir. Bu fonomorfoloji faktorlar türk dillərinin çoxəsrlərin təkamülü zamanı sifət köklərinə təsir göstərir və onları dəyişir. Deməli,

Q.Vamnerinin qətiyyətlə sübut etmək istədiyi ilkin *samit+sait+samit* formalarının qədim türk dilinə mənsub olduğunu söyləmək çətindir.

Q.Vamneri kimi N.A.Baskakov da türk dillərində sadə sifət köklərinin üçsəsli morfemlərdən ibarət olduğunu qeyd edir (*samit+sait+samit*). Bəzi sifət köklərində ilkin və sonuncu samit müxtəlif fonomorfoloji faktorların təsiri ilə itirilmişdir. Birsəsli və ikisəsli köklər isə əsasən üçsəsli köklərdə samitlərin itirilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

Fikrimizcə, türk dillərində sadə sifət köklərinin yalnız üçsəsli morfemlərdən ibarət olub sonra dəyişdiyi barədə N.A. Baskakovun ideyası düzgün deyildir. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, türk dilləri sistemində sadə sifətlərin morfoloji strukturunda gedən təkamül prosesləri çoxistiqamətli olmuşdur. Sadə sifət strukturlarının diaxronik planda təhlili fikrimizi bir daha sübut edir.

Diaxronik təhlil sübut edir ki, türk dillərində sadə sifət kökləri həm bağlı, həm də açıq hecalardan ibarət olmuşdur. Açıq hecalar üstünlük təşkil edir. Qədim türk dilindən, orta əsr və müasir türk dillərindən gətirilmiş faktlar bir daha sübut edir ki, türk dillərində sifət kökləri qeyri sabitdir(9,25; 10,171; 4, 83).

A.M.Kononovun fikrincə, üçsəsli köklərdəki sonuncu samit diaxronik təkamül prosesində öz funksiyasını itirmiş qrammatik affiksidir və lazım olmadıqda bu affiks kökdən ayrılır (yaş-ya). K.M.Musayevin fikrincə, türk dillərində sadə sifətlərin kökləri heç bir qrammatik funksiya daşımır. Eyni morfoloji struktura malik olan kökmorfem müxtəlif leksik-qrammatik kateqoriyalara aid ola bilər: al (sifət); al (isim), al (fel).

Türk dillərində «kök» və «əsas» anlayışları nisbi xarakter daşıyır. Morfoloji struktur bəsit olsa da, hər hansı bir səsin və ya səs qrupunun kökə daxil olduğunu və «ölü» affiks xarakteri daşdığını demək çətindir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. A.Axundov. «Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi», Bakı, Maarif, 1973.
2. A.Axundov. «Torpağın köksündə tarixin izləri». Bakı, Gənclik, 1983.
3. V.Aslanov. «Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi». Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış, Bakı, Elm, 1984.

Рус дилиндя

4. Мусаев К.М. «Лексика тюркских языков в сравнительном освещении». (Западнокипчакская группа), М., 1975.
5. Радлов Б.Б. «Опыт словаря тюркских наречий» СТБ 1888-1905 в 4-х томах, 8-и частях.
6. Рамstedт Г.И. «Введение в алтайское языкознание». М., 1957.
7. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
8. Егоров В.Г. Етимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (V-VIII вв.) Л., 1980.
10. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя), Л., 1975.

Земфира АЛИЕВА

**ЭВОЛЮЦИЯ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ
ПРОСТЫХ (НЕПРОИЗВОДНЫХ)**

ПРИГАЛАТЕЛЬНЫХ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Многие непроеводные пригалаельные по своей структуре не являются первичными корнями, а представляют собой более сложные структурные типы, которые сложились в результате длительно-го исторического развития. Большинство из них – это слившиеся с

аффиксами, трансформированные или стяжные основы, образованные в результате переразложения слога основы.

Zemfira ALIEVA

**THE EVOLUTION OF THE MORPHOLOGICAL
STRUKTURE OF THE SIMPLE
ADJECTIVES IN THE TURKIC LANGUAGES**

S U M M A R Y

Many of the simple adjectives are not initial roots (stems) according to their structure but they are more compound structural types which were formed as a result of long historical development.

Most of them are joined affixes or transformed or combined stems having formed as a result of distribution of suffixes from stems.

Flora NAMAZOVA

**LIRIK-PSIXOLOJİ DRAM DİLİNİN FORMALAŞMASI VƏ
INKİŞAFINDA ILYAS ƏFƏNDİYEVİN ROLU**

Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus zəngin dil xüsusiyyətləri ilə fərqlənən sənətkarlardan biri də İlyas Əfəndiyevdir. Ədib əsərlərində dilin «tikinti materialları»ndan ustalıqla istifadə edə bilmişdir. Ona görə də İ.Əfəndiyevin lirik-psixoloji dramlarının zəngin dil faktlarını aşkar etməyə dilçilik elmində ciddi ehtiyac duyulur. Bu məqamlar görkəmli alimlər tərəfindən yüksək dərəcədə qiymətləndirilmişdir.

Bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsi həm ədəbiyyat tarixi, həm də dilçiliyin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu, bir tərəfdən bədii əsərin ideya-məzmununun öyrənilməsinə kömək edir, digər tərəfdən ayrı-ayrı dil hadisələrini təhlil etmək üçün zəngin informasiya verir.

«**Dil bədii** ədəbiyyatda son dərəcə böyük məsələdir, yazıçı müşahidəsindəki dərinliyi və incəliyi, sənətindəki vüsəti və qüdrəti göstərən çox mühüm amildir. Surətlərin xarakterləri, ruhi aləmləri, hərəkət və düşüncələri, danışq və münasibətləri məhz dil vasitəsilə dolğun ifadəsini tapır. Ona görə də yazıçı olan şəxsdə belə bir bacarığın olması mütləqdir. İlyas Əfəndiyev müşahidə edir ki, yeni yazan bir çoxlarının pyeslərində hamı bir dildə, bir ruhda danışır, həm də quru və yavan dildə. Heç bir aforizmə, tutarlı təşbihə rast gəlmirsən. Hətta bəzi təcrübəli yoldaşlarda da belə anlam vardı ki, guya yalnız romantik əsər qəhrəmanları yüksək, emosional dillə danışa bilərlər. Guya yalnız bu zaman aforizmlər, təşbihlər işlədilər bilər» (1, s. 231).

İ.Əfəndiyev dramaturgiya və nəsrə dair mülahizələrində müasirlik tələblərini, həyat və qəhrəman, konflikt və xarakterlər məsələlərini xüsusi diqqət mərkəzinə çəkmiş, fikirlərini daha çox bu istiqamət üzrə dərinləşdirməyə və ümumiləşdirməyə çalışmışdır.

«İlyas Əfəndiyev XX əsr dramaturgiyasında C.Cabbarlı yolunu böyük uğurla davam etdirərək teatr tarixində təzə bir səhifə

açmış, lirik-psixoloji məktəbin banisi kimi səhnəyə bahar tərəvəti, romantik vüsət, lirik-psixoloji ab-hava gətirmişdir. «Sən həmişə mənimləsən» pyesi ilə formalaşan bu məktəbin indi bir sıra görkəmli davamçıları vardır» (2, s.18,19).

I.Əfəndiyevin dramaturgiya və onun dil-sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında dərin məzmunlu fikirlərinə «Yüksək səhnə əsərləri uğrunda»(1952), «Dramaturgiyamızın bəzi məsələləri haqqında»(1953), «Azərbaycan sovet dramaturgiyası»(1954), «Cavan dramaturqlar»(1955), «Dövrün böyük ideyalarını əks etdirən əsərlər uğrunda»(1957), «Dramaturgiyamızı inkişaf etdirək»(1958), «Son illərdəki dramaturgiyamız haqqında»(1959), «Dövrümüzün tələbi»(1960) kimi məqalə, məruzə və çıxışlarında rast gəlmək olar. Bu tipli materiallar eyni dərinliklə qələmə alınmasa da, hamısı dramaturgiyamızın dil baxımından inkişafına həssas bir ürəyin yanğısı və fərhindən yaranmışdır.

Onun 50-ci illərdə dramaturgiyamızın ümumi inkişaf mənzərəsinə, konkret yaradıcılıq axtarışları, dil-üslub problemlərinə baxışı artıq ardıcıl xarakter daşıyır, sistem halında formalaşır, həyatın, zamanın, sənətin tələbləri təhlil və qiymətlərində başlıca meyara çevrilirdi.

Lirik-psixoloji üslub, ümumiyyətlə, müasir sovet dramaturgiyasında ona görə bir ədəbi istiqamət kimi mühüm yer tutur və diqqəti cəlb edirdi ki, geniş potensial imkanlara, qiymətli ideya-estetik keyfiyyətlərə, bədii fikrin hərəkət dairəsini böyüdəcək məziyyətlərə malikdir. O, lirik-psixoloji xətlərin vəhdət halında dərinləşməsinə, yeni motiv və çalarlarla dolğunlaşmasına kömək edən imkanlı xüsusiyyətləri ilə seçilir; mənəvi qəbahətlərə, əxlaqi antipodlara, ictimai eyb və qüsurlara qarşı kəskin mübarizə ruhu ilə səciyyələnir, bütün bunları özündə birləşdirməklə aktual ideya-estetik mahiyyət daşıyır.

«Onun dramaları milli dramaturgiyamızın ümumi inkişaf mənzərəsini, mövzu və canr müxtəlifliyini, dil, forma və məzmun xüsusiyyətlərini əks etdirir.

I.Əfəndiyev sənətkar fərdiyyətinə və isdedadına uyğunluqla fəaliyyət göstərir, müasir lirik-psixoloji istiqamətin ədəbiyyatımızda yaranması, inkişafı və möhkəmlənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Dramaturgiyada bu yenilik idi»(1,s.136,138).

«Sən həmişə mənimləsən» dramında Nargilə və Həsənza-dənin **mürəkkəb psixoloji** dialoqu, bədii dramatik mükəlləməsi üzərində qurulmuşdur. Ona görə də I.Əfəndiyevin dramlarının üslubu qeyri-adi aydınlığı, lakoniklik, dialoqların təbiiliyi və səmimiyyəti, emosional və ifadəliliyi ilə əlaqədardır.

I.Əfəndiyevin dilindən bəhs edən A.Axundov yazıçının üslubunda lirik ifadə tərzini ilə satiranın müəyyən hallarda qoşalaşdığını göstərir. «I.Əfəndiyevin əsərləri satirik dilin tələblərinə nə dərəcədə cavab verməsinə görə deyil, satira dilimizdə yeni stilin başlanğıcı olmasına görə nəzəri cəlb edir. Bu yenilik nədədir? Bu, hekayədə, hər şeydən əvvəl, nəzərə çarpan xüsusiyyət müəllifin hadisə və obrazları müxtəlif maneralarla, müxtəlif ifadə və cümlələrlə təsvir etməsindədir. O yerdə ki, adamlar boş, mənasız işlərlə məşğul olur, çürük arzularla yaşayır, o vaxt müəllifin dili də dəyişilir, «nəcib bir qəzəbin şimşək və ildırımını» (Belinski) ifadə edir. Lakin o zaman ki, müəllif sadə adamların daxili aləminə nüfuz edir, təbiətin hüsnünə, yaşıl dağlara, ağ buludlara tamaşa edir və aldığı həzzi oxucu ilə bölüşdürmək istəyir, onda müəllifin dilinin də ahəngi dəyişilir, dünyamızın ən gözəl nemətləri musiqili cümlələrə çevrilib axır. İnsan həyatının gözəllikləri insan qəbahətlərinə qarşı qoyulur. Müəllifin dilindəki müxtəlif xarakterli iki stildə də müəyyən nisbətdə davam edir. Beləliklə, satirik stillə poetik stil birləşib bir tam yaradır...»

A.Axundovun təhlili göstərir ki, dramaturqun dilində satirik üslubla poetik üslub birləşsə də, lirizm onun yazı dəsti-xəttini səciyyələndirən ümumi və aparıcı cəhətdir» (3, s. 100).

A.Salahovanın «I.Əfəndiyev yaradıcılığının poetikası» kitabı yazıçının romanlarının dil və üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından maraqlıdır. Monoqrafiyada böyük dramaturqun dil

haqqında fikirləri, onun sözdən istifadə ustalığı və fərdi üslubu, əsərlərində sözün semantik çalarları və təbii-təhkiyə üsulu, roman dilinin sintaktik quruluşu, yazıçı məqsədinin konkretliyi və s. məsələlər öz əksini tapıb. Əsər ədibin bədii dilinin tədqiqi sahəsində ilk elmi tədqiqatdır (3).

I.Salmanov İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərin frazeologiyası haqqında namizədlik dissertasiyası yazmış, dramaturqun frazeoloji novatorluğunu müəyyənləşdirmişdir. (4).

I.Əfəndiyev dram əsərlərinin dilinə də xüsusi həssaslıqla, məsuliyyətlə yanaşmış, hər bir replikanın, personajların fərdi nitq xüsusiyyətlərini bir-birindən fərqləndirməyə çalışmışdır.

I.Əfəndiyevin **bədii dilin gözəlliyi** haqqında orijinal fikirləri vardır. Dramaturqun «Yeni görünən adam» duyğu-xatirəsində xalq yazıçısı Mehdi Hüseynlə dialoqunda bu gözəlliyin bəzi incəlikləri ilə tanış oluruq:

Mehdi Hüseyn: Dil barəsində Vaqifdən sonrakı klassiklərimizin də xidmətləri misilsizdir, məsələn, Mirzə Fətəli də, Cəlil Məmmədquluzadə də, Ə.Haqqverdiyev, Nəcəfbəy Vəzirov da əsas təhsillərini başqa dillərdə almalarına baxmayaraq, bədii əsərlərini təmiz Azərbaycan dilində yazıblar. Puşkin rus ədəbi dilini yeni yüksəkliyə qaldırdı. Mirzə Fətəli də bizim dramaturgiya dilimizi, Mirzə Cəlil isə satira dilimizi beləcə yüksəklərə qaldırdı. Sonra C.Cabbarlı, Ə.Haqqverdiyev, Nəcəfbəy, Süleyman Sani onların ənənələrini yeni-yeni çalarlarla, yeni ifadə tərzilə inkişaf etdirdi. Amma indi elə yazıçılar meydana çıxıb ki, ağına-bozuna baxmadan kitabları sözlə doldururlar. Dilin səlisliyi, gözəlliyi, təbiiliyi onları qətiyyənlə düşündürür.

İlyas Əfəndiyev: -Düşündürdü-düşündürmədi,- dedim,- bədii əsərdə dil istedad məsələsidir. Həyatı, insanı nə dərəcədə duymaq, duyduğunu necə izah etmək məsələsidir... Əgər istedad yoxsa, dil necə gözəl, bədii ola bilər?-Yox,-deyə o əlavə elədi-əgər istedad varsa, necə pis yazı bilər?

Mehdi həmişə bədii əsərdə dilə birinci dərəcəli məsələ kimi baxırdı. Bir cümlədə izah olunacaq fikrə dörd səhifə sərf etmək, yazıları sözçülük hesabına «şişirtmək» onu hirsələndirir, özündən çıxarırdı. O, bədii dilimizin təmizliyi, yeni ifadələrlə zənginləşməsi uğrunda barışmaz mübariz idi. O, öz əsərlərində dil məsələsinə çox əhəmiyyət verirdi. Səliqəli, təmiz, aydın yazırdı. Lakin heç vaxt öz dilini nümunə hesab etmirdi. Ağillı yazıçı olduğu üçün dilindəki soyuqluğu hiss edirdi...O, eyni zamanda qəsdən «bəzədilmiş» dilin də əleyhinə idi.- Dilin gözəlliyi təbii olmalıdır, -deyirdi,-ürəkdən gəlməlidir (5, s.234-235)

I.Əfəndiyev bədii dilin gözəlliyi haqqında: «Biz heç vaxt unutmamalıyıq ki, dil yazıçının həyatı duymaq qabiliyyətidir, onun istedadıdır. Bu sözləri deyəndə mən heç də dilin sığallı-tumarlı olmasını nəzərdə tutmuram. İstedadlı yazıçının dilindəki kələ-kötürlükdə belə həqiqi sənətin poeziyası öz ifadəsini tapır. İstedadlı yazıçının dili quru, süni ola bilməz. Dilimizin təmizliyini daim diqqət mərkəzində saxlamaq hər bir yazıçının vicdan vəzifəsidir. Dilin gözəlliyi həyatın poeziyası deməkdir, duyğuların gözəlliyi deməkdir. Dilin sərrastlığı yazıçının həyatı düzgün dərk etməsi deməkdir. Onu da unutmamalıyıq ki, Azərbaycan dili ən dərin fəlsəfi fikirləri belə dürüst ifadə üçün hədsiz imkanlara malikdir». Bu fikirlər yazıçının yaradıcılığının poetikası haqqında kitab yazmış A.Salahovanın şərhində belə səslənir: «Göründüyü kimi, yazıçının dilimizin təmizliyi məsələsinə «vicdan vəzifəsi» və «həyatı düzgün dərk etmək» kimi yanaşması onun bədii dilə həssas və qayğıkeş münasibətinin aydın təzahürü kimi diqqəti cəlb edir» (3, s. 13).

I.Əfəndiyev yazıçı və şairlərimizin də dil və üslubu üzərində bir çox müşahidələr aparmış və öz fikirlərini söyləmişdir. Məsələn, 1959-cu ildə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində «Onu xatırlayarkən» adlı məqaləsində S.Vurğun haqqında yazırdı: «Səmədin dili sanki Vətənimizin hər gülündən bir rəng, hər çiçəyindən bir ətir almışdır,sanki suların almaz parıltısından, dağların

əzəmətindən, Azərbaycan günəşinin həyatverici istisindən gözəllik və qüvvət almışdır...Bu ahəng, bu musiqi, bu sadəlik sanki qəlbimizdə çırpınan duyğuların özüdür» (6)

Onun R.Rza haqqında fikrindən: «Nə qədər ki, dilimiz yaşayır, nə qədər ki, poeziyaya mənəvi ehtiyacımız var, Rəsul Rza da bizimlə olacaq (7)

Onun dramlarında **Azərbaycan dili problemləri** prinsipial bir məsələ kimi qoyulur.

«Xurşidbanu Natəvan» dramı bu baxımdan fərqlənir. Burada obrazların dialoq şəraitində ayrı-ayrı fərqli dillərə münasibəti açılır, göstərilir. Məsələn:

Zahir bəy (coşur)- Ağalar, ərəb, fars dilləri milləti islamın iftixarı olduğu üçün onların təsiri bizim kəlamımızı müzəyyən edir. Milləti islamın fituhatı bizi ərəb-fars münəvvərlərinə yaxınlaşdırmışdır.

Nəvvab- Zahir bəy, bağışlayın, mən deyəndə ki, siz öz millətimizi tanımırırsınız, rəncidə olursunuz, islam millət deyil, dindir.!

Ter Vahan- Rus şairi Lermontov Azərbaycan dilinə valeh olub, onu Şərqi fransız dili adlandırmışdır.

Xurşidbanu- Fransızların məşhur ədibi Aleksandr Düma bizə qonaq gələndə Azərbaycan dilinin musiqisinə heyran olduğunu söyləyirdi, fəqət hamıdan qabaq biz özümüz öz dilimizin qədr-qiymətinə bilməliyik, ağalar.

Ter Vahan- Vaqifin təmiz Azərbaycan dilində yazdığı şeirləri oxuyanda insanın ruhu təzələnir. Elə bil qayalardan qaynayıb çıxan bulaqların səsinə eşidirsən... Eh...Elə bil qayalardan qaynayıb səhənglərə su dolduran gümüş kəmərlə gəlinlər sənə baxıb gülümsəyir...

Seyid Hüseyn- Öz dilinə, öz milli varlığına sahib sənətkar bütün millətlər üçün də əzizdir.

Xurşidbanu- Dil bizim milli varlığımızdır, ağalar, nə qədər ki, Azərbaycan xalqı yaşayır, Azərbaycan dili də yaşayacaq! Mən

Azərbaycan balalarının Homeri, Danteni, Şekspiri, Höteni, Puşkini öz doğma gözəl ana dilində oxuyacaqları günü görürəm! (5, s.19-20).

Hidayət xan (birdən qərribə bir sakitlik və maraqla)- Sən nəyə görə məni ağıldan məhrum edilmiş sanırsan?

Seyid Hüseyn- Ona görə ki, xan, siz kim, haralı olduğunuzu, hansı xalqa mənsub olduğunuzu çoxdan unutmusunuz. Sizin üçün «Azərbaycan» sözü yoxdur. Siz öz ana dilində danışmağı belə ar bilirsiniz (5, s.27-48).

«Şeyx Xiyabani»də: Azərbaycan İran məsələsində Mübarək Səltənə deyəndə ki:- Biz Azərbaycanı İran dövlətinin tərkib hissəsi hesab edirik. Azərbaycan yoxdur, cənab şeyx. Şahənşah İran dövləti var! Bu zaman Şeyx Xiyabani ona belə cavab verir: «Yox, cənab vali! Arazın o tay-bu tayında qədim və şöhrətli bir tarixə malik Azərbaycan da var, igid Azərbaycan xalqı da! Əsrlərdən bəri siz Azərbaycan xalqını öz içində əridib farslaşdırmaq istəyirsiniz. Lakin görürsünüz ki, Azərbaycan xalqı da, Azərbaycan dili də yaşayır! Milləti, xalqı məhv etmək olmaz!(5, s140).

Tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar və dilçilər böyük dramaturqun pyeslərinin dil xüsusiyyətlərinə toxunmuşlar.M.Arif **«Bahar suları» dramının** dili üzərində dayanrkən demişdir: «Əsərin dilində bir cəhət aydın sezilir, bu, surətlərinin dilinin fərddiləşdirilməsi və tipikləşdirilməsidir. Dramaturq bir tərəfdən surətləri canlı danışq dilində danışdırmış, o biri tərəfdən də bəzi personajları «ədəbi dildə dindirmişdir». Bundan əlavə, «Bahar suları»nın müvəffəqiyyətli cəhətlərindən biri də sadə və təbii dildir.Dramaturq öz qəhrəmanlarını quru kitab dili ilə deyil, canlı, təbii bir dillə danışdırır, hər surəti özünəməxsus cizgilərlə fərdiləşdirir. Müəllifin canlı danışq dili üzərindəki müşahidəsi böyükdür. Canlı ifadələri, uğurlu sözləri yerli-yerində işlətməsi bunu sübut etməkdədir. Bəzən İlyas Əfəndiyev öz qəhrəmanlarını «ədəbi» bir dillə də danışdırır. Bu o zaman olur ki, müəllif bu və ya başqa qəhrəmanları bir qədər lirik planda verməyə çalışır»(M.Arif).

M.Arif I.Əfəndiyevin fərdi keyfiyyətləri haqqında belə bir mülahizə söyləmişdir: «Elə yazıçılar var ki, onların yaradıcılıq siması, **bədii üslubu, sənətkarlıq fərdiyyəti** birdən-birə yox, zaman keçdikcə müəyyənləşib sabitləşir. Bunun əksinə olaraq elə yazıçılar da var ki, onlar elə ilk əsərlərindən öz yaradıcılıq mənliliklərini, xüsusiyyətlərini aşkara çıxarırlar, ilk əsərlərindən başlayaraq biz onların təkrarolunmaz fərdi simaları ilə tanış oluruq» (8)

Sözə qənaət, az sözlə dərin fikirlər ifadə etmək bacarığı I.Əfəndiyevin dramlarına xas olan ən ümdə xüsusiyyətlərdəndir. «I.Əfəndiyevin bütün əsərlərində sözlər minimum kəmiyyətdədir. Yazıçı mümkün qədər qısa cümlələr işlətməyi sevir. Bu da poetik səslənmə yaradır, hər cümlə bir şeir misrası kimi səslənir» (9, s. 65)

Elm və mədəniyyət xadimləri I.Əfəndiyevin dramlarının dili haqqında yüksək fikirlər söyləmişlər:...onun kitablarında ...mənəvi-psixoloji proseslər inandırıcı şəkildə və dərinlən əks etdirilmişdir(10).

...təbii insan psixologiyasını təbii və sadə boyalarla göstərdiyi üçün «Atayevlər ailəsi» pyesi də bizim realist dramaturgiyamızın sevindirici nailiyyətlərindən biridir» (11)

«Ilyas Əfəndiyev yaradıcılığında gözəlliyə, incəliyə, estetik zirvəyə meyil edən yazıçıdır. O, bədii əsər üçün vacib xüsusiyyətlərə, dilin ifadəli və obrazlı olmasına, xarakterlərin canlı və dolğun çıxmasına, süjet və kompozisiya bütövlüyünə ciddi diqqət yetirir, böyük əmək sərf edir... (12)

«Ilyas nəsrinin dramaturgiyasına, dramaturgiyası isə onun nəsrinə dayaq durur, kömək göstərir. Ilyasın nəsrində də, dramaturgiyası da ahəngdardır, cazibədardır. Onun yaradıcılığında dramaturgiya mənim aləmində fəxri yer tutur. Fəxri yer tutur, ona görə ki,biz Ilyas dramaturgiyasında böyük dramaturqumuz Cəfər Cəbbarlı ənənələrinin mahir davamçısını görürük»(13)

«Bahar suları» əsəri müharibədən sonrakı kəndimizin real həyatından alınmışdır. Burada hadisə və tiplər canlı və həyatidir. Yazıçı canlılığı yaratmaq üçün heç bir boyasını əsirgəməmişdir.

Əsərdə sovet adamlarının həyatında ola bilən konfliktlər və ya tamaşaçını intizarda qoyan səhnələr, bədii cəhətdən təsirli dialoq və monoloqlar vardır...» (14)

Beləliklə, «Sən həmişə mənimləsən», «Məhv olmuş gündəliklər», «Mənim günahım», «Unuda bilməmə»lə milli ədəbiyyatımızda müasir **lirik-psixoloji dramın əsası qoyulur**. İ.Əfəndiyev bu istiqaməti sosial məzmunla aşılənmiş təbii məcrada, sənət üçün zəruri olan «fərd və cəmiyyət» problemi ilə üzvi bağlılıqda, həyatı konflikt və real xarakterlər mühitində inkişaf etdirməyə çalışmışdır.

O, səhnədən düşməyən bir çox pyesi ilə **lirik-psixoloji üslubun inkişafına yol açmış** və dirçəlişinə səmərəli təsir göstərmişdir.

İ.Əfəndiyev yaradıcılığında ideya-bədii məqsədlə üzvi əlaqələndirərək yerində işlədilən təbiət təsvirləri də onun fərdi üslubunu, şairanə təfəkkür və **dilini səciyyələndirmə xüsusiyyətlərindən birinə çevrilən, əsərlərinə lirik-psixoloji ruh** və ictimai-estetik mənə daşıyan peysajlar da elə bil, buradan boyulanı sonrakı əsərlərində geniş əks-səda tapmışdır. Belə bir fikri irəli sürərkən sadə, təbii və aydın dildə yaradılmış bu tipli təbiət mənzərələrini nəzərdə tuturuq.

ISTIFADƏ EDILMIŞ ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov Yaqub. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı, Elm, 1991 (262 s.)
2. Əfəndiyev Əmin. İlyas Əfəndiyev. Biblioqrafik göstərici. «Çinar-Çap», Bakı, 2002 (239 s.)
3. Salahova Aida. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının poetikası. Bakı, Yazıçı, 1984 (135 s.).
4. Salmanov İ.İlyas Əfəndiyevin dram dilində frazeologiya. ND, Bakı, 1985 (25 s.).
5. Əfəndiyev İ. Bizim qəribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman. Bakı, Yazıçı, 1989 (536 s.)
6. Əfəndiyev İ. Onu xatırlayarkən\\Ədəbiyyat və incəsənət, 1959, 28 mart.
7. Əfəndiyev İ. Təskinliyimiz\\Ədəbiyyat və incəsənət, 1981, 10 aprel.

8. Arif M. Kommunist əxlaqi mövqeyindən (İ.Əfəndiyevin anadan olmasının 60 illiyi). «Kommunist» q., 1974, 17 noyabr.
9. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz və ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1990
10. H.Əliyevin Azərbaycanın bir qrup mədəniyyət xadimlərinə Dövlət mükafatlarının verilməsi zamanı etdiyi çıxışdan\\Ədəbiyyat və incəsənət, 1980, 23 may.
11. Mehdi Hüseyn.Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti,1974,23 noyabr.
12. İbrahimov M.Şəfali işıqlar.«Azərbaycan» jurnalı, 1974, №1, s. 12.
13. Rəhimov S.Qoşa qanadlı\\Ədəbiyyat və incəsənət,1974,23 noyabr.
14. Cəfər Xəndan. «Bahar suları»\\Ədəbiyyat qəzeti, 1948, 28 dekabr.

Флора НАМАЗОВА

**РОЛЬ И.ЭФЕНДИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ И
РАЗВИТИИ ЛИРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО
ДРАМАТИЧЕСКОГО ЯЗЫКА**

РЕЗЮМЕ

В статье характеризуются языковые особенности произведений азербайджанского народного писателя И.Эфендиева, приводятся высказывания о красоте языка его и других личностей, а также языковые и стилистические приемы в драмах писателя. Показываются его заслуги в формировании и развитии лирико-психологического драматического языка.

Flora NAMAZOVA

**I.AFENDIYEV'S ROLE IN THE DEVELOPMENT AND
FORMATION OF THE LANGUAGE OF THE LYRICAL-
PSYCHOLOGICAL DRAMAS**

SUMMARY

This article studies the language peculiarities of the people's writer I.Afendiyev's works. His and other authors' point of views about the beauty of the language, as well as the language of the author's dramas and their stylistical features. The author's services in the formation and development of the language of the lyrical-psychological dramas are depicted here.

Gülşən MUSAYEVA

FELİ TƏKRARLAR ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ

Dilin ən çevik vahidi olan fel dilin bütün səviyyələrində olduğu kimi sintaktik səviyyədə də müəyyən üslubi keyfiyyətlərə malikdir ki, bu da özünü feli birləşmələr və müxtəlif üslubi fiqurlar şəklində biruzə verir. Digər təsviri incəsənət sahələrində olduğu kimi bədii ədəbiyyatda da şəriyyətin əsas struktur elementlərindən biri müvazilik və simmetriyadır. Təkrar da bu cür simmetriyanı yaranan əsas leksik-sintaktik vasitələrdən biridir. Azərbaycan dilində təkrar həm fonetik, həm leksik-semantik, həm də sözdüzəltmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu məqalədə isə biz feli təkrarların üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik. Bədii ədəbiyyatda təkrar ifadəni qüvvətli, inandırıcı, melodik edir, şerin dinamikasını artırır, bəzən də hərəkəti təfəsilatı ilə ifadə etmək, sürəkliliyini göstərmək və diqqəti əsas ideyaya yönəltmək üçün işlədilir. Təkrar xüsusi intonasıyanın işlənməsini tələb edir ki, bu da hiss, emosiya kimi psixoloji faktorlarla bağlıdır. Ümumiyyətlə, təkrarlar, xüsusi ilə də, anafora və epifora mətnin ritmika, dinamika və melodikasını yaratmaqda az rol oynamır. Həmin keyfiyyətlərin daha yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsi felin təkrarı ilə mümkündür. Bu da felin zəngin qrammatik kateqoriyalara, leksik-qrammatik məziyyətlərə malik olması ilə bağlıdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün aşağıdakı parçalara baxaq:

Qaytar onun ömrünə neçə gecə, neçə gün!

Qaytar onun saçının qaralığını geri,

Qaytar o dilindəki şirin-şirin sözləri!

Qaytar, qaytar onları, qaytar, qoyma sabaha!

Sən ki, dərd verdin oğul, sənə gülüş verənə,

Oğul demərim sənə!

Deyirəm ki, o boyu, buxunu qaytar geri!

Deyirəm ki, varını, yoxunu qaytar geri!

(Ə.Kərim, Qaytar ana borcunu)

Ə.Kərimdən gətirilən bu parça anafora və epifora əsasında qurulmuşdur. Fəlin əmr şəklinin cümlənin əvvəlində təkrarlanması sayəsində əmələ gələn anafora müəllifin ana əməyini itirən nankor övlada qəzəbini yüksək emosiya ilə ifadə etmişdir. Əmr şəkilli epiforalar isə nifrət, qəzəb yox, bir qədər yumşalmış ekspressiyalar – buyruq, təklif, müraciət bildirir. Ümumiyyətlə, təklif, müraciət, buyruq, xahiş, yalvarış, qəzəb, nifrət və s. kimi mənə çalarlıqlarına malik olan əmr şəklinin təkrarı bədii üslubda fikrin yüksək hiss-həyəcanla ifadəsini təmin edən emosional-ekspressiv vasitə kimi özünü göstərir. Bunu aşağıdakı misallardan aydın görmək olar.

Qayıt, yerinə qoy ayı, günəşi, -

Yenə olduğu tək görüm həyatı.

Qayıt, gözümlə nuru, könlüm atəşi,

Qayıt, sahmana sal bu kainatı!

(Ə.Kərim, Qayıt)

Gecə-gündüz deyir: «Səmimi olaq!»

«Mehribanlıq edək, sevimli olaq!...»

(R.Zəka, Portmanat)

Sönsün odlu göz yaşları,

sönsün kin,

Ölkələr arasında ədavət sönsün.

(F.Qoca, Balalarım)

Anafora əsasında qurulmuş birinci misalda yalvarış, epiforik təkrir olan ikinci misalda təklif, çağırış, həm epifora, həm də anaforaya rast gəlinən üçüncü nümunədə isə arzu, eyni zamanda qəzəb ifadə olunur.

Bir faktı da qeyd edək ki, əmr şəklinin epiforik təkriri poetik nitqin ritmika və dinamikasının təşkilində mühüm rol oynayır. Belə ki, əmr şəklinin cümlənin sonunda təkrarlanması şeirə melodik,

axıcı bir ritm qazandırmaqla, ifadəni daha təsirli edir. Təbii ki, bu da epiforanın qafiyə, rədif xüsusiyyəti ilə əlaqədardır. Məs.:

Sən gülsən, bülbulü sev, xarı istəmə,
Hərgiz kamal, istə, varı istəmə,
Meyl eylə Vaqifə, sarı istəmə,
Özü şahbaz olan şahbaza gedər.

(M.P. Vaqif, *Qoşmalar*)

Vaqifin bu parçası öz axıcılığı və melodikliyi ilə fikri cəlb edir. Bu da təbii ki, əmr formalı epiforalar sayəsində mümkün olmuşdur.

Feilin bir çox ekspressiv çalarlar ifadə edən arzu şəklinin təkrarlanması ilə yaranan epiforalar da qüvvətli ifadəlilik xüsusiyyətlərinə də malikdir. Məs.:

Çiçəkli bağçanızda
Ötən bülbul olaydım,
Varlığı parça-parça
Qönçə bir gül olaydım.

(R. Zəka)

Qeyd olunan epiforalar şairin öz sevgilisinə olan məhəbbətini qabarıq şəkildə ifadə etməsinə imkan vermişdir. Bu lirik lövhədə sevgi ilə yanaşı ürək çırpıntılarını, həsrəti, ayrılığı da sezmək olar.

Bədii ədəbiyyatda feilin digər şəkillərinin müxtəlif variantlarda təkrarlanması da üslubi priyom kimi işlənərək emosionallıq və ekspressivliyə xidmət edə bilər. Məs.:

Bir mənəm, bir sənsən,
bir də dəniz
Dənizdən də çox yaşayırıq,
nəvə olsa
nəticə olsa,
kötücə olsa...
olsa... olsa...
məhəbbətimiz.

(F. Qoca, *Məhəbbətimiz*)

Bu misalda müəllif şərt şəklinin təkrarı ilə öz arzu və istəyini emosional şəkildə oxucuya çatdırır. Məhz elə bu baxımdan feilin bu şəkli bədii-üslubi baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Nitqin ahəngdar və axıcı olmasında feilin zaman formalarının təkrarından yaranan anafora və epiforalar da mühüm rol oynayır. Bu cür üslubi vasitələr iş və hərəkətin davamlılığını, sürəkliliyini, dinamikasını və s. kimi cəhətləri oxucuya çatdırmaq üçün işlədilir. Bədii surətlərin nitqinin daha canlı olmasını şərtləndirən belə üslubi fiqurlar dram əsərlərinin özəyini təşkil edir. Məs.:

Vüsal təsdiq etdi: -Düz tapmısan, Ülkər, əzizim, düz tapmısan. (*Ə.Abasquliyev, Sənin gözlərinlə*)

Şərif: Mən sizi şey kimi... Məcnun kimi, Fərhad kimi sevirəm. Ruhum kimi sevirəm. (*C.Cabbarlı, Almaz*)

Zaman formalarının təkrarı sayəsində meydana çıxan anafora və epifora nəzm dilində hərəkət və hadisənin daha intensiv şəkildə icra olunmasına şərait yaradır, deyilən fikrin ekspressivliyi ilə oxucunun diqqətini cəlb edir. Məs.:

Böyümüşəm, qədim də mənimlə bir böyüyüb,
Böyümüşəm, sevincim qədimlə bir böyüyüb.
(*R.Zəka, Həyat*)

Əriyib könlümün buzu mələyər,
Göynər, göz yaşımın duzu mələyər,
Dalımca bir körpə quzu mələyər,
Ay ana qəribəm, qəribəm, qərib.
(*S.Hüseynoğlu, Ay ana qəribəm, qərib*)

Bədii üslubda zaman formaları əsasında əmələ gələn təkrirlərə yazıçının təhkiyə dilində də rast gəlinir. Bu da müəyyən bir situasiyada obrazın psixoloji vəziyyətini ekspressiv şəkildə ifadə etmək ehtiyacından doğur. Məs.:

Nadir isə heykəl kimi yerində donub qaldı. O, heç nəyi görmürdü, keçmişlər xatırlanır, xatırlanırdı. (*Ə.Abasquliyev, Sənin gözlərinlə*)

Zaman formaları əsasında düzələn anafora və epiforaların eyni bədii mətn tərkibində ardıcıl olaraq bir-birini əvəz etməsi nəticəsində də fikir və hisslərin ifadəsi təsirli və axıcı olur, şeir təntənəli pafosla səslənir.

Səni az gözdik, axtardıq, itirdik,
İtirdik, ah, səni, artıq, itirdik!
İtirdik, ah, itirdik, ah! Əfsus!
Əsil şair, əsil insan, əsil dost!

(*R.Zəka, Əsil şair, əsil insan, əsil dost*)

Göründüyü kimi, bu parçada şair anafora və epiforaları qarışdıraraq emosional bir bədii lövhə yaratmışdır. Sənətkarın mərhum şairimiz R.Zəkanın itirilməsindən doğan təəssüf hissləri sanki obrazlı şəkildə insanın gözü önündə canlanır.

Bəzən feilin zaman formaları həm ayrılıqda, həm də feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları ilə birgə təkrarlanaraq müxtəlif konstruksiya yaradır ki, bunlar da qəlib kimi işlənərək danışq dilinə xüsusi ifadəlilik gətirir, nitqi daha canlı və mənalı edir. Tədqiqatlar zamanı aşağıdakı konstruksiya daha çox diqqəti cəlb etmişdir.

Xalq danışq dilinin təsiri ilə «ki» ədatı vasitəsilə yaranan təkrarlar ədəbi dilimizdə geniş yayılmışdır. Bunu aşağıdakı nümunədə aydın görmək olar. Məs.:

Hər şeyi Mehralı ilə əjdaha kimi udurlar, doydum demirlər ki, demirlər. (*Ə.Abısquliyev, Sənin gözlərinlə*)

Bu şərtləri qəbul eləsən, səni günü sabah qulluğa düzəlt dim ki, düzəlt dim. (*S.Rəhman, Vəfasız*)

Həm inkar, həm də təsdiqdə işlənən bu ifadə qətilik ekspresiyasının bariz nümunəsidir. İkinci misaldan fərqli olaraq birincidə şikayət, narazılıq kimi emosiya da öz əksini tapmışdır.

Digər bir maraqlı ifadə «nə» və «elə» sözlərinin işləndiyi konstruksiyalardır. Məs.:

O günlər yadıma düşdü, nə düşdü,
O günlər nə gözəl aramım oldu.

Ruzigar rüzgar tək gəldi ötüşdü,
Səhərim getməmiş axşamım oldu.

(R.Zəka, *Ayrılıq*)

Vallahi, zalımın qızı elə sındırır ki, elə sındırır ki, bütün sümükləri beşatılan kimi şaraq-şaraq şaqqıldaıdır. (C.Cabbarlı, *Almaz*)

Birinci nümunədə sevinc hiss, ikincidə isə hər hansı bir işi yüksək səviyyədə etmə bacarığına olan qibtə, həsəd hissi ekspressiv şəkildə oxucuya çatdırılır.

Aşağıda göstərilən nümunə daha maraqlıdır:

Axı, Ağaların Əbdül uşağı vasitəsi ilə məsələdən xəbər tutması heç yadından çıxmırdı. «Xalam bildi, aləm bildi».

Göründüyü kimi, burada şühudi keçmiş zamanın təkrarı ilə narahılıq hissi ekspressiv şəkildə ifadə olunmuşdur.

Bədii ədəbiyyatda tez-tez «gör» və «qoy» modal sözlərinin köməyi ilə yaranan əmr mənalı ifadələrə də rast gəlinir. Məs.:

Arvad daha bərkdən çığırdı:

-Yaşayır qoy yaşasın, bəs qapı-qapı gəzib çörək istəmək nədir? (S.Rəhman, *Seçilmiş əsərləri*)

İmanverdi: Ay qovdum ha. Qov görüm necə qovursan də... (C.Cabbarlı, *1905-ci ildə*)

Birinci ifadədə qarşı tərəfə olan güzəşt qeyd olunursa, bütün şəxslərdə işləmə bilən ikinci ifadədə aid olduğu şəxsin müəyyən işi etməyi bacarmadığını emosional şəkildə bildirilməyə imkan verilir. Buradan da hiddət və qəzəbin doğduğu göz qabağındadır.

Dilimizin bədii üslubunda daha bir maraqlı feili təkrar əmr şəklinin indiki zamanla əmələ gətirdiyi sintaktik konstruksiyalardır. Burada qərar qarşı tərəfin iradəsinə buraxılır.

Kimi gətirirsən gətir, amma gələne söylə ki,
Bizə təşrif gətirəndə səni gətirməsin tək.

(R.Zəka, *Xaricdə məhkəmə*)

İstəyirsən məktəb elə, istəyirsən artıl elə. (C.Cabbarlı, *Almaz*)

Bundan əlavə dilimizin üslub sistemində feilin şərt şəklinin müxtəlif zaman formaları ilə birgə yaratdığı konstruktiv təkrarlar

geniş yayılmışdır. Lakin buradakı şərt şəklinin $-sa^2$ əlaməti əsl mənasından daha çox qətilik və müstəsnaqlıq bildirərək intensivliyi, dinamik gərginliyi artırır. Bu baxımdan da biz belə ifadələri üslubi vasitə kimi qiymətləndiririk. Məs.,

Sizi qurtarsa ölüm qurtaracaq. (*H.Cavid*)

-Yox, yox. Olsa-olsa o dediyinin astar tərəfi olar. O da ki, oldu, işdən xudahafiz. (*S.Rəhman, Çiyət*)

Əbdül bir tayfanın dilbiləni idi, onun öz adamları arasında bir sözü iki olmaz, hər kəsə öl desəydi ölər, qal desəydi qalardı. (*Ə.Abdullayev, Sənin gözlərinlə*)

Mənə bir şey olmadı, nə oldusa sənə oldu. (*S.Rəhman, Seçilmiş əsərləri*)

Bu arada, şərt şəklinin əmr şəkli ilə yaratdığı təkrari konstruksiyalar da nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Bu da öz dediyindən, ya Tabaq bəydir, ya çanaq bəydir, kim nə deyirsə-deyirsən onun üçün fərqi yoxdur. (*C.Cabbarlı, Sevil*)

Ölsə də qoymağacağam onu ölsün. (*C.Cabbarlı*)

Bütün bu nümunələrdən göründüyü kimi, təkrarların birinci komponenti öz qrammatik mənasından (şərt mənası) fikrən ayrılaraq müxtəlif ekspressiv-emosional çalarlıqlar qazanmış və bununla da obrazların nitqinə emosional-iradi ton verərək fikrin daha canlı və axıcı olmasına şərait yaratmışdır.

Felin zaman formaları təsriflənməyən formalarla da işlənərək qüvvətli üslubi təkrarlar əmələ gətirə bilər. Burada feli sifətin rolu daha böyükdür. Məs.:

Üç günün içində alçanın təpəsini keçəl elədi yediyini yeyir, yemədiyini də didib yerə atır. (*S.Rəhman, Vəfasız*)

Həsənov: -Mən onda gördüyümü görmüşəm. (*M.İbrahimov, Həyat*)

Göründüyü kimi, belə feili konstruksiyalar obrazların dilinə xüsusi bir ifadəlilik verir.

Aşağıda göstərilən nümunədə qeyd olunan feili təkrar isə sürəklilik və intensivlik ekspressiyalarını ifadə edir ki, bu da poetik nitqin aparıcı əlaməti olan ritmika və axıcılığa xidmət edir. Məs.:

Biz ikimiz çıxdıq dəniz seyrinə

Axdıqca axdıq,

Suda gümüş ayın qızıl şövqünə

Baxdıqca baxdıq.

(X.Rza, Ay Aman)

Bundan əlavə bir çox mənbələrdə feili bağlama kimi qiymətləndirilən *oynayı-oynaya*, *gülə-gülə* kimi ifadələr də üslubi baxımdan çox maraqlıdır. Belə ki, onlar ritmika və dinamikaya xidmət edərək bədii parçanın ahəngdarlığını, melodiyasını artırır.

Tənək göyə dırmaşır elə

Sürünə - sürünə

Kəsilə-kəsilə, ölə-ölə

Hələ öz üzümündən

özü yeməyib bir gilə.

(F.Qoca, Arzun boyundan uzaq)

Məsdərin müxtəlif zamanlarla əmələ gətirdiyi təkrarları da üslubi cəhətdən qiymətləndirmək olar: Barat: Qorxmağına qorxmadım, ancaq lap boğazım qurudu.(C.Cabbarlı, Almaz); Babakişi: Türkün sözü, o qoşulmaqla qoşulduq. (C.Cabbarlı, Sevil)

Feilin təsdiq və inkar formasının yaratdığı təkrarlar da öz obrazlılığı və ritmikası ilə dilimizin üslub sistemində xüsusilə seçilir. Bu cür təkrarlar da müxtəlif formalarda olur. Məs.:

Bülbül nalə çəkdiyinə inanmıram,

Aşiq qoşma qoşmağına inanıram,

Qorxaq nəre çəkdiyinə inanmıram

Bir meydandan qaçdığına inanıram.

(F.Qoca, İnanıram)

Mən dənizdə qərib ada,

Düşərəm, düşməmə yada...

Bizdən sonra bu dünyada
Yaxşı, yaman ad qalacaq.

(F.Qoca, *Ad qalacaq*)

Əbədi ayrıldıq, bildin özün də
O gün dəhşətini gördüm gözündə
İndi mənim üçün bu yer üzündə
Səni görsəm də bir, görməsəm də bir.

(R.Zəka, *Baharın heykəli*)

Nə olar, nə olmaz? Gənc qızıdır, qanı qızğındır əsəbiləşər, məni
də məhv edər, özünü də... (S.Rəhman, *Vəfasız*)

Amma di, gəl ki, arvadı yazığa göz verir, işıq vermir.
(Ə.Abdullayev, *Sənin gözlərinlə*)

Birinci misalda feilin təsdiq və inkar formalarından düzələn epiforalar şeirə intensivlik, ritm və axıcılıq vermişdi. Digər misallarda qeyd olunan ifadələrin də nə qədər emosional və obrazlı olduğu aydın görünür. Bu ifadələr həm müəllifin, həm də obrazların nitqinə ekspressiv ton verərək onların keçirdiyi hissləri oxucunun gözləri önündə canlandırır.

Bu tip təkrarlardan danışarkən «gəldi-gəlmədi, gələr-gəlməz, gəldi-gələli» tipli ifadələri də qeyd etmək lazımdır. Çünki bunlar bədii əsərlərdə tez-tez rast gəlinən obrazlı ifadələrdir. Məs.: Qız məni görər-görməz yüyürdü və zəif əlləri ilə boynumu qucaqlayıb, uşaq kimi yanaqlarımı öpməyə başladı. (C.Cabbarlı, *Firuzə*); İldırımlar çaxsın-çaxmasın, dolular düşsün-düşməsin birdi (S.Rəhimov)

Düşüb-düşməyəli bu saraylara
Hələ rast gəlmədim vəfalı yara.

(S.Vurğun)

Bu misalda hər şeydən əvvəl ritmika və melodika diqqəti cəlb edir.

Bədii ədəbiyyatda feilin təsdiq və inkar formalarından yaranan daha bir maraqlı ifadə güzəşt mənalı obrazlı konstruksiya.

Yenə ona arvadından başqa

heç kəs demir «kişi»

Olmur, olmasın! Zərər yoxdur

Kişi sarıdan gözümlə toxdu. (*F.Qoca, Yaltaq*)

Bədii üslubda diqqəti cəlb edən üslubi priyomlardan biri də çoxkomponentli feili təkrarlardır. Belə təkrarlar ekspressiv olub nitqə evfopik effekt verir. Onların aşağıdakı formalarına daha çox rast gəlinir.

Allah özü bizi saxlayır-saxlasın... saxlamır-öldürsün. (*S.Rəhman, Vəfasız*); Gələcəksə özü gələcək, gəlməyəcəksə gəlməyəcək. (*S.Rəhman, Qohumlar*)

Bu məqalədə bəhs etdiyimiz bütün tərkiblər öz-özlüyündə emosionallıq kəsb edərək danışanın fikrinin ekspressiv ifadəsinə imkan verir. Biz də bu səbəbdən həmin ifadələri üslubi vasitə kimi qiymətləndirmişik.

ƏDƏBİYYAT

1. Адилов М.И. Система повторов в азербайджанском языке, а.д.д., Баку, 1968, 55 стр.
2. Əfəndiyeva T.Ə. Felin keçmiş zaman formaları, Bakı, 2005, 129 s.
3. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri, Bakı, 2007, 182
4. Murzaeva Ö.E. Stilistiçeskə kateqoriə povtora i eş naüionalğnaə speüifika, a.k.d., Saratov, 1983, 18 str.
5. Nəcəfov Ə.B. Füzuli yaradıcılığında poetik fiqurlar, n.d.a, Bakı, 2006.

Гюлшан МУСАЕВА

ГЛАГОЛЬНЫЕ ПОВТОРЫ КАК СТИЛИСТИЧЕСКИЙ СПОСОБ РЕЗЮМЕ

В статье посвященной стилистическим особенностям глагольных повторов как видно из названия говорится о роли анафор и эпифор в художественной литературе.

Такого рода повторы используемые в произведениях играют значительную роль в формировании ритмики, динамики и мелодики текста. Выраженную мысль делает более эмоциональной и направляет внимание читателя на основную идею. И это связано с тем, что глагол имеет богатые грамматические категории и лексико-грамматические значения.

В результате исследований выяснилось, что временная форма глагола и форма наклонения при повторах (как по отдельности, так и вместе) создают эмоционально-экспрессивную и художественную окрашенность.

В тоже время на основе различных глагольных повторов создаются многокolorитные выражения, которые делают речь более образной и насыщенной.

Gulshan MUSAYEVA

VERBAL REPETITIONS AS A STYLISTIC DEVICE

SUMMARY

This article devoted to the stylistic peculiarities of the verbal repetitions as known from its title is about the role of anaphoras and epiphoras in the fiction that formed from the reiteration of all forms of verb. Such kind of repetitions being used both in prose and poetry play a great role in the formation of the rhythemics, dynamics and melody of the text, make the conveyed idea more emotional and draw a reader's attention to the main thought. And its related with the rich grammatical categories and lexico-grammatical characteristics of the verb.

As a result of the researches we discovered that all tenses and conjugated forms of verb being used repeatedly both together and apart create an expressive and emotional artistic picture. At the same

time different kind of constructions are created on the base of repetition and they make the speech more lively and figurative.

Kəmalə Qələndər qızı ƏHMƏDOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ AVROPA MƏNŞƏLİ
SÖZLƏRDƏ ŞƏKİLÇİ MORFEMLƏRİN İŞLƏDİLMƏ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Avropa mənşəli sözlərin alınması prosesində bu dillərə mənsub sözdüzəltmə vasitələrinin də dilə keçməsi prosesi baş verir. Dildən başqa dilə söz və ifadələrlə birlikdə bir sıra şəkilçilər də keçir. Bu, sozalma kimi davamlı bir prosesin nəticəsidir. Sozalma davam etdiyindən başqa dillərə, o cümlədən də Avropa dillərinə aid sözdüzəltmə vasitələrinin - morfemlərin Azərbaycan dilinə daxil olması hadisəsi gedir. Avropa mənşəli morfemlərin böyük bir qismi Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə keçmişdir. N.Məmmədov göstərir ki, rus dilində sözdüzəldici forma kimi işlənən *-izm, -ist, -or, -ant, -ent* şəkilçilərinin özləri də başqa dildən alınmadır. Buradan belə nəticə çıxır ki, *turizm, direktor, dissertant, opponent* kimi sözlərin düzəlməsində iştirak edən bu şəkilçilər Azərbaycan dilində də sözdüzəldicilik funksiyasını yerinə yetirir(1,21). Əgər uzun bir dövrdə, yəni sovet dövründə Avropa mənşəli şəkilçilər rus dili vasitəsilə dilimizə keçmişdirsə, müstəqillik illərində belə şəkilçilərin birbaşa daxil olması müşahidə olunur.

Müasir dövrdə dilə keçən sözlərin az olmayan bir qismini terminlər təşkil edir. Alınma terminlər bütün dövrlər üçün səciyyəvi olmuşdur. Azərbaycanın suveren dövlət kimi beynəlxalq münasibətlər sisteminə fəal qoşulması dildə siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrə aid yeni sözlərin alınmasını sürətləndirmişdir. Beynəlxalq miqyasda yaranan hər bir elmi yenilik ixtira, kəşf yeni

anlayış və məfhumların adlandırılması tələbini meydana çıxarır, Qloballaşma və integrasiya prosesləri yeni anlayışları bildirən sözlərin dünyanın müxtəlif dillərinə keçməsinə səbəb olur. Beynəlmiləl söz və terminlər başqa dillərə keçdiyi kimi, Azərbaycan dilinə də daxil olur (2, 333).

S.Sadıqova termin yaradıcılığında iştirak edən morfemlərin söz, yaxud şəkilçi olması haqqında mübahisələrin davam etdiyini göstərmiş, tərkibində belə morfemlər olan terminlərin birinci tərəfində işlənən morfemlərin müstəqil mənalı sözlərin qısaltma forması olduğunu söyləmişdir. O, *avto, aero, hidro, homo, hiper, hipo, mikro, makro, meqa, meta, para, poli, psevido, termo* morfemləri ilə bağlı araşdırma aparmış, həmçinin terminologiyada işlənən *-ist, -izm, -kontr, -anti, -tor, -loq, -ika, -ik, -oid, -tik, -ator, -bi, -izo, -bio, -ko* kimi şəkilçiləri də ayırmışdır. (3, 159-161).

Məlumdur ki, terminin mənbə dili olur. Mənbə dil sözün terminoloji məzmun aldığı, termin kimi formalaşdığı dildir. Termin mənbə dildən hazır şəkildə başqa dillərə keçir. Deməli, termindüzəldici vasitə dilə terminin özö ilə birlikdə alınır. Bu vasitələr onları alan dilin sözdüzəldici şəkilçilər sistemində uyğunlaşma dövrü keçirir. «Mənsub olduğu dildə quruluşca sadə olan sözlərin başqa dilə keçməsi nə qədər təbii hadisədirsə, bir zaman başqa bir dildən sistem halında düzəltmə sözlər alınması bir qədər normal olmayan hadisədir. Belə ki, həmin sözlər daxil olduğu dilin lüğət tərkibində öz yadlığını daim hiss etdirir və həmin dilin milli səviyyəsinə xələl gətirir» (4, 80). Bununla belə dilin başqa dillərdən həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sözlər alması hadisəsi daim baş verir.

Müasir Azərbaycan mətbuatında Avropa mənşəli ön, son şəkilçilər və hissəciklər kifayət qədər çoxdur. Məs.: *intra, post, geo, neo, pan, anti, avto, avia, eks, tele, kontra, -gram, hipo, hiper* və s. Həmin sözdüzəldici morfemlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

Anti (qədim yun. -əks). Ön şəkilçi kimi işlənir. Prepozitiv, konservativ sözdüzəltmə vasitəsidir. Artırıldığı sözün əks mənasını

yaradır. *Müxalifətin antiqıtdar hərəkətində bir səngimə özünü göstərir* (Ekspress 27.03.01). Verilmiş nümunədə **anti-** ön şəkilçisinin ərəb mənşəli sözə artırılması ilə yeni söz düzəldilmişdir. İqtidar sözü Azərbaycan dilində daha əvvəllər keçmişdir. Bu söz «i» saiti ilə başlanır. Həmin sözə artırılan Avropa mənşəli «anti-» hissəciyi isə «i» saiti ilə bitir. İki morfemin birləşməsi nəticəsində alınmış yeni söz qarışıq mənşəlidir və onun tərkibində Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan fonetik hadisə özünü göstərir. Bu sözdə «i» saiti qoşalaşmışdır. Eyni saitin ardıcıl işlənməsi Azərbaycan dili və ümumiyyətlə türk dilləri üçün xarakterik deyildir. Buna baxmayaraq, yeni hibrid söz çağdaş mətbuatımızda işləklik qazanmışdır. Mətbuatda işlənən *antiislam* sözü də eyni şəkildə formalaşmışdır. *Onların antiislami cəhdləri İraqda sünni və şiələri üz-üzə qoymaqdan başqa bir şey deyildir* (Şərq 24.05.06).

Antidemokratik qüvvələr bu hadisədə heç bir neqativ əməlin olmadığını iddia edirlər (Reyting 16.08.04). Bu nümunədə iki Avropa mənşəli sözdən istifadə edilmişdir. Həmin sözlərdən birincisində «anti-» ön şəkilçisi vardır. Bu söz üç Avropa mənşəli komponentdən ibarətdir: «anti+demokrat+iya». Üçüncü komponent Azərbaycan dilinə rus dilindən daha əvvəllər keçmiş son şəkilçidir. Sözdüzəltmə «demokratiya» ləksəminə ön şəkilçinin əlavə edilməsi ilə baş vermişdir.

Antifriz (Antifreeze). Bu termin ingilis dilindən alınmışdır. Azərbaycan dilinə transkripsiya olunmuşdur: antifriz. Mayenin bərkimə temperaturunu aşağı salan maddəni bildirir. Qışda avtomobildəki suyun donmaması üçün ona - suya əlavə edilir. Məişətdə işlədildiyi üçün ümumişlək ləksik qata da keçmişdir.

İngilis dilində tərkibində *-anti-* elementi olan bəzi terminlər Azərbaycan dilində başqa şəkildə verilir. Məsələn, *antifreezing lubricant* – donmayan yağ, *antiknock gozoline* – detonasiya etməyən benzin, *antiknock value* – oktan ədədi, *antimer* – optiki antipod, *antimildew compound* – kiflənmənin qarşısını alan maddə,

antimonik acid – stiviət turşusu, *antimonul chlorid* – antimonil xlorid və s.

«*Anti*» və «*eks*» hissəcikləri Azərbaycan dilində başqa alınmalar vasitəsi ilə də ifadə olunur. *Anti*-əleyhinə, *eks*-səbiq sözləri ilə əvəz oluna bilər: «*Antimilli-millilik* əleyhinə, «*eksprezident* - səbiq prezident». Bir sıra terminlərdə isə, xüsusilə «*antiteza*» terminində «*anti*» ön şəkilçisini sözdən ayırmaq mümkün deyil.

Avto (qədim yun. -özü). Sözə əlavə olunduqda müxtəlif mənalar yarada bilər. Dörd mənə yaratması qeydə alınır: 1) özü, özünkü, məxsusi; 2) avtomobil; 3) avtomatik; 4) özü hərəkət edən. İngilis dilində *auto*- kimi işlənir.

Bakıdakı *avtosalonlardakı* inomarkaların sayı günbəgün artır (Ekspress 29.01.04). Bu nümunədə də iki alınma söz istifadə edilmişdir: *avtosalon* və *inomarka*. Birinci söz Avropa mənşəli «avto» sözünün artırılması ilə düzəlmişdir. İkinci sözün ikinci komponenti Avropa mənşəli sözdür. Bu sözün əvvəlinə artırılmış «*ino*» hissəciyi rus dilindəki «*inostrannaə*» sözünün birinci hecasıdır. İxtisar formasında düzəlmiş söz Azərbaycan dili üçün yadadır. Çünki onun birinci komponenti Azərbaycan dilində işlənməyən sözdən alınmadır. Buna baxmayaraq mətbuat səhifələrində «*inomarka*» işlədilir və beləliklə, dilin leksik normaları pozulmuş olur.

Idman-konsert kompleksində keçirilmiş avtosərgidə ən bahalı xarici maşınlar sərgilənir (Açıq səma 14.06.06).

«*Avt*o» ön qoşması termin yaradıcılığında daha məhsuldardır. Məsələn, *avtooksidant* – öz-özünə oksidləşmə; *avtokataliz*; *avtoportret*, *avtoklav*, *automatic sampling* – avtomatik prob və s.

Hydro (qədim yun. -nəm). Bu konservativ elementin əlavə olunduğu termin su ilə əlaqəni ifadə edir. *Hidro* hissəcli Avropa mənşəli sözlərin bir qismi Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə keçmiş kalka və yarımkalkalardır. Məsələn, *hidrometrologiya*, *hidroelektrostansiya*, *hydrometr* və s. **Hidro**. Su və ya maye mənasını artıran termin elementidir. *Dehidratlaşdırma* – suyu

çıxarma; *anhidrid* – suyu müvafiq turşudan ayırmaqla alınan hansısa kimyəvi elementin oksigenlə qarışığını bildirir.

Azərbaycan mətbuatında işlənən yeni sözlərdə Avropa mənşəli *-qrama, -qraf, -yer(-or), -liz, -metr, -metriya, -stat, -skop, -skopiya, -fil, -fob* kimi şəkilçilər də məhsuldarlığı ilə seçilir.

-fob. müəyyən meylin olmaması mənasını yaranan sözdüzəldici morfemdir. *-fil* şəkilçisinin antonimidir. Məsələn, *liofob* məhlul halına çətinliklə keçən kolloidi bildirir. *Hydrofob* suya meyli ifadə edir.

Mətbuatın dilində rast gəlinən əsas Avropa mənşəli son şəkilçilərə *-al, -iv, -sion, -men, -er, -ci, -ant, -qram, -loqos, -ar, -oz, -ent* şəkilçiləri aiddir.

Avropa mənşəli morfemlər də rus əsilli şəkilçilər kimi isimdən isim, isimdən sifət düzəldərək dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fəal iştirak edir: *missiya-missioner, parlament-parlamentari, kardiologiya-kardioloji* və s.

Bu moremlərin də bəziləri sözlərə assimilyasiya olunaraq ləksik vahidlərin hecası səviyyəsinə düşmüşdür: *virtioz, aktiv, passiv*.

Yunan dilində «elm» mənasını verən «loqos» sözü isə artıq dilimizdə bir sıra fənn adlarının yaranmasında iştirak edərək şəkilçiləşmişdir.

Akva. Su və su ilə bağlılığın olması. Kimyada akvalaşdırılmış(rus dilində akvatirovannıy) termini vardır. Bu termin kimyəvi (və ya fiziki) cəhətdən su ilə bağlılığı bildirir. Terminin Azərbaycan dilində sulaşdırılmış variantı da vardır. Bu variantda *akva* «su» sözü ilə əvəz edilmişdir. *Akva-ion* termini isə olduğu kimi saxlanmışdır. Akva onlüyündən istifadə olunmaqla mineral su adı düzəldilmişdir. *Akvavita* *suyuna olan tələbatın azalmış, bunun müqabilində bəzrayonlardan gətirilməsi iddia olunan bulaq sularına ehtiyac artmışdır* (Ekspress 08.05.2003). Yəni, burada «akva» müvafiq qarşılığı ilə əvəz edilməmişdir. Başqa bir mineral suyun tərkibində akva hissəciyi latın dilinə uyğun şəkildə ifadəsini tapmışdır. –*bonaqua*.

Akva və *park* sözlərinin birləşməsindən alınan *akvopark* termini də indi dilimizdə işləkliyi ilə seçilir. *Əldə olunmuş məlumatlara görə qonaqlar akvoparkda şam yeməyində olmuşlar* (Şərq 21.04.2001).

Mətbuatda *akvomərkəz*, *akvakurort*, *akvozona* kimi sözlərin işlənməsi də qeydə alınır.

Söz yaradıcılığı ilə termin yaradıcılığı arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır. Sözdüzəltmənin bütün xüsusiyyətləri terminlərə aid edilməlidir.

Terminlərdə prepozitiv mövqedə işlənən elementləri müstəqil format və şəkilçi kimi ayırır, iki qrupa bölürlər: 1) konservativ termin elementləri; 2) deformativ termin elementləri (5, 202; 6, 7).

Elmi ədəbiyyatda termin elementi kimi göstərilən bir sıra önlüklər də vardır. Terminlərin tərkibində işlənən bu vahidlər, əsasən, kəmiyyət mənası yaradır. Həmin önlüklər aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl

Ədəd	Azərbaycan	Latın	Yunan
1	bir, mono-, uni-	uni-	mono-
2	iki, di-, bi-	bi-	di-
3	üç, tri-, ter-	tri	ter-/tri-
4	dörd, tetra-, kvadri-	kvadri-	tetra-
5	beş, kvinkva-penta	kvinkva-	penta-
6	altı, hekşa-, hekşa-	seksa-	hekşa-
7	Yeddi, septua-hepta-	septua-	hepta
8	səkkiz, okto-okta-	okto-	okta-
9	doqquz, nona-ena-	nona-	ena-/nona-
10	on, desi-, deka-	desi-	deka-

100	yüz, senti-/santi-hekto-	senti-/santi-	hekto-
1000	min, milli-, kilo,	milli-	kilo-

Miqdar bildirən alınma önlüklər Azərbaycan dilində müxtəlif məqamlarda işlənir. Onların əsas işlənmə dairəsi terminoloji sahələrdir. Bununla belə, həmin alınmaların mətbuat dilində özünü göstərməsi də qeydə alınır. *Nazirliyin sözçüsünün dediyinə görə uniformalar bu yaxınlarda paylanacaqdır* (Reytinq 12.11. 2004). *Dörd siyasi partiyanın bu məsələdə birləşməsi tetrasədrliyin olacağından xəbər vermirmi?* (Reytinq 12.11.2004). *Ermənilər açıq-aşkar monomillətçilik siyasəti aparırlar, buna baxmayaraq, onların hərəkəti ictimai qınağa səbəb olmur, adları demokrat kimi hallanmaqda davam edir* (Şərq 21.04.2001).

Uni- önlüyü ilə işlənən bir sıra terminlərin Azərbaycan dilində yunan mənşəli *mono-* önlüyü verilməsi halları qeydə alınır. Məsələn, *unimolecular* – monomolekulyar.

İngilis dilində kimya terminologiyasında yunan *mono-* önlüklü terminlər Azərbaycan dilində əsasən «bir» sözünün köməyi ilə verilir. Eyni zamanda *mono-* önlüyündən istifadə halları da istisna deyildir. *Monad* – birvalentli; *monoatomic* – biratomlu; *monoatomic acid*- birəsaslı turşu; *monoacid* – birəsaslı turşu və s.

Say bildirən latın və yunan mənşəli önlüklər Azərbaycan idilində paralel işlədilir. Təhlil göstərir ki, bu önlüklərin yerinə həm dilin öz sözünün, həm də gah latın, gah yunan mənşəli önlüklərin istifadə edilməsi müşahidə olunur.

Azərbaycan dili terminologiyası sistemindəki konservativ prepozitiv termin elementləri onların ifadə etdikləri anlayışlara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) yaxın mənə bildirən termin elementləri; 2) zidd mənə bildirən termin elementlər; 3) forma, həcm, uzunluq, məsafə bildirən termin elementlər; 4) spesifik mənə xüsusiyyətləri bildirən termin elementlər; 5) nomenklatur xarakterli termin elementlər (5, 207).

Azərbaycan mətbuatında Avropa mənşəli morfemlərin, Azərbaycan dili terminologiyasında isə termin-elementlərin işlənməsində müxtəliflik müşahidə olunur. Aydındır ki, sırf terminoloji mahiyyət daşıyan sözlərin mətbuat dilində işləklik dərəcəsi aşağıdır. Ona görə də belə terminlərin tərkibində işlənən termin-elementlərin dilə keçib ümumişlək qatda istifadə olunan Avropa mənşəli söz yaratması həmişə məqbul olmur. Bir çox Avropa mənşəli sözlər terminoloji vahid kimi qeydə alınır. Məsələn, *Hipo.* (qədim yun. alt, altında, aşağıda). Bu konservativ termin element artırıldığı sözə normadan aşağı olma mənası verir. Məsələn, *hipoturşu*, *hipoborat* və s. *Gen.* Yaratmaq, doğurmaq, törətmək mənasını yaradan termin elementdir. Məsələn, *homogenləşdirmək* – «bərk və maye maddələri eynicinsli qatı məhlula çevirmə» prosesinin adını bildirən termindir. Burada gen termin elementi çevirmə mənasını artırmış olur. Maraqlıdır ki, *gen* sözünün özü mətbuat dilində işləkdir. *Yaltaqlıq, deyəsən, bu adamın genində vardır* (Şərq 11.02.1999).

Foto. Işıq anlamını artıran termin elementdir. *Fotoliz* – Işığın təsiri ilə maddənin parçalanması; *fotohalogenid* – işıq təsiri ilə parçalanan istənilən halogenid belə adlandırılır. *Foto* sözü Azərbaycan dilində daha əvvəllərdən işlənməkdədir. Çağdaş mətbuat dilində işlənən, tərkibində *foto* olan Avropa mənşəli sözlər çoxdur. Belə sözlərdəki «foto» komponenti şəkil mənasında olan müstəqil söz kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, *fotomuzey, fotoşəkil, fotostudiya, fotosərgi, fotostend* və s. Qeyd olunan sözlərin həm bitişik, həm də defislə yazılan variantları mətbuatda müşahidə olunur. Mətbuat dili əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, istifadə olunan Avropa mənşəli ön və son şəkilçilər, termin-elementlər müəyyən çoxluq təşkil edir və onların müəyyən meyar əsasında qruplaşdırılması vacibdir. Avropa mənşəli morfemləri onların işləklik dərəcəsinə görə də qruplaşdırmaq əhəmiyyət daşıyır. Zənnimizcə, belə təsniflərin aparılması üçün kifayət qədər materialın toplanması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı, 1958
2. Mirtalıblı (Hacıyeva) I. Dil duruculuğa –termin və imla məsələləri, Tədqiqlər 1, 2004, s.329-333
3. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2003
4. Axundov A. –*iyət* şəkilçili alınma sözlər//Dil-mədəniyyəti. III b. Bakı, Elm, 1979, S. 78- 82
5. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997
6. Aliev S.S. Internaüionalğnie imennie prefiksı v russkix podəzıkax nauki i texniki. AKD,Moskva, 1973.

К. Г. АХМЕДОВА

**ОБ ОСОБЕННОСТЯХ УПОТРЕБЛЕНИЯ
СЛОВОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МОРФЕМ
ЗАИМСТВОВАННЫХ ИЗ ЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКОВ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Одним из характерных особенностей развития азербайджанского языка в последние десятилетия является расширение ареала языковых контактов. Особенно чувствуется влияния английского языка на азербайджанский. В связи с этим, частотность употребления словообразовательных заимствованных из английского языка или посредством английского языка. В статье исследуется основной корпус таких морфем и выявляются особенности характерные для их сочетании со словами азербайджанского языка.

K.G.AKHMEDOVA

**ABOUT FEATURES OF USE OF WORD-BUILDING
MORPHEMES BORROWED FROM EUROPEAN LANGUAGES
AND ACCEPTED IN AZERBAIJANI LANGUAGE
RESUME**

Broadening of language contacts is one of characteristic features of development of Azerbaijani language within last decades. It is especially felt influence of English language on Azerbaijani. As a result, the use of borrowed word-building morphemes from English language or by means of English language is increased. The main part of such morphemes and features characteristic for their combination with words of the Azerbaijani language are studied in the article.

Sevinc MƏMMƏDOVA

MƏTBUATDA YENİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏSİ

Azərbaycan dili hazırda müstəqil, suveren azad bir dövlətin dilidir. Bu dil öz imkanlarından müstəqil şəkildə istifadə etməklə yeni anlayışları bildirən sözlərin formalaşdırılmasına tamamilə qadirdir. Müstəqillik dövründə ədəbi dilin şifahi qolu real inkişaf imkanları əldə etmişdir. Xüsusən, son dövrlərdə şifahi ədəbi dilin yazılı ədəbi dilin normalarına yaxınlaşması daha çox müşahidə edilir. Ədəbi dilin inkişafı onun yazılı və şifahi qollarının bir-birinə daha çox yaxınlaşması ilə şərtlənir.

Azərbaycan dilinin tədqiqi, təhlili və tətbiqi üçün geniş imkanların yaranması ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyul tarixli Dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi haqqındakı fərmanında xüsusilə öz parlaq təcəssümünü tapır. Nitq mədəniyyətinin inkişafı, ədəbi dil normalarının araşdırılması baxımından bu fərmanın tarixi əhəmiyyəti böyükdür.

Müstəqillik illərində 1990-cı ildən başlanan proseslər ilk növbədə özünü kütləvi informasiya vasitələrinin dilində göstərirdi. Cəmiyyətdə başlanan bu proses ictimai kateqoriya olan dilə də təsir etdi. Bu uzun illər ərzində rus dilinin təsir dairəsinə məruz qalan dilimizdə, xüsusilə ictimai amillərə daha həssas olan leksikada parlaq şəkildə özünü göstərdi.

Müstəqillik illərində Azərbaycan mətbuatı dilimizin funksional inkişafına, əsasən də lüğət tərkibinin zənginləşməsinə güclü

təsir göstərmişdir. Söz yaradıcılığı daim inkişafda olan linqvistik hadisə kimi dilin bütün səciyyələri ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Əsas kütləvi təbliğat vasitələrindən olan mətbuat ədəbi dilin üslublarının diferensiallaşdırılmasında, qrammatik normalaşmada, lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Həyatda baş verən ən mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olan sözlər, yeni ifadə, formalar qəzet dili vasitəsilə daha tez kütləviləşir (1, 11-12).

Hər bir dilin inkişafında neologizmlərin rolu böyükdür. Çünki neologizmlərdə yeni anlayışların ifadəsi öz əksini tapır.

Müasir dövrdə yeni məfhumların və müvafiq terminlərin yaranması dilimizin leksikasında yeni funksional söz-termin qatını yaradır. Maddi və mənəvi həyatımızın bütün sahələrində baş verən ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri – elmin, texnikanın, mədəniyyət və iqtisadiyyatımızın sürətli inkişafı birbaşa və ya dolayısı ilə dildə öz əksini tapır. Yeni-yeni sözlər və söz birləşmələri əmələ gəlir, mövcud sözlər yeni birləşmələr daxilində müxtəlif mənə dəyişikliklərinə uğrayır, bəzi söz birləşmələrinin ilkin mənası genişlənir və ya daralır. *Dolum mərkəzi, siyasi elita, ümummilli lider, fəthlərin divanı, Tasis proqramları, valyuta fondu, etnik təmizləmə, sosial durum, çek hərracı, silah embarqosu, hüquqi şəxs, etnik münaqişə.*

«Yeni sözlərlə əlaqədar müşahidələr göstərir ki, müxtəlif sahələrə aid yeni əşya və hadisələrin yeni sözlərlə adlandırılması öz əksini mətbuatda tapır. Dövri mətbuat həyatın müxtəlif sahələrini əks etdirən əşya və hadisələrin yeni sözlərlə adlandırılmasını göstərən ən kütləvi kommunikasiya vasitələrindən biridir. Yeni əşya və hadisələrin ifadəsi ictimai tələbatdan doğur. Dil ancaq öz vasitələrinin köməyi ilə bu ehtiyacı həyata keçirmir. Bu tələbatı ödəmək üçün ya başqa dildən sözlə alma, ya yeni sözlər yaratma, ya da köhnə sözlərə yeni mənə vermək lazımdır» (2,22).

Leksika həm insan fikrinin, həm də cəmiyyətin vəziyyətini əks etdirir. Leksikanın inkişafı yeni sözlərin əmələ gəlməsindən asılıdır. Bu yeni sözlər də cəmiyyətdə sosial dəyişikliyi təəcəssüm

etdirir. Cəmiyyətdə gedən proseslər – sosial, siyasi, mədəni və s. dilin keçmişdə və bu gün baş verənlərə biganə qalmasına imkan vermir (3,130).

Dilin vəziyyəti, onun inkişafı təkcə dilin lüğət tərkibi ilə deyil, həm də onun hərtərəfliliyi (diferensial terminologiya, sinonimlər, üslubi imkanların çoxluğu və s.) ilə təyin olunur. Belə ki, dilin lüğət tərkibinin zənginliyi, bu dilin daxili imkanlarının genişlənməsindən asılıdır. V.V.Vinoqradov yazır ki, dilin daxili inkişaf qanunları söz yaradıcılığı çərçivəsində fəaliyyət göstərir (7,10).

Söz yaradıcılığı prosesi dilin lüğət tərkibinin genişlənməsi və zənginləşməsi ilə bağlıdır. «Söz yaradıcılığı sözlərin strukturu və onların əmələ gəlmə qayda və üsulları barədə təlimdir. Burada dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları əyani şəkildə nümayiş etdirilir» (4, 278).

Yeni yaranan hər bir söz və ya termin müxtəlif dövrlərin, mərhələlərin məhsuludur. Hər bir dövrü səciyyələndirən əsas cəhətlər ictimai-siyasi hadisələr, həmçinin anlayış və məfhumlar olub. Bu anlayış və məfhumları adlandırmaq, ifadə etmək üçün yeni sözlər və birləşmələr formalaşır, öz dövrünün mühüm cəhətlərini əks etdirir.

Dilimizin müasir inkişaf səviyyəsində meydana çıxmış yeni sözlər cəmiyyətin indiki həyatına dair anlayışları, ictimai-siyasi reallıqları daha dolğun əks etdirmək baxımından müvəffəqiyyətlidir. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, müxtəlif qurumların, təşkilatların və s. yaranması ilə dildə yeni sözlər meydana çıxır. Mətbuat kütləvi informasiya vasitələrinin çevik növlərindən olduğu üçün yeni sözlər ümumxalq səciyyəsi qazana bilir. Yəni mətbuat dilindəki neologizmlər ümumxalq dilində işlənməyə meyllidir. Məsələn, *önəm, şəcərə, ünsür, sayğı, öncə, region, zəvvar, özəl, tendensiya, infrastruktur, kommersiya, investisiya, anbişiya, birca, aksiya, lider, təsərrüfat hesabı, yenidənqurma, lider, ümummilli, status, milli istiqlal, azadlıq carçısı, suverenlik, sertifikat, depozit,*

mal dövriyyəsi, menecer, bilgi, gündəm, ilişki, sonuc, say, açıqlama, qurum, öndər, çalar, sayğac, dəstək, soydaş və s.

Yeni sözlər – neologizmlər dilin leksik-terminoloji tərkibini zənginləşdirən mühüm vasitələrdəndir. Lakin onların hamısı eyni dərəcədə dilin lüğət tərkibində sabitləşmir. Yeni yaranan, yeni anlayışları ifadə edən sözlər öz işlənmə intensivliyinə görə müəyyən müddətdən sonra dilin lüğət tərkibinə daxil olur və neologizmlikdən çıxır.

Yeni sözlər gündəlik ünsiyyətdə işlədilməklə tədricən neologizm olmaq xarakterini itirir və dilin aktual leksik vahidlərinə çevrilir. N.N.Şanski göstərir ki, yeni sözlər o halda neologizm hesab edilir ki, onlarda məntiqi məfhum yeniliyi və ya üslubi özünəməxsusluq əks olunsun. Məsələn, rus ədəbi dilindəki *universam, videotelefon, avtoxod* və s. kimi yeni sözlər işlənmişsə, artıq onlarda yenilik dövrü başa çatmışdır. Belə sözlər ümumxalq səciyyəsi qazandıqdan sonra ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş və neologizm xüsusiyyətlərini itirmişdir (5, 159).

«Bakı *meriyası* ilə bağlı Nəsimi rayon məhkəməsinə təqdimat göndərilib» («Elm» qəzeti, 30.01.04). Orduda *korupsiya* ilə mübarizə başlanıb («525-ci qəzet», 11.02.05), Rusiya *dilemma* qarşısındadır («Olaylar» qəz., 27-29 yanvar 2007), EMSK 251 məntəqədə *referendumun* nəticələrini ləğv etdi («525-ci qəzet», 30.08.02), *Iqtidar* nümayəndələri bizim arqumentləri eşitmək istəmirdilər («Azadlıq» qəz., 08.08.02), Spirtli içkilərin istehsalına *lisenziyalar* verilib («Azadlı» qəz., 06.08.02), Aslan məşhur estrada nümayəndələrinə imic yaradır («Azadlıq» qəz., 3-5.08.02), 4/1 finala Rusiya *millisi* vəsiqə qazandı («525-ci qəzet», 29.06.08).

Son illərin qəzet dilində söz yaradıcılığı baxımından keçmişə qayıtma meyli müşahidə olunur. Keçmişə qayıdış ictimai-siyasi struktur dəyişikliklərlə bağlıdır. Məsələn, «Belə *bidətlərin* yaranmasına səbəb Qurbanda qurban kəsmək qaydalarına aid müfəssəl ayələrin olmamasıdır» («Elm», 30.01.04), Mənim *rəncbər* atam... («525-ci qəzet», 30.08.02), Referendumun manitorinqinə

çoxlu sayda müşahidəçilər cəlb edilib («Azadlıq» qəz., 08.08.02), *Innən* belə respublika öz üzərinə öhdəlik götürüb («Həyat» qəz., 30.01.93), Yeni çek *hərracı* elan edilib («Azadlıq» qəz., 15.08.02), Bu günlərdə daha *ilginc* məlumatlar əldə etmişik («Müsəvat» qəz., 10.08.02), Qarabağı bir həftəyə azad edərim kimi fikirlərindən cəmiyyətin «*yaplaşmamış*» sağlam təbəqəsində nüfuzu «süsən» cənab Abbasova artıq «dayan» deməyin zamanı çoxdan çatıb («Müsəvat» qəz., 02.08.02), Konsertdə iştirak etməyəcəyini bildiren müsəvat başqanının müavini Vurğun Əyyub müğənnilərə *yasaq* qoyulmasının əleyhinə olduğunu dedi («Müsəvat» qəz., 17.08.02), Gecədə *ünlü* sənətçilər çıxış edirdi. *Əski* qitədə də birmənalı qarşılanmır («Bizim əsr» qəz., 21.07. 01), İyunun 19-da qurultay keçirən veteranlar «bölücüllükdə» və veteran adına layiq olmayan hərəkətlərə yol verməkdə *suçladılar* («525-ci qəzet», 23.06.99), Respublikada yeni islahatlar həyata keçirilir, yeni qanunlar tətbiq edilir və s. Müəllimlərin fəaliyyəti *lesenziyalasdırılacaq* («Olaylar» qəz., 27-29 yanvar, 2007), Manatın *denominasiyası* haqqında prezident fərmanından sonra Gəncədə köhnə əskinazları daha bəhə qıymətə almağa başlayıblar («Olaylar» qəz., 27-29.01.2007), Azərbaycanda korrupsiyanın olması heç də yeni məsələ deyil (27.08.02), *Ombudsmana* necə şikayət etmək olar? Daha çox səslənən istefa şüarı oldu («Müsəvat» qəz., 17.08.02), Referendum seçicilərin son dərəcə aşağı fəallığı şəraitində keçirilib («Bizim əsr» qəz., 09.06.01).

Dövri mətbuatımızın ilk qəzetləri olan «Əkinçi» və «Kəşkül»dən başlayaraq mətbuatda yeni terminlər, ifadələr yaranıb. Məsələn, *oxlokratiyanın* – kütlə hakimiyyətinin siyasi romantizmi hər bir şəraitə uyğunlaşan alabəzək, mulat partiya liderləri yetişdirmişdir («Yeni Azərbaycan», 29 mart 1997). *Qurunderlik* – ehtikarlıq mühiti çox şeyi öz ilkin mahiyyətindən uzaqlaşdırmış, dönük və xainləri başa çıxartmış, milli qaçqın və köçkünlərimizi isə aparıdlərə vətəndən məhrum olanlara çevirmişdir («Yeni Azərbaycan» qəz., 3 aprel 1998).

T.Hacıyev yazır ki, qəzet terminləri yaratmaqla kifayətlənmir, oxucu ilə tam ünsiyyətə çatmaq üçün onların şərhini də verir. Beləliklə, qəzet sinkretik iş görür: həm lüğətçi kimi mənanı aydınlaşdırır, həm də publisist işi görərək termini nitq aktında leksik vahid kimi gerçəkləşdirir (6,174).

Son aylarda kütləvi informasiya vasitələrində *piar* termini işlədilir. Piar – yenilik, vəsait deməkdir. Bizim həyatda *piar* («525-ci qəzet», 05.04.08). Təhsil sistemində yeni termin «kurrikulum» işlədilir. Kurrikulum - təlim kursu, tədris planı, proqramlaşdırma deməkdir. Məsələn, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin "Milli Kurrikulum" layihə sənədi üzərində iş başa çatmışdır. ("Xalq" qəzeti, 30 sentyabr 2007)

Kənd təsərrüfatı sahəsində *konsalting xidmətləri* göstərən qeyri-dövlət təşkilatlarını əməkdaşlığa dəvət edir («Xalq» qəzeti, 9 may 2000, s.6)

Hesab edirik ki, sənət *konseptual* baxımdan birinci oxunuşun tələblərinə cavab verir («Azərbaycan» qəz., 2 oktyabr 1999, s.5). Məsələnin həlli üçün mütləq *kompromislərə* getmək lazımdır («Azərbaycan» qəz., 19 sentyabr 1999, s.2). Kompromis – *qarşılıqlı güzəşt* deməkdir.

Bunca mürtəce *maniakal* ovqata sahib çıxmaq üçün nələrdən məhrum olmalısan?! («Azərbaycan» qəz., 24 iyun 1999, s.3), Katric – dolum mərkəzi S.Vurğun 13 saylı ünvanda yerləşir («Olaylar» qəzeti, 10.05.08). Qeyd etmək istərdik ki, bu sözün mənası geniş oxucu kütləsinə aydın olmadığı üçün qarşısında müəyyən izah verilməsi münasib olardı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. II hissə, Bakı: Maarif, 1987, 293 s.
2. Həbiova S.Y. Mətbuat leksikası. Bakı: Nurlan, 2002, 116 s.
3. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.

4. Hüseynzadə Ç.M. Azərbaycan dilində morfoloci norma. Bakı, 2004, 280 s.
5. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, s.11-12.
6. Vınogradov. Russkiy Russkiy əzık (qrammatıçeskoe uçenie o slove). 2-e idzd. M.L.: Vıssşaa şkola», 1971.
7. Şanskiy N.M. Leksikoloqiə sovremennoqo russkoqo əzıka. M.: «Prosvehenie», 1972, 327 s.
8. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, "Nurlan", 1997.

QƏZETLƏR:

«525-ci qəzet»
«Olaylar»
«Elm» qəzeti
«Azadlıq» qəzeti
«Həyat» qəzeti
«Müsavat» qəzeti
«Bizim əsr» qəzeti
«Yeni Azərbaycan» qəzeti
«Xalq qəzeti»
«Azərbaycan» qəzeti

С.Ю.МАМЕДОВА

НОВЫЕ СЛОВА И ТЕРМИНЫ В ПРЕССЕ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о появлении новых понятий и терминов в лексике азербайджанского языка на современном этапе. Новые словатермины приобретая употребительность со временем входят в словарный состав языка и перестают быть неологизмами.

S.Y.MAMMADOVA

NEW WORDS IN PRESS

SUMMARY

This article is dedicated to the formation of the new words and terms and appearance a new functional layer of the words and terms in the lexicology of our language nowadays. The after a while according to their intensive usage age and they become no longer neologism.

Səfər Hökməli oğlu ŞİRİNOV

**MÜASIR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FARS ALIMLARININ
BƏZİ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
VƏ ƏVƏZLƏNMƏLƏR**

Dünya dillərinin, demək olar ki, əksəriyyəti özlərinə qonşu olan xalqların dilləri ilə ünsiyyətdə olmuş, qarşılıqlı sözlər qəbul edərək hər biri özünün lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Bunsuz dillər inkişaf prosesində çətinliklərlə üzləşər. Doğma vətənimizin ərazisində yaranan və inkişaf edən Azərbaycan dili də qonşu xalqların dilləri ilə qədim zamanlardan ünsiyyətdə olmuşdur. Lakin başqa dillərdən çoxlu sözlər almasına baxmayaraq, bu dil özünün doğma koloritini itirməmiş, əksinə günü-gündən inkişaf edərək bu günümüzə tam mükəmməl və zəngin bir dil kimi gəlib çatmışdır.

Azərbaycan dilinin çox qədim zamanlardan ünsiyyətdə olduğu dillərdən biri də fars dilidir. Azərbaycan dili ilə fars dili geneoloji və tipoloji cəhətdən fərqli dillər olmasına baxmayaraq, hər iki dil tarix boyu bir-biri ilə ünsiyyətdə olmuş, söz alıb və söz vermişlər.

Azərbaycan dilinə daxil olan fars mənşəli sözlər əksər hallarda fonetik dəyişmələrə məruz qalır. Bir qrup sözlər formasını ol-

duğu kimi saxlaya bilməsinə baxmayaraq, bir çox sözlər qismən dəyişir, bəzi alınmalar isə elə dəyişmələrə məruz qalır ki, onu tanımaq belə çətinləşir. Azərbaycan dili özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olduğundan, başqa dillərdən qəbul etdiyi sözləri mümkün qədər öz fonetik qanunlarına uyğunlaşdırır. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində ahəng qanunu, assimilyasiya, dissimilyasiya və sairə fonetik hadisələrin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsindən irəli gəlir. Dilimizdə ahəng qanunu söz yaradıcılığında da əsas rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə bir sıra başqa dillərə, o cümlədən fars dilinə nisbətən saitlər çoxdur. Azərbaycan dilində doqquz sait olduğu halda, dilimizdən söz alıb, dilimizə söz verən fars dilində altı sait vardır. Azərbaycan dilində ahəng qanunu o qədər güclü təsir qüvvəsinə malikdir ki, alınma sözlər də bu qanunun qəliblərinə uyğunlaşır.

Dilçilikdə fonetik qanunlar anlayışı, əsasən səslərin dəyişilməsi kimi başa düşülür. Akad.M.Şirəliyev fonetik qanunlar anlayışının iki formada olduğunu qeyd etmişdir: 1)“səslərin spontan dəyişməsi”; 2)“səslərin kombinator dəyişməsi”; O, daha sonra yazmışdır: “-Səslərin spontan dəyişməsinin səbəblərini izah etmək çox çətin və ya mümkün deyildir”¹ M.Şirəliyevin fikrini İranın dilçi alimləri Əbdüləzim Qərib, Məlik-oş-Şöəra Bəhar, Bədi-oz-Zəman Foruzanfər, Cəlal Homayi və Rəşid Yasəmi də özlərinin birlikdə yazdıqları “Dəstur-e Zəban-e farsî” kitabında təsdiqləyirlər: “Fars dilində hərflərdən bəziləri yerlərini dəyişərək biri digərinə verir... Lakin bilmək lazımdır ki, tədqiqat yolu ilə hansı hərfin əsil, hansının dəyişilmiş olduğunu təyin etmək mümkün deyil. Həmin hərfin sözlərdə istifadə olunması əsil və ya onun əksi olması üçün sənəd ola bilməz”².

¹ M.Ş. Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”, Bakı, Azərtədrisnəşr 1962, səh.38.

² Əbdüləzim qərib, Məli-oş-Şüəra Bəhar, Bədioz- Zaman Foruzanfər, Cəlal Homayi və Rəşid Yasəmi “Fars dilinin qrammatikası”, İntişarate “Vaje”, Tehran şəhəri, 1369 (Hicri-Şəmsi ili ilə), səh.20.

M.Şirəliyev səslilərin və ya səssizlərin əvəzlənməsi hadisəsini spontan dəyişilmə, səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində baş verən dəyişilməni isə kombinator dəyişilmə adlandırır. Spontan dəyişilmədən fərqli olaraq, kombinator dəyişilmənin səbəbləri çox tez və asan izah edilir. Kombinator dəyişilməyə assimilyasiya, dissimilyasiya və sairəni aid etmək olar.

Səslilər və səssizlərin yerlərini dəyişmələri hadisəsinə ən çox dialekt və şivələrdə rast gəlinir. Lakin belə səs əvəzlənmələri alınma sözlərdə də bariz şəkildə özünü göstərir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində olan fars mənşəli sözlərdə saitlər və samitlər bəzən dilimizin fonetik qanunlarına uyğun, bəzən isə fonetik qanunları pozaraq dəyişilmişlər. Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində olan fars mənşəli sözlərdə rast gəldiyimiz saitlərin əvəzlənmə hadisəsini saitlərin təsniflərindəki prinsiplərə əsasən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Dilortası dodaqlanmayan açıq incə saitin, dilarxası dodaqlanmayan açıq qalın saitle əvəzlənməsi: ($e > a$). Belə səs əvəzlənməsi hadisəsinə dilimizə keçən fars mənşəli sözlərin demək olar ki, əksəriyyətində rast gəlmək olar. Bu növ əvəzlənmələrdə dilortası dodaqlanmayan, açıq incə sait olan “e” səsi, dilarxası dodaqlanmayan açıq qalın “a” səsi ilə yerini dəyişir. Maraqlıdır ki, belə əvəzlənmələrə əsas səbəbkar, dilimizdə olan ahəng qanununun fars mənşəli sözlərə güclü təsiridir. Çünki “ $e > a$ ” əvəzlənməsinə məruz qalan əksər sözlər ahəng qanununa tabe olur. Bu qəbildən olan sözlərdə çox nadir hallarda ahəng qanunu pozulur. Məs: *aine(f) > ayna(az)*, *aftabe(f) > aftafa(az)*, *zurxane(f) > zorxana(az)*, *bute(f) > buta(az)*, *dərvaze (f) > darvaza(az)*, *taxçe(f) > taxç (az)* və sairə.

Lakin $e-a$ əvəzlənmələrində bəzən ahəng qanununa tabe olmayan sözlərə də rast gəlmək olar. Bunlara aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar: *kəllepaçe(f)-kəlləpaç(az)*, *meyxane(f) > meyxana(az)*, *noubəhər(f) > növbəhar (az)*, *yekxane (f) > yekxana (az)*, *peyade (f) > piyada (az)* və sairə.

2. Dilönü dodaqlanmayan açıq incə sait, dilarxası dodaqlanmayan açıq qalın saitle əvəzlənməsi. $\text{ə} > \text{a}$. Dilimizdə “ə” saitinin “a” saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsinə də digər əvəzlənmələr kimi, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində vətəndaşlıq alan fars alınmalarında çox tez-tez rast gəlinir. Bu cür əvəzlənmələrdə dilönü dodaqlanmayan açıq incə sait olan “ə” dilarxası dodaqlanmayan açıq qalın “a” saiti ilə yerini dəyişir. Belə əvəzlənmələrə səbəb dilimizdə əsas fonetik qanunlardan biri olan ahəng qanunun çox mühüm rol oynamasıdır. Bu əvəzlənmələrdə də bəzən ahəng qanunu pozula bilir. Lakin belə hadisələr çox az-az baş verir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı misallara müraciət etsək yaxşı olar: *aşpəz (fars) > aşbaz (az)*, *babət (fars)*, *babat (az)*, *bəhar(fars) > bahar(az)*, *həman (fars) > haman (az)*, *bəha (fars) > baha (az)* və s.

3. Dilarxası dodaqlanmayan açıq qalın saitin dilönü dodaqlanmayan açıq incə saitle əvəzlənməsi. $\text{a} > \text{ə}$. Müasir dilimizdə olan fars alınmalarında “a” saitinin “ə” saiti ilə əvəz olunması hadisəsi bir sıra sözlərdə baş vermişdir. Bu əvəzlənmələrdə dilarxası dodaqlanmayan açıq qalın sait olan “a” dilönü dodaqlanmayan açıq incə sait “ə” ilə əvəz olunur. Məs: *kəlantər (fars) > kəlantər (az)*, *dəhan (fars) > dəhən (az)*, *xəkəndaz (fars) > xəkəndaz (az)*, *xahnaxah (fars) > xahnəxah (az)*, *xurak (fars) > xörək (az)* və s.

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, sait əvəzlənmələrində ahəng qanunu əsas rol oynayır. Lakin bəzən ahəng qanunu pozula da bilir. Məs: *xahnaxah(f) > xahnəxah (az)*, *xəkəndaz (fars) > xəkəndaz (az)* və s.

4. Dilortası dodaqlanmayan açıq incə sait, dilönü dodaqlanmayan açıq incə saitle əvəzlənməsi. $\text{e} > \text{ə}$. “E” saitinin “ə” saiti ilə əvəzlənməsi dilimizə gələn fars mənşəli sözlərdə daha çox rast gəlinir. Belə əvəzlənmələrdə dilortası dodaqlanmayan açıq incə sait olan “e” dilönü dodaqlanmayan açıq incə sait olan “ə” ilə yerini dəyişir. Məs: *bənde (fars) > bəndə (az)*, *bəstekar (fars) >*

bəstəkar (az), bəhane (fars) > bəhanə (az), qonçe (fars) > qonçə (az) və s.

5. Dilarxası dodaqlanan açıq qalın saitin, dilönü dodaqlanan açıq incə saitlə əvəzlənməsi. *o > ö*. Məs: *ğonçe(fars) > qönçə (az), qouhər(fars) > gövhər(az), çohre(fars) > çöhrə(az), qolçohre(fars) > gülçöhrə(az)* və s.

6. Dilortası dodaqlanmayan açıq incə saitin, dilönu dodaqlanmayan qapalı incə saitlə əvəzlənməsi. *e > i*. Fars mənşəli alınma sözlərdən elələri vardır ki, “e” saiti “i”saiti ilə əvəz olunur. Belə əvəzlənmələrdə dilortası dodaqlanmayan açıq incə sait olan “e” dilönü dodaqlanmayan qapalı incə “i” saiti ilə əvəz olunur. Məs: *delavər (fars) > dilavər (az), delara (fars) > dilara (az), delbaz (fars) > dilbaz (az), delbərane (fars) > dilbəranə (az) deldar (fars) > dildar (az)* və s.

Maraqlıdır ki, *e > i* əvəzləməsi baş verən fars mənşəli sözlər əsasən ahəng qanununa tabe olurlar. Lakin əgər alınma söz fars dilində eyni növlü saitlərlə ifadə olunursa, Azərbaycan dilində də həmin saitlər olduğu kimi qalır . Yalnız “e” incə saiti “i” incə saiti ilə əvəz olunur. Məs: *delbər (fars) > dilbər (az), delpəzir (fars) > dilpəzir (az), delbedel (fars) > dilbədil (az), deltəng (fars) > diltəng (az), delkeş (fars) > dilkeş (az)* və s.

7. Dilarxası dodaqlanan açıq qalın saitin, dilönü dodaqlanan qapalı incə saitlə əvəzlənməsi. *o > ü*. Fars dilindən dilimizə keçən sözlərdən elələri vardır ki, “o” qalın saiti “ü” incə saitlə əvəz olunur. Fikrimizi sübut etmək üçün misallara müraciət edək: *coft (fars) > cüt (az), aşofte (fars) > aşüftə (az), xorrəm (fars) > xürrəm (az), tond (fars) > tünd (az), sost (fars) > süst (az), song (fars) > süng (az), sovari (fars) > süvari (az), şomşad (fars) > şümşad (az)* və s.

Fikrimizcə dilimizə keçən fars mənşəli sözlərdə “o > ü” əvəzlənməsi əksər vaxt dilimizdə dərin kök salmış ahəng qanununun təsiri nəticəsində yaranmışdır. Yəni, ahəng qanunu hansı sözlərə təsir edə bilibsə, həmin sözləri ahəng qanununun qəlibinə

salmışdır. Hansına təsir qüvvəsi çatmayıbsa, ahəng qanununun pozulması hallarını müşahidə etmək mümkündür.

8. Dilarxası dodaqlanan qapalı qalın saitin, dilarxası dodaqlanan açıq qalın saitlə əvəzlənməsi. $u > o$. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan fars mənşəli sözlərdən elələri vardır ki, həmin sözlərdə “u” qalın saiti dilimizdə işlənən “o” qalın saiti ilə əvəzlənir. Məs: *bustan(fars)* > *bostan(az)*, *dust(fars)* > *dost(az)*, *dustbaz(fars)* > *dostbaz(az)*, *nankur(fars)* > *nankor(az)* və s.

Maraqlıdır ki, fars dilindən alınmış bu qəbildən olan sözlərdə əvəzlənmə zamanı eyni tipli saitlər yerini biri digərinə vermişdir. Yəni “u” dodaqlanan qalın sait, “o” dodaqlanan qalın saitlə əvəzlənmişdir.

9. Dilarxası dodaqlanan açıq qalın saitin, dilarxası dodaqlanan qapalı qalın sait ilə əvəzlənməsi; ($o > u$). Bu qəbildən olan əvəzlənmələr dilimizdə baş verən başqa əvəzlənmələr kimi fars alınmalarında da bariz şəkildə özünü göstərir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün bir neçə misal göstərək. Məs: *xorşid(fars)* > *xurşud(az)*, *xoda(fars)* > *xuda(az)*, *xodpəsənd(fars)* > *xudpəsənd(az)*, *xodmani(fars)* > *xudmani(az)*, *xodbin(fars)* > *xudbin(az)* və s.

10. Dilönü dodaqlanmayan qapalı incə saitin, dilortası dodaqlanmayan açıq incə sait ilə əvəzlənməsi. ($i > e$). Bu növdə əvəzlənmə hadisəsinə başqa əvəzlənmələrə nisbətən dilimizdə daha az rast gəlinir. Məs: *gisu(fars)* > *geysu(az)*, *hiç(fars)* > *heç(az)*, *miyve(fars)* > *meyvə(az)* və sairə.

11. Dilortası dodaqlanmayan açıq incə saitin, dilortası dodaqlanmayan qapalı incə sait ilə əvəzlənməsi $e > i$. **Belə əvəzlənmə** hadisəsi də $i > e$ əvəzlənmə hadisəsi kimi dilimizdə çox az baş verən hadisələrdəndir. Belə əvəzlənmələr əsas qrammatik məfhumlardan biri olan ahəng qanununun dilimizdə hegemonluğunun təsiri nəticəsində baş vermişdir. Belə ki, dilimizə gəlmiş fars alınmalarının əksər hissəsi bu təsirdən kənar qala bilməmişdir. Fikrimizi dəqiqləşdirmək üçün misallara müraciət edək. Məs: *çerağ(fars)* > *çıraq(az)*, *xermən(fars)* > *xırman(az)*, *ceqqe(fars)* >

cıqqa (az), çerağban (fars) > çırağban (az), deraz (fars) > dıraz (az) və s.

12. Dilarxası dodaqlanan açıq qalın saitin, dilönü dodaqlanmayan qapalı incə saitlə əvəzlənməsi. $o > i$. ($o > i$) əvəzlənməsi hadisəsi dilimizdə fəaliyyət göstərən fars alınmalarında çox nadir hallarda baş vermişdir. Belə ki, dilimizdə fəal işlənən fars mənşəli sözlərdən yalnız az bir qrupu belə əvəzlənməyə məruz qalmışdır. Başqa əvəzlənmələrə nisbətən “ $o > i$ ” əvəzlənməsi dilimizin fonetik qanunlarına daha az tabe olmuşdur. Lakin həmin alınmalar nə qədər müqavimət göstərsələr də, özünün əvvəlki fonetik quruluşunu saxlaya bilməmişdir. Bu qəbildən olan sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar. Məs: *toryak (fars) > tiryək (az)*, *coda (fars) > cida (az)*, *mərdomazar (fars) > mərdimazar (az)* və s.

13. Dilarxası dodaqlanan qapalı qalın saitin, dilönü dodaqlanan qapalı incə saitlə əvəzlənməsi. $u > ü$. ($u > ü$) əvəzlənməsi hadisəsi də $o > u$ əvəzlənməsi kimi dilimizə keçən fars mənşəli sözlər içərisində çox nadir hallarda baş verir. Bu əvəzlənmə yenə də əsasən dilimizdə çox güclü təsir qüvvəsinə malik olan ahəng qanununun köməkliyi nəticəsində yaranır. Belə ki, dilimizə fars dilindən gələn “suzənək”, “çünke”, “kure”, “kufte”, “şuştər” sözlərində saitlər ahəng qanununa tabe olmur, yəni, qalın saitdən sonra qalın sait yox, incə saitlər gəlir. Lakin həmin sözlər müasir dilimizdə ahəng qanunun təsirinə məruz qalaraq qalın sait olan “u” incə “ü” saiti ilə əvəzlənir. Nəticədə həmin sözlərdə ahəng qanununun normaları tam ödənilir. Fikrimiz daha aydın başa düşülsün deyə, misallara müraciət edək. Məs: *suzənək (fars) > süzənək (az)*, *çünke (fars) > çünki (az)*, *kure (fars) > kürə (az)*, *kufte (fars) > küftə (az)*, *şuştər (fars) > şüştər (az)* və s.

14. Dilönü dodaqlanmayan açıq incə saitin, dilortası dodaqlanmayan açıq incə saitlə əvəzlənməsi. $a > e$. ($a > e$) əvəzlənməsi hadisəsi də “ $o > i$ ” və “ $u > ü$ ” əvəzlənmə hadisələri kimi dilimizə gələn fars alınmaları arasında çox az miqdarda sözlərdə baş vermişdir. Maraqlıdır ki, belə sait əvəzlənməsi, başqa əvəzlənmələrdə

olduğu kimi heç də dilimizdə çox fəal olan ahəng qanunu prosesinə görə dəyişilməmişdir. Çünki əvəz olunan “ə” saiti, onun yerinə gələn “e” saitlərinin hər ikisi incə saitdir. Yalnız “ə” saiti dilönü, e saiti isə dilortası dodaqlanmayan saitlərdir. Belə əvəzlənmələrə aid *bəççə(fars) > beçə(az)*, *zəhmətkəş(fars) > zəhmətkeş(az)*, *təşt(fars) > təst(az)* və s. sözləri göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizə keçən fars mənşəli sözlərdə ən çox əvəzlənmə hadisəsi fars dilində çox fəal işlənən “e” saitinin “ə” saiti ilə əvəzlənməsi hadisəsi olmuşdur. Lakin yuxarıda misal gətirdiyimiz sözlərdən bəlli olur ki, “ə” saitinin “e” saiti ilə əvəz olunması hadisəsi də baş verə bilər.

15. Dilönü dodaqlanmayan qapalı incə saitin, dilönü dodaqlanmayan qapalı incə sait ilə əvəzlənməsi. *ə > i*. (ə > i) əvəzlənməsi hadisəsi də “ə > e”, “o > i”, “u > ü” əvəzlənmələri kimi dilimizə keçən fars alınmalarında çox az baş vermişdir. Bu əvəzlənmədə də dilönü dodaqlanmayan açıq incə sait, dilortası dodaqlanmayan qapalı incə saitlə əvəzlənir. Belə əvəzlənmələrə aid aşağıdakı misalları gətirmək olar: *delfərib(fars) > delfirib(az)*, *gəriban(fars) > giriban(az)*, *nəhan(fars) > nihan(az)*, *xərid(fars) > xirid(az)*, *xəridar(fars) > xiridar(az)* və s.

16. Dilönü dodaqlanmayan qapalı incə saitin, dilortası dodaqlanmayan qapalı qalın sait ilə əvəzlənməsi. *i > ı*. (i > ı) əvəzlənməsi hadisəsi dilimizdə fəaliyyət göstərən fars alınmalarında çox nadir hallarda baş vermişdir. Belə sözlərə aid bir neçə misal göstərməklə fikrimizi təsdiq etmiş olarıq: *hərcai(fars) > hərcayı(az)*, *həftəbazari(fars) > həftəbazarı(az)*, *çəharmix(fars) > çarmix(az)*, *mix(fars) > mıx(az)*, *kaşi(f) > kaşı(az)* və s.

17. Dilönü dodaqlanmayan açıq incə saitin, dilortası dodaqlanmayan qapalı qalın sait ilə əvəzlənməsi. *ə > ı*. (ə > ı) əvəzlənməsi hadisəsi də fars alınma sözlərində çox az saydadır. Demək olar ki, təqribən beş-altı sözdə belə əvəzlənmə hadisəsi baş vermişdir. Məs: *xərmən(fars) > xırman(az)*, *xərid(fars) > xirid(az)* və s.

18. Dilortası dodaqlanmayan açıq incə sait, dilönü dodaqlanan qapalı incə sait ilə əvəzlənməsi. *e>ü*. (*e>ü*) əvəzlənməsi hadisəsi dilimizə gələn fars mənşəli sözlərdə araşdırmamıza görə yalnız iki sözdə təsadüf edilmişdir. Bunlar *derəxşan(fars)>dürəxşan(az)* və *qolestan(fars)>gülüstan(az)* sözləridir.

19. Dilarxası dodaqlanan qapalı qalın sait, dilönü dodaqlanmayan qapalı incə sait ilə əvəzlənməsi. *u>i*. (*u>i*) əvəzlənməsi hadisəsi yalnız bir fars alınmasında baş vermişdir. Həmin söz *çəharçube (fars) > çərçivə (az)* sözüdür.

20. Dilarxası dodaqlanan qapalı qalın sait, dilönü dodaqlanan açıq incə sait ilə əvəzlənməsi. *u>ö*. (*u>ö*) əvəzlənməsi də fars alınmalarında çox nadir hallarda baş verən hadisədir. Belə əvəzlənməyə aid aşağıdakı misal göstərmək olar: *xurak (fars) > xörək (az)*.

- Beləliklə, dilimizdə fəaliyyət göstərən fars alınmaları genetik və tipoloji fərqlərə baxmayaraq fonetik substansiyalara uğrayır, dilimizin fonetik normaları qəlibinə girir və fəal surətdə işlənir.

- Müasir dilimizdə işlənən fars mənşəli sözlərin əksəriyyəti fonetik dəyişmələrə məruz qalır. Belə ki, dilimizə keçən fars alınmalarının bir qismi ahəng qanununa da tabe olur, bir qismi isə ahəng qanununun təsirinə məruz qalsa da, həmin qanunun qəliblərinə tam girmir.

- Dilimizə keçən fars mənşəli sözlərin bir qismi isə, ahəng qanununun güclü təsir qüvvəsinə malik olmasına baxmayaraq, həmin təsirlərdən qoruna bilir və özünün mənşəyini saxlayır.

- Dilimizdə fəaliyyət göstərən fars mənşəli leksik vahidlər də doğma sözlərimiz kimi səslilər və ya səssizlərin əvəzlənməsinə, yəni spontan dəyişmələrə məruz qalır.

- Dilimizdəki fars alınmalarının müəyyən qismi səsdüşümü, səstartımı kimi kombinator dəyişmələrini də özündə təcəssüm etdirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. M.Ş. Şirəliyev "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları", Bakı, Azərtədrisnəşr 1962, səh.38.
2. Əbdüləzim qərib, Məli-oş-Şüəra Bəhar, Bədioz- Zaman Foruzanfər, Cəlal Homayi və Rəşid Yasəmi "Fars dilinin qrammatikası", İntişarate "Vaje", Tehran şəhəri,1369 (Hicri-Şəmsi ili ilə), səh.20.
3. N.B. Məmmədli "Alınma terminlər"(19020-1995-ci illər) Bakı, "Elm"
4. N.N. Məmmədov "Azərbaycan dilçiliyinin əsasları", Maarif nəşriyyatı, Bakı -1997.
5. A.A. Axundov "Dil və mədəniyyət", "Bir daha yeni sözlər haqqında " Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1992, səh.88.

Safar ŞİRİNOV

Сафар ШИРИНОВ

**НЕКОТОРЫЕ ФОНЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ПЕРСИДСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ
СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

В статье на материале персидских заимствований рассматриваются спонтанные позиционно-комбинаторные чередования звуков, явления ассимиляции и диссимиляции в азербайджанском языке.

Safar SHIRINOV

**SOME PHONETIC PECULARITIES OF THE PERSIAN
LOAN WORDS IN THE MODERN AZERBAIJANI
LANGUAGE
SUMMARY**

This article deals with the spontaneous positional-combinatorial substitutions of the voices, assimilation and dissimilation of the Persian loan words being included into the modern Azerbaijani language.

Akif IMANLI

İĞDIRIN BƏZİ ETNOOYKONİMLƏRİ HAQQINDA

Karaçomak. Bu kəndin yanındakı təpənin də adı Karakomak (Qaraçomaq) təpəsidir(21,208). İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasındakı dağın adı Qaraçumax olmuşdur (6,191). Bu məlumatlardan aydın olur ki, kənd yaxınlığındakı təpənin, yaxud dağın adı ilə adlandırılmışdır. Bu adın mənşəyini B.Budaqov və Q.Qeybullayev türk dili bazası əsasında izah etmişlər. Onların fikrinə görə, türk dillərində rəng bildirən *qara* və «yalqız(tək) təpə» mənasında işlənən *cumak* sözlərindən ibarətdir(6,191). Digər mənbələrin verdiyi məlumata görə, *çomak* türk-monqol sözü olub, ucu toppuzlu zopa, gurz, toppuz anlamındadır, monqolca *çokimak* (ağac tokmaq) sözündən gəlir (21,208). Bundan əlavə, *çomak* sözünün Orta Asiyada, Uygurlarda və digər müsəlman olmayan topluluqlarda «müsəlman» sözünün qarşılığı olduğu, «çomakeri» sözünün «müsəlman» mənasında işləndiyi və M.Kaşqarlının bu anlamı bir cümlə ilə belə işlətdiyi «Çomak tat boynın çapdı-Müsəlman gavurun boynunu vurdu» haqqında məlumatlar da vardır (21,208). M. Kaşqarlının izahından aydın olur ki, *çomak* uygurca «müsəlman» deməkdir (12, 3).

Qeyd olunan izahlar, oykonimin semantik cəhətdən mənə açımını, bizcə, dəqiq ifadə etmir. Bəlli olduğu kimi, Qara Çamaqlının qızılbaşların bir tayfası olması, Səfəvi dövründə onların (Qara Çamaqların) yüksək dövlət mövqelərində yer tutmaları haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır (8,193; 21, 208). I Şah Abbasın hakimiyyət etdiyi ərazilərdə ali silkə mənsub olan ailələrdən ibarət 32 tayfa vardı ki, bu tayfaların nümayəndələrindən həm dövlət işlərində, həm də orduda xidmət etməyə çağırıldılar. Həmin tayfalardan biri də Qaraçomaxlı olmuşdur (22).

Beləliklə, Qaraçomak oykoniminin eyniadlı etnonimdən yaranması ehtimalı daha çoxdur. Adın geniş arealı da bu fikri təsdiq edir.

Karakuyu (Qaraquyu). Bu ad geniş yayılmış adlardandır. XVI əsrdə Osmanlı qeydlərində Antəpədə, Malazgiriddə Karakuyu kənd adları göstərilmişdir. Anadoluda 27 yerdə Karakuyu adlı kənd var. XIX əsrdə Antalya və Qorqudelində də Kara-kuyu oymağı və kəndləri qeyd edilmişdir (21,212- 213). Lakin elmi qaynaqlarda bu adın mənşəyi açıqlanmamışdır.

Ad *kara//qara* və *kuyu//quyu* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Toponimlərdə *qara* sözünün çoxlu semantik mənə və çalarları vardır. Tədqiqatçılar (A.N.Kononov, E.Q.Mehrəliyev, T.M.Əhmədov və b.) bu barədə geniş şərhlər vermişlər. B.Budaqov alimlərin xüsusən E.Mehrəliyevin fikirlərini ümumiləşdirərkən məlum olur ki, *qara* və *ağ* sözləri toponimlərdə 15 mənada işlənmişdir. «Qara» və «ağ» terminləri Azərbaycan, İran Azərbaycanı, Türkmənistan, Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan və Türkiyədə yayılan coğrafi adlarda geniş işlədilir (7, 241- 242).

Oykonimin ikinci komponenti olan «quyu», su, neft, qaz çıxarmaq və s. məqsədlər üçün silindr şəklində qazılmış dərin və ya dayaz çuxurdur (1,566).

Toponimik tədqiqatlar, araşdırmalar göstərir ki, onomastik vahidlərin tərkibində işlənən «quyu» sözü öz müstəqim mənasında, əsasən antroponimlərdə işlənir. Məsələn, Karatay Kuyı «Karatayın (şəxs adı) quyusu» mənasındadır (20,178), Tokay-kuyu (kulak) «Tokayın qazdığı quyu» kimi izah olunur (13,64- 65).

Toponimika – coğrafi adlar haqqında elm qarşısında çoxlu maraqlı məsələlər durur. Bunların həlli yüksək dərəcədə ehtiyatlı olmağı tələb edir. Çay, şəhər, dağ və s. adlarında gizlənmiş tələlərə çox sadəcə, çox asanlıqla düşmək olar. İlk baxışdan nəzərə çarpan aydınlıq toponimistlər üçün ən məkrli bir tələdir. Çoxlu misallardan birinə diqqət yetirək. Don çayının ən böyük qolunu çox vaxt Severniy (şimali) Dones adlandırırlar. Amma Cənubi Dones yoxdur və heç vaxt da olmayıb. «Severniy» sözü «Severskiy» kəlməsindən yaranıb. Bu isə qədim rus qəbilələrindən olan severianların adı ilə bağlıdır. Dones onların torpaqlarından başlayıb axırdı (13,63- 64).

Bu mülahizləri Karakuyu(Qaraquyu) oykoniminə də şamil etmək olar. Bizcə, oykonimin ikinci komponenti olan kuyu//quyu sözü məşhur 24 oğuz tayfalarından biri olan *kayı* adının fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bu boyun adını M.Kaşqarlı «kayığ» kimi vermişdir(11,55). Kayılar oğuzların ən qədim, ən köklü və ən şərəfli boylarından biri idi (19,222).

Azərbaycan toponimlərində 17 oğuz etnonimi öz əksini tapmışdır ki, onlardan biri kayıdır(15,51). Türkiyədə isə 24 oğuz boyundan 21-i Anadoluya gəlmişdir. Bunu təhrir dəftərlərindəki oğuz boylarına mənsub oymaqlar göstərir(19,219). Şübhəsiz ki, toponimlərdə etnonimlərin adları geniş əks olunmuş, lakin zaman keçdikcə onların bəziləri təhrifə uğramış, yaxud dəyişdirilmişdir. Ona görə də kayı boyu da XVI əsrdəki 94 yer adından üçdə ikisini itirərək 25-ə düşmüşdür(19,221). Ona görə də biz belə zənn edirik ki, Karakuyu (Qaraquyu) oykoniminin tərkib hissəsindəki «quyu» sözü kayı etnoniminin dəyişikliyə uğraması nəticəsində yaranan sözdür. Kayı adının mənası «qüvvətli və savaşa sevən»(18,40), «qüvvətli, yasaqda ciddi cəhd edən» (19,218) deməkdir.

Qara sözünün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində rəng bildirməkdən başqa «böyük», «təmiz», «şimal», «torpaq», «ordu», «tayfa(xalq)», «kütlə» və s. mənaları da olmuşdur (16,98).

Qaraqayı(Karakayı) adının təhrifi olan *Qaraquyu* (Karakuyu) «Qayı//kayı əhalisinə məxsus kənd» mənasını verir. Oykonim mürəkkəb törəmə yolla yaranan etnooykonimdir.

Bundan əlavə, orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış Yerük (Yer-yük) türk tayfa birləşməsinin tərkibində Küyü etnoniminin olduğu haqqında məlumatlarada təsadüf edirik(6,219). Bir ehtimal da bundan ibarət ola bilər ki, Qaraquyu kənd adı həmin Küyü tayfasının adını özündə yaşadır.

Kazançı(Qazançı). Bu ad toponimlərdə çox geniş əks olunmuşdur. Qafqazda kazan komponentli 24 toponim, yalnız Azərbaycanda Kazançı adlı 10 kənd olmuşdur. Kazançı və Kazan

toponimləri Şimali Qafqazda, Ukraynada, Başqırdıstanda, Türkmənistanda, Qərbi Sibirdə, İranda, Türkiyədə qeydə alınmışdır. İndi Ermənistan adlanan ərazidə Kazan Qalası adı XII əsr mənbələrində xatırlanır (15,35). Q.Qeybullayev bu adların mənşəcə qədim türkdilli bolqarların Kazan tayfasının məskunlaşması nəticəsində yarandığını qeyd edir(15). Türk bolqarlar Cənubi Qafqaza eranın II əsridə gəlmişlər (14,204). Qazan komponentli toponimlərin bulqarların Kazan tayfasının adından yarandığı digər mənbələrdə də qeyd olunur (6,174; 10,193; 3,112; 9,36 və s.). Eranın ilk əsrlərində hunların, sonralar suvarların və avarların, daha sonralar isə xəzərlərin tərkibində olmuş bulqar tayfalarının izlərinə Azərbaycan toponimiyasında geniş təsadüf olunmaqdadır (9,36).

N.Çetinkaya İqdırdakı Kazançı(Qazançı) oykoniminin mənşəyi ilə əlaqədar üç ehtimal irəli sürür: 1. «Dədə Qorqud» dastanında, dastanın baş qəhrəmanı, başşəhəri Sürməli (Karakala) olan iç oğuzların xanı Salur Kazan adının yer adına verilə biləcəyi ehtimalını düşünmək yerində olar. 2.Ağrı Dağı yaylaqlarını yazlıq mərkəz olaraq istifadə edən, yazlıq saraylarını Ağrı ətəklərində qurmuş olan İlخانlıların önəmli xanlarından Mahmud Qazan xanın (1295-1304) adından da gələ bilər. 3.Yavuz Sultan Səlim zamanında Çəpni oymaklarından birinin adı Kazançı idi (21,216).

Qazançı, həmçinin *Qazan* köklü toponimlərin «Dədə Qorqud» dastanlarının baş qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə əlaqədar yaranması fikrinə digər mənbələrdə də rast gəlirik (4,93; 5,55). «Dədə Qorqud» qəhrəmanı Qazan xanın V əsr mənbələrində adı çəkilən «Gözəl Qazan» olduğunu söyləyən alimlər(15 a,41) bununla tarixdə belə bir adamın yaşadığı fikrini irəli sürmüş olurlar. Digər tarixi şəxsiyyət Elxanilərin hökmdarı Qazan xandır(1271-1304). «Cami-ət təvarix» əsərinin müəllifi Rəşidəddin Qazan xanın vəziri olmuşdur (2,559). Demək, qazanla bağlı oymaq, nəsil, tayfa adlarının və bununla əlaqəli toponimlərin yaranmasını şərtləndirən bir neçə amil nəzərə alın bilər. Bizim fikrimizə görə, *kazan//qazan* köklü adların əksəriyyəti, o cümlədən *Kazançı* oykonimi öz

mənşəyini qazan etnonimindən almışdır. Qazan leksik vahidinin mənasına da toxunulmuşdur. E.N. Buşeva və V.I.Savina Azərbaycanda və İranda mövcud olan qazan komponentli bütün toponimləri türk sözü *qazan*(kotel) ilə izah edirlər (15,35). N.Məmmədov da ev əşyalarının adları ilə əlaqədar yaranan metafor (obrazlı, məcazi) adlar sırasına *Qazandərə*, *Qazandağ*, *Qazangəldəğ zirvəsi*, *Qazanqoşadağı*, *Qazantəpə*, *Qazança təpə* kimi oronimləri daxil edir. Onun fikrinə görə, həmin coğrafi adlar relyef formalarına, zahirî görünüşünə görə ev əşyalarına(qazana) oxşayır(17,47-48). Əlbəttə, doğru mülahizədir. Lakin Q.Qeybullayevin sözləri ilə desək, bir neçə Azərbaycan toponimini *qazan* sözünün malik olduğu mənə ilə, yəni qazana oxşarlıq əlaməti ilə izah etmək olar. Amma bu sıradan olan bütün sözlərin kökündə *qazan* (kotel) dura bilməz. Azərbaycanda çoxsaylı *Kazançı* oykonimləri *kazan* etnoniminin adından yaranmışdır(15,35-36). *Qazançı* oykoniminin «Qazanın tərəfdarı» mənasında olması fikri də vardır (5,55).

Kazançı//qazançı oykonimi *kazan//qazan* etnoniminə aidlik, mənsubluq mahiyyəti verən –*çı* şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı: «Elm», 1966, 596 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II c., Bakı: ASE-nin Baş Redaksiyası, 1978, 592 s.
3. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, 2000, 588 s.
4. Babayev S.Y. Naxçıvanda «Kitabi-Dədə Qorqud» toponimləri. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 224 s.
5. Bağirov A.N. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, 288 s.
6. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: «Oğuz eli», 1998, 454 s.
7. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: «Elm», 1994,

- 272s
8. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: «Azərnəşr», 1993, 301s.
 9. Əhmədov T. M. El-obamızın adları. Bakı: «Gənclik», 1984, 128 s.
 10. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı: «Nurlan», 1999, 208 s.
 11. Kaşgarlı M. Divanü-lüğat-it. Türk tercümesi (Çeviren: B. Atalay), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, c. I, 1998, 530 s.
 12. Kaşgarlı M. Divanü-lüğat-it. Türk tercümesi (Çeviren: B. Atalay), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, c. II, 1998, 366 s.
 13. Kondratov A. M. Sirdən biliyə doğru (tərcümə edən: F. Haşimov). Bakı: «Gənclik». 1975. 216 s.
 14. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən, Bakı: «Azərnəşr», 1994, 248 s.
 15. Qeybullayev Q. A. Toponimiä Azerbaydçana. Baku: «Glm», 1986, 192c
 - 15 a. Qukasyan V. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər// Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s. 35-62.
 16. Məlikov I. S. –ğar; qara formantlı etnonimlər haqqında/ Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: API-nin nəşri, 1986 s. 98-100.
 17. Məmmədov N. Q. Azərbaycanın yer adları. Bakı: «Azərnəşr», 1993, 184 s.
 18. Rəşidəddin F. Oğuznamə (fars dilindən tərcümə edən: R. Şükürova). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 72 s.
 19. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: «Yazıçı», 1992, 432 s.
 20. Bulqarova M. A. Noqayskaə toponimiä. Stavropolğ: Stavropolğ-servis-şkola, 1999, 320 s.

21. Çetinkaya Nihat. Iğdır tarihi (tarih, yer adları ve bazı oymaklar üzerine). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1996, 402
s

Qurbanov M. Borçalı sözünün etimologiyasına dair fikirlər/
«Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 1 sentyabr 2006-cı il.

Акиф ИМАНЛИ

О НЕКОТОРЫХ ЭТНООЙКОНИМАХ ИГДЫРА.

РЕЗЮМЕ

В статье разбирается происхождение сельских названий Карачомак, Каракую, Казанчы, входящих в состав Игдырского района Республики Турция. Выясняется, что название каждого из этих населенных пунктов увековечил в себе имя древних этнонимов (карчомак, кайы, казан).

Akif IMANLI

ABOUT SOME ETNO – OYCONYMS OF IGDİR

SUMMARY

The origin of Karachoban Karaquyu and Kazanchi village names at Iğdır region of Turkey Republic are searched in the article. It is leared That the names of these settlements reflects the names of ancient etnonyms (Karachoban, Kayi, Kazan).

Rübabə ƏLİYEVƏ

DASTAN JANRI VƏ ONOMASTİK LEKSIKA

Onomastik leksikanın zənginləşməsində dastan janrının özünəməxsus rolu var. Xalq içində yaranıb xalq məclislərində ifa oluna-oluna daha da təkmilləşən bu folklor nümunələri xalqın tarixini, adət-ənənələrini, mili dəyərlərini, qiymətli dil vahidlərini qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürməkdə geniş imkanlara malikdir. Aşıq yaradıcılığının bütün gözəlliklərini və özəlliklərini özündə cəmləşdirən dastanlar adətən «ustadnamə»lərlə başlayıb «duvaqqapma» ilə bitir. Bu janrda xalqın həyat və məişətinin hər bir sahəsi əks olunduğu üçün onomastik vahidlərin bütün növlərinə rast gəlmək mümkündür. İstər qəhrəmanlıq, istərsə də məhəbbət dastanları ayrı-ayrı aşılqlar tərəfindən müxtəlif variantlarda söylənildiyindən dastanlardakı onomastik leksikada da çoxvariantlılıq meydana gəlir. Belə ki, dastanın məzmunu çox vaxt olduğu kimi saxlanılsa da, hadisələrin baş verdiyi məkanların adları, dastanda iştirak edən personajlar haqqında məlumat bəzən fərqli olur. Məsələn, Azərbaycan dastanlarında Şah İsmayılın atası müxtəlif variantlarda Zülal şah//Adil şah//Fətəli xan//Abdulla xan//Aslan paşa adlandırılır. «Aşıq Qərib» dastanının bütün variantlarında buta adı Qərib olan qəhrəmanın əsl adının Rəsul olmasına baxmayaraq, müxtəlif variantlarda atasının adı Məmməd söydəgər//Əhməd kişi, qardaşının adı Heydər//Xıdır, bacısının adı Nərgizxanım// Şəhrəbanı, sevdiyi qızın adı Şahsənəm//Mahi - Mehr, qızın atasının adı Xacə Sənan//Xacə Bəhram kimi dəyişir. Və ya «Əsli və Kərəm» dastanının bəzi variantlarında Kərəm İsfahan padşahının oğlu, bəzilərinə isə Gəncə şəhərində Ziyad xanın oğlu kimi təsvir olunur. Həmçinin bu variantlarda Qara keşiş də gah xanın vəziri, gah da xəzinədar kimi verilir.

Nağıl janrından fərqli olaraq, dastanlarda çoxkomponentli şəxs adlarına üstünlük verilir. Belə ki, dastanlarda, xüsusilə də

qəhrəmanlıq dastanlarında və qədim dastanlarda şəxsin adı ilə bərabər ləqəbi, peşəsi, tutduğu mövqe, ata adı, baba adı, sülalə adı, doğulduğu məkanın adı, igidin atının adı, geyimi, silahının növü haqqında da məlumat verilir: Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, ümmət soyunun arslanı, Qaracığun qaplanı, qonur atın əyası, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın göygüsü, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası Salur Qazan, Boyu Uzun Burla Xatun, At ağızlı Aruz Qoca, Dəmir Qapı Dərbənddəki dəmir qapıya təpib alan, altmış tutam ala göndərinin ucunda ər böyürdən Qıyan Səlcük oğlu Dəli Dondar, qara şapqalı Təkur, Sarı donlu Selcan xatun, Qonur Qoca oğlu Sarı Çoban, Boğazca Fatma («Kitabi-Dədə Qorqud»), Qoç Koroğlu, Dəli Həsən, Dəmirçioğlu Həsən, Qəssaboğlu Eyvaz, Zəncir Həmid, Giziroğlu Mustafa bəy, Keçəl Həmzə («Koroğlu»), Telli Qara, Tunc Vəli, Lələ Gavur, Basar İgid, Qanlı Qoca, rəncbər Alo («Qaçaq Nəbi»), Kazım paşanın qızı Maral xanım, Düldülün sahibi Şahi-Mərdan («Seydi və Pəri»), Camal bəyin qızı Cahan xanım, Qədəmnisə qarı, Qanlı Turab, Qıyas vəzir («Abdulla və Cahan»), Vəlibəy oğlu Abbas, Sarı Xoca, qul Abdulla («Abdulla»), Mirzə Dana, şəhər hakimi Əbdülkəbir, haramıbaşı Məhəmməd, kənizbaşı Nərgizxatun («Dilsuz və Xəzangül»), Dəli Becan, Hacı Seyid oğlu Saqi, Lüt Qənbər, Xoca Mayıl («Abbas və Gülgəz»), Kor Rəcəb, Telli Qəndab, Aşıq Soltan («Soltan və Qəndab»), Ayxanım Tarlaçı qız, Tovuzlu ordenli Aşıq Əsəd, Çayçı Nərgiz xala, kolxoz sədri kürd Musa («Tarlaçı qız»), Dağsınıx ayrımından Məmmədəli bəy, Gəncəli kar Qoca oğlu Alı («Tanrıverdi»), malyeməz sonsuz Səlimin çobanı, yüzbaşı Sarı Şəmil («Şəmşir və Sənubər») və s.

Dastanlarda çox vaxt yardımçı personajların adı verilmir. Onlar dastan boyu ya peşə adı ilə – arğış, məşşatə (gəlinin başını bəzəyən qadın), çayçı, xəyyat (qəfilə başçısı), əyyar, çuğul, bəzirgan, bəzirganbaşı, bəzzaz, çoban, bağban, əkinçi, tacir, ovçu, səyyad, aşıq, qəssab, dəmirçi, irəmçi (rəmmal, falçı), əttar, qarabaş, qırnaq (qulluqçu), kəniz, xas kəniz, lələ, tikmə, pəhlivan, bos-

tançı, gülçü, harami, nökar, mehtərbəşi, çapar, gözətçi, başmaqçı, çarxaçı, güdü (oğru, yol kəsən), papaqçı, dərzi, ox atan, nizə oynadan, qılınc vuran; ya da titul və ya vəzifə adı ilə – iyirmi dörd sancaq bəyləri, yüzbəşi, meşəbəyi, xotkar, knyaz, tavat, paşa, xan, bəy, padşah, qubernat, naçalnik, divanbəyi, qeysər, general, imperator, hampa, kəndxuda, strajnik, baş strajnik, pristav, darğa, koxa, □opo, dərviş, qazı və s. Çıxış edirlər.

Dastanlarda əsasən aşıqların dili ilə gözəllər tərif olunarkən müqayisə məqsədilə müxtəlif meyvə, bostan bitkiləri, gül, çiçək, ağac adları çəkilir, bəzən onların növlərinə də müraciət olunur. *Alma, heyva, nar, şamama, xurma, püstə, badam, findıq, narınc, turunc, sərv, səndəl, bənövşə, yasəmən, qızılgül, süsən, sünbül, sənubər, lalə, qərənfil, reyhan, mixək, darçın, iydə, söyüd, üzüm, qarpız, qovun, çəltik, göycə məş, nərgiz, Alxatın alması, Kürdaş narı, Bağdad xurması* dastanlarda tez-tez işlənən fitonimlərdir.

Nağıllardan fərqli olaraq dastanlarda çoxsaylı zoonimlərə müraciət olunur. Zoonimlərin bir qismi gözəlləmələrdə işlənsə də, onların bir qismi dastan personajı olaraq ya əvvəldən axıradək hadisələrin gedişində iştirak edir, ya da yalnız müəyyən hadisə ilə bağlı dastan iştirakçısı olur. Gözəlləmələrdə və qəhrəmanlıq nəğmələrində daha çox *şahbaz, qarçıqay, sar, qumru, □opon, şahin, kəklik, durna, tülkü, aslan, ceyran, ahu, maral, quzu, □opon, arı, ördək, qaz, bülbül, tovus, simurğ, qarğa, şonqar, qurd, tazi* və s. İşlənir.

Dastan janrının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, burada qəhrəman əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş səfərə çıxmazdan öncə ilk növbədə özünə uyğun at seçməlidir. At qürbət eldə qəhrəmanın yol yoldaşı, sırdaşı, qoruyucusudur. Bütün dastan qəhrəmanlarının atlarının adı var. Bəzi atlar qəhrəmanın özü qədər məşhur olur. «Dədə Qorqud» dastanlarında dəniz qulunu Boz aygır Beyrəyin, Qonur at Qazan xanın, Təpəl qaşqa aygır Dəli Dondarın, Göy bədöy Qaragünənin, Ağ bədöy Şirşəmsəddinin, Duru aygır Yeynəyin, Keçər aygır Dədə Qorqudun mindiyi atın adıdır. Bundan

başqa dastanlarda Ağboz at, Boynu uzun bədöy at, Ayağı uzun şahbaz at zoonimləri də işlənir.

«Koroğlu» dastanında *Qırat, Dürat, Ərəbat, Ağcaquzu, Ağ at, Alapaça, Türkmən atı, Kəhərnişan madyan, Qızılgül, Çiçək* ləqəbli atlar təriflənir. «Alma gözlüm, qız birçəklim Qırat gəl», «Əylən, deyim Qıratın qiymətini, Səksən min sərkərdə mala da vermə!..», «Ərəbat dediyin elə nisbətdir», «Ya ölərəm, ya Qıratı gətirərəm», «Koroğlunun atı dəli gərəkdir», «Canım Qırat, gözüm Qırat! Səni minən alar murat...», «Nigar, Düratın itməyi, Yandırır məni, yandırır...» və nəhayət, «At igitin qardaşıdır» deyən Koroğlunun dəlilləri də onun qədər bu atlara çox yüksək qiymət verirlər.

Dastanlarda Nəbinin Boz atı («Qaçaq Nəbi»), Sedrək bəyin «atlar atı al qırmızı madyan atla» dəniz aygırından törəmiş Qor atı («Qaraoğlu»), Molla Nurun Fərcani («Molla Nur»), Mağazanın Fiskur atı («Gündüztac»), Məhəmmədin Səməndi («Məhəmməd və Güləndam»), Ədil padşahın Qəmərnişan madyanı, Şah İsmayılın Qəmərdayı («Şah İsmayıl»), Seydinin Səmənd atı, İmam Əlinin Döldülü («Seydi və Pəri»), Xızır İlyasın Boz atı («Aşıq Qərib») öz sahiblərinə layiq atlar kimi öyülür.

«Leyli və Məcnun» dastanında Məcnunun səyyadlardan aldığı ahu ona Leyli təsəllisi verir, Məcnuna yoldaş olur, sabuta (göyərçin) isə sahibinin başına qonub qanadlarını açaraq ona isti səhrada kölgəlik yaradır, Leyliyə aşiqindən məktub aparır. «Dədə Qorqud» dastanlarında Trabzon təkurunun qızı Sarı donlu Selcan xatuna məxsus «üç canəvər» - qoğan aslan, qara buğa, qara buğra da Qanlı Qoca oğlu Qanturalının döyüşərək məğlub etdiyi personajlardır. Dastanın boylarının birində Boğazca Fatmanın Bəraq adlı iti yada salınır. S.Əlizadənin bu ad haqqındakı fikirlərinə istinad edən Ə. Tanrıverdi belə hesab edir ki, Bıraq adı «brax» felindən olub, itin hamını tanıyaraq buraxması, yəni həmin itin sahibinin yüngül həyat tərzilə bağlıdır (8,48). Əslində, qədim mənbələrdə Bəraq//Baraq//Barax//Paraq variantlarında qeydə

alınmış □oponi bir çox lüğətlərdə «uzun tüklü ov iti» mənasında verilmiş, *baraxlı* etnonimi və *Baraxun*, *Baraxlı* toponimlərinin tərkibində bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Tarixi mənbələrdə Tibet köpəklərinin adı, It Barak tayfası, Kıl Barak eli, Midiyanın qonşuluğunda yaşayan Baraklar haqqında istənilən qədər məlumat var. Hətta folklor ədəbiyyatında «Eşidib parağı (barağı) qırxarlar, bilmir harasından qırxarlar» atalar sözü də vardır (1,82). Boğazca Fatmanın həyat tərzini göstərən təyinlər isə *Qırx oynaşlı*, *Boğazca* (tez-tez hamilə olan) sözləridir. Bunlardan başqa dastanlarda müəyyən məqsədlə işlənən «özbək dəvələri», «misiri qatır», «nər maya», «ağca qoyun», «Şəki şahbazı», «Gəncə maralı», «Şahbaz at», «üçtəpə sağsağanı», «ağca quzu», «quzulu ceyran», «şeyda bülbül», «şahşunqar», «qaraca-qaraca birələr», «quyruqsuz, qulaqsız köpək», «tavar laçın», «ağ göyərçin, qara göyərçin», «quba qaz», «tülək tərən», «qızıl dəvə», «qara eşşək», «qazlıq at», «kəhər at», «ağ at», «ağboz at», «qara at», «hürkək at», «xam yağız», aygır, buğra, qoç, yalquzaq, qısraq, tuncu, öyüş, qulun, köşək, quzucuq, əmlək, şişlik, yabı, madyan, kürüm (dəvə balası) kimi dil vahidləri də zoonimlərə daxildir.

Dastan janrında bir çox etnik ad da öz əksini tapır. Bunların bir qismi şəxs adlarının tərkib hissəsi, bir qismi toponim kimi, bayat, qayı, oğuz, tat, qoyunlu, ağqoyunlu, qaraqoyunlu, cəngilər, təkə-türkmən, türkmən, özbək, ərəb, əcəm, türk, fars, hind, urus(rus), firəng, qıpçaq, gürcü, erməni, ləzgi, kürd, miskinli, muradbəyli, dirili, ayırım və s. Isə sırf etnonim kimi işlənmişdir.

Əsasən gözəlləmələrdə, qəhrəmanlıq nəğmələrində, məşhur atların tərifı səhnələrində çoxlu sayda ktemotonimlərə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, *parça*, *geyim adları* və *onların elementlərinin adları* – bez, çiyini quşlu cübbə don, ərgənlik qırmızı qaftan, əbrişim(ipək), Samur cübbə, covşən, almahmuzı şalvar, altunlu incə kətan bez, niqab, şapqa, kəpənək, dizcik, qarucuq, bəkdəmir don, zər zərəb(zərbəftə), ətlası çərkəs, mürəssə yaxa, gülgəzi çatqı, çarqat, Şamaxı şəddəli gərdənbənd, güləbatın naxış,

badilə mintənə (nimtənə), sərəndaz(ləçək,çarqat), məxmər çul, dəmir libas, rübənd, gülgəzi şal, darayı köynək, zibə nimtənə, tirmə şal, yaşmaq, zərli başmaq, yapıncı, kürk, motal papaq, atlas, keçə papaq, kətan köynək, şilə, qələmkər(geyim), zərxara, şali-zər, gülgəz yelənli kalağay, qumaş, zibə, sənd, səndin ağı, yaylıq, ipək bağ, qu tüklü yorğan-döşək; **xrononimlər** – sıgış günü, ayna günü, Novruz bayramı, yayın oğlan çağı, ilin axır çərşənbə günü; **xrematonimlər** – qara polad üz qılıc, tirkeş, yay, ox, zülfüqar, sapan, altı pərli gürz, ağ tozlu yay, qarğı cida, altun cida, qansırğa, şeşpər, şirmayidəstə qılinc, altun mina, aynalı □ofəng, çapxana bıçağı, misri qılinc,ləzgi qəmə,boğma kiriş,qıl kiş, qəmzə(silah növü), giliz, patron, nağan, qopuz, kaman, balaban, zurna, qızıl düymə, altun küpə, ipək xalça, ala xalı, ağ çadır, bəhri qotaz, silsilə, ağ lavaş, əşrəfi, Xorasan poladı, Çin fəqfuru (çini, farfor), qızıl qurşaq, qızıl kəmər, Hələb xınası, Həbəşi xal, mina qəlyan, qolça kaman, Səmərqənd kağızı, gümüş bənd, tavar saz, surna, nağara, tambur, zərbafe kəmər, süleymani zəhər, qızıl onluq, qara qəbzey(dəmir pul), Misir şəkəri, tut arağı, cecə suyu, □opo unu, ceyran südü, basma motal, sarı yağ, turşu aş, Təbriz balı, qızıl paçabənd, mərcan, dürdanə, gövhər, yaqut, yəmən, mirvari boyunbağı, almaz üzük, əyrimcə, cürə saz; **ideonimlər** – cəngilərin havası//«Cəngi», «Kərəmi», «Tarla gözəli», «Şahnamə»,«Soltan və Qəndab nağılı»; **faleronimlər** – Lenin ordeni, Qızıl ulduz; **erqonimlər** – Səadət sarayı, Kremlin zalı, Tovuz dəftərxanası, Şeyx Sənanın qübbəsi, Qırxkilid zindanı, daş mehmanxana, Gorus qazamatı, Əbdülkəbirin divanxanası və s. Dastanların dilinə şirinlik, millilik, tarixilik gətirir.

Nağıllarla müqayisədə dastanlarda işlənən toponimlərin sayı qat-qat çoxdur. Dastanlarda əsasən real toponimlərə üstünlük verilir, qeyri-real toponimlər isə çox az işlənir. Onlardan yalnız sehirli qüvvələrlə bağlı səhnələrdə istifadə edilir. Divlərin, pərilərin, kəlləgözlərin məkanlarının adları da onların özlərinə və əməllərinə uyğundur. Məsələn,hər gün Oğuzdan yeməyi üçün iki

adam, beş yüz qoyun alan Təpəgöz Sallaxana (ərəbcə □*opon* «qəssab, dəri soyan» deməkdir) qayasında yaşayır. («Kitabi-Dədə Qorqud»); Qara devin yeri olan çəmənliyə «quş gələndə qanat salar, qatır gələndə dırnaq» («Məhəmməd və Güləndam»); Pərilər torpağının padşahının qızı Pərinaz devin əsarətindən qurtaran kimi uçub pərilər vilayətinə gedir («Şahzadə Bəhram»); Divlər qəsrinin şahzadəsi gözəl Gülruxu ölümdən qurtarmaq üçün Xoldar divi İrəm bağına məlhəm gətirməyə göndərir («Dəli çoban»); Meşə gölündə çimərkən dağlar soltanı Mağazan tərəfindən qaçırılan, Kuhi-Qaf pərilərindən gözəl Pəriyənin dörd övladı Pərilər pərisinin ağzından bülənd olan oddan yaranan dağda saxlanılır. Ona görə də həmin dağ Qardaşlar dağı adlanır («Gündüztac») və s.

Dastanlarda ağ dünya, qara dünya, zülmət dünyası, zülmət quyusu, abi-həyat bulağı, odlar ölkəsi, ağ divlər ölkəsi, və s. Kimi qeyri-real toponimlər də işlənir. Qeyri-real toponimlərin bir qismi Azərbaycan əsatirlərindən gəlir. Belə toponimlərdən bir neçəsi «Qaraoğlan» dastanında qeydə alınmışdır. Qaraqoyunluların başçısı Qaralı bəy oğlu Sedrək bəyi həyat suyu dalınca göndərəkən ona belə tapşırır: «Sözüm dinlə, bəylər bəyi, əcəl quşu qapıdadı, Qor atını meyməlisən, Ərənlərə seyməlisən. Süd çeşməsin keçməlisən, Aynalıdan içməlisən. Ağ bulağı oymalısan! Başın üstün kəsməlisən. Son çərşənbə gecəsinə üç gün qalır. Həmin gecə ağacların başı yerə dəyən zaman Ağ bulağın başı üstə iki ulduz toqquşacaq, ulduzlardan Ağ bulağa nur ələnəcək, köpük-köpük kökləyəcək axan çeşmə. Bəylər bəyi, gözüm oğul, o köpükdən lap doyunca içərsən sən. Sonra asta Qor atını suvararsan, sonra da bax bu qab ilə mənim üçün gətirərsən. Sən əyilib su içəndə başın üstə neçə qılınc toqquşacaq, bir kəlləgöz zühr eləyib hay salacaq, yağlı yolu kəsib ulayacaq, Yel atını suvaranda ildırımlar gurlayacaq, mənim üçün su alanda kəlləgözlər səni öz adınla çağıracaq. Bax, aman oğul, bircə kəlmə danışma ha, ətrafına bənd oluban məhəl qoyma, işini gör, Qor atının yəhərinə qalxan zaman hamı birdən yox olacaq»(2,37). Bu parçadakı Ərənlər Azərbaycan əsatirində

dağdır. Nuhun gəmisi bağlanan qaya da Ərənlərin qayalarından biri hesab olunur. Süd çeşməsi insana əbədi solmayan gözəllik bəxş edən çeşmədir. Aynalı təmiz, şəffaf suyu olan bulaqdır. Ağ bulaq isə qəlbən təmiz, görkəmcə çirkin adamların, xüsusən qızların axır çərşənbədə ulduzlar toqquşanda köpüyündə çimib gözəlləşdiyi bulaqdır. Dastandakı bu epizod «Koroğlu» dastanında bir qədər fərqli adlarla təkrarlanır: «Günlərin bir günü Alı kişi Rövşəni çağırır deyir: - Oğul, buradakı dağların birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən bir ulduz, məğrib tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşarlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülər, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın o köpüyündə çimsə elə qüvvətli igid olar ki, dünyada misli-bərabəri tapılmaz. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə, aşiq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədəki aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər. İndi yeddi il tamam olhaoldur. Vədə çatıb. Get, axtar, Qoşabulağı tap, ancaq köpüyündən bir qab da doldurub mənə gətir!.. Rövşənin çox çətinliklə tapdığı bu bulaq da sıldırım qayanın başında çox gözəl, mənzərəli bir yerdə yerləşir. Qoca bir ağacın altında qaynayan Qoşabulaq da göz yaşı kimi axıb ətrafı süd gölünə döndərirdi»(7,14).

«Qaraoğlu» dastanında əsatirlərlə bağlı toponimlərdən bir qismi də Sim//Sum komponentli coğrafi adlardır. Simnar pərinin əsir olduğu Sim bağında buz kimi soyuq suyu olan Sum çeşməsi var. Bu çeşmənin suyundan içən hər kəs dünyaya övlad gətirməkdən məhrum olar. Sim bağına gedən yol Sum cığır adlanır. Bu yol gedər-gəlməz yoldur. Bu cığırda gedən bir daha geri qayıda bilməz. Sedrək bəy Sim bağından Simnar pərinin köməkliyi ilə çıxıb bilsə də, Sum çeşməsindən içdiyi üçün «züryət nemətindən məhrum» olur, bu su Qor atın da nəslini kəsmiş olur. Sedrək bəyi Sum cığırına salan qoyunluların qatı düşməni Kəlləgözdür. Kəlləgöz Kuzə xatunla totem qurdun ruhundan törəmiş varlıq olub yarandığı gündən qoyunlular nəslinin qəsdində durmuş, onları

məhv etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Türk dillərində □*opo//sim* sözü də elə «hiyləgər», «zalım», «qəsd», «günah», «cinayət» mənalarında işlənmişdir. *Sim* komponenti isə hal-hazırda dilimizdə işlənən *simləmək*(soyuqlamaq), *simləmə* (soyuqdan şişib, irinləmə, iltihab prosesi) sözlərinin kökü kimi «soyuq» mənasını bildirir. *Sim* bağında əylənən Sədrək bəy də buradan axıb gedən «buz tək soyuq, sərin sülardan» həm özü içmiş, həm də atını suvarmışdı. Bir həftə bu bağda yuxuya getmişdi.

Dastanlardakı qeyri-real toponimlərdən biri də *Şəkər-motal* yaylağından axan Vələnd çayının adıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, *Şəkər-motal* yaylağı toponiminin özü də real toponim deyil. Dastanda həmin yaylaqda qoyun sürülərinin bəsləndiyi göstərilir. Güman etmək olar ki, *Şəkər-motal* toponiminin birinci komponenti «şirin» sözünün □*oponimii* kimi işlənərək «süd» mənasını ifadə edir. «Motal» isə dəriyə doldurulmuş pendir növüdür. Beləliklə, yaylağın adı orada bəslənən qoyunlardan alınan məhsulla bağlı yaranmışdır. *Vələnd* toponiminə gəlincə, qüdrətli dağ çayının adıdır. Bir gün Budaq çobanı ağuşuna alıb qayalara çırparaq parça-parça edən bu çay çobanın qızı Gülruxun arzusu və gözəl pərinin tilsimi ilə əvvəlcə məcrasını dəyişir; sonra isə tamamilə quruyub yox olur («Dəli çoban»). Ərəbcə «vələnd» sözünün əsasında «dəli», «yolunu azmış», «itmiş» mənaları durur. Dastan yaradıcısı süjetlə bağlı coğrafi adı seçərkən ehtimal etmək olar ki, elə bu mənaları nəzərdə tutmuşdur. Ümumiyyətlə, bu hal dastan janrında təsadüf olunan bütün qeyri-real toponimlərdə özünü göstərir.

Dastanlarda bəzən yer adları, nağıllarda olduğu kimi, padşahların, şahzadələrin və b. dastan qəhrəmanlarının adı ilə verilir: «Gedib Aslan şahın torpağına çıxdılar» (Müğüm şah), «Az getdi, çox getdi, Kazım paşanın şəhərinə çıxdı» (Seydi və Pəri), «Bura Batmanqılının bacısı Pəri xanımın küçəsidir» (Abbas və Gülgəz), «Doqquzuncu gün Ərəbzənginin qalasına çatdı» (Şah İsmayıl), «İlxı dağdan, düzdən keçib gəldi balıcalı Qara xanın biçənəyinə

doldu, qoruğu ottamağa daraşdı» (Koroğlu) və s. Belə hallarda hadisənin baş verdiyi məkanın konkret adı verilmir və qeyri – müəyyən olur.

Real toponimlərdə çox vaxt *ad + coğrafi nomen* modeli saxlanılır, bəzən isə komponentlər ayrı-ayrılıqda işlənir. Belə ki, dastanların dilində *Qarabağ mahalı, Alxas çəmənli, Təbriz şəhəri, Gürcüstan dağları, Alviz dağı, Gürcüstan ağzı, Hələb şəhəri, Ərzurum gədiyi, Ərzincan dağı, Fərat çayı, Unas şəhəri, Kırş dağı, Muradbəyli kəndi, Yağı quruğu, Quba bazarı, Gədə Zeyxur kəndi, Cəngi meşəsi, Gülşən bağı, Xob vilayəti, Almalı dağ, Daşbulax, Van şəhəri, Ceyran çölü, Sulduz kəndi, Göyçə mahalı, Xoşbulaq yaylağı, Hüseynqulu ağalı kəndi, Çoban dağı, Bozalqanlı qışlağı, Çoban körpüsü, göz piri, qırqlar piri* və s. Yanaşı təkcə addan ibarət coğrafi nomensiz *Bayazıd, İstambul, İsfahan, Urum, Misir, Çin, Tiflis, Rastabazar, Mollu, Naxçıvan, Qars, Ərdəbil, Araz, Rəşt, Gorus, Düldülüs, Qalagörünən, Şəki, Zaqatala, Şamaxı, Altu, Hayıstan Ballica* və s., həmçinin apelyativ təyinli coğrafi nomenlərdən ibarət *sarı qaya, qara meşə, sarp qayalar, qab qayalar, qara dağlar, bir quru çay, bir yaxşı binar, kənəz yerlər, kafirin ayasofyası, sərp kəlisə, yeddi dərə, bəzircan yolundakı su quyusu, yeddi bələn, cədə yol, canan eli, qürbət diyar, qürbət el, ala dağ, ata yurdu, qarşı yatan qara dağ* və s. Coğrafi adlara da təsadüf edilir. Dastanlarda *ad və coğrafi nomen* modelinin yarımçıq işlənməsinə çox vaxt şəhərin, kəndin, çayın və s. Məşhur olduğu məqamda və ya nəzmlə verilmiş parçalarda rast gəlmək mümkündür. Məs.;

Sofı qardaş, üç məmləkət keçirdik,

Biri *Iran*, bir *Turan*, biri *Gilan*...

Çox yerləri innən sora gəzərəm.

Biri *Tiflis*, biri *Bayazıd*, biri *Van*. (3, 54)

Yadımdamı, can Nəbi, elə *Düldülüsdə* səni biz özümüz aradan çıxardıq, güdaza vermədik (2,80); Nəbi də *Arazı* adlayıb getdi o taya (2,71) Nəbi *Turşsuda* məclis düzəltmək qərarına gəldi; (2,87)

Sübh çağı dəlilər **Qara yurdda** Nəbinin cənazəsi üstündə bir şivən qopardılar ki, gəl görəsən.(2, 84)

İpəkləri **Hinddən** bükülür gəlir,

Buğdası, düyüsü əkilir gəlir,

Qoyunu **Qafandan** çəkilir gəlir.

Gəlir **Gürcüstandan** balı Təbrizin; (5,151)

Yeddi iqlim içrə tayı tapılmaz...

Söylənir cahanda şanı **Ərzurumun**; (5,159)

Qərib **Rastabazara**, qəhvəxanaya getdi, çaldı, oxudu.(5,151)

Gəzdim **Istambulu**, **Urumu**, **Şamı**,

Heç oğlan görmədim yar sən nişanda. (5, 127)

Abdullagil özlərini **Kürün** qırağında olan qalaçaya saldılar. (3, 247)

Payəndaz döşərəm **Çinnən Yəmənə**... (3, 267)

Dastanlarda bəzən toponimlərin ünvanı həddindən artıq dəqiqliklə verilir. Bu dastanı söyləyənin həmin yerlərə bələd olması ilə bağlıdır. Məs.: **Molludan üç – dörd kənd aralı Baş Həkəridə** Kərbəlayi Məhəmmədəlinin evində isə zurna-balaban səsi eşidilirdi(2,52); Bu xalçanı **Qubanın Çiçi kəndindən** almışam(2, 126); Ancaq İsfahanla İstanbulun arasında bir mənzil var idi. İyirmi gün gedəndə o mənzilə çatırdılar. O mənzilin adına **Alxas çəmən**i deyirdilər(5123); **Şirvan ölkəsinin Xançoban elində** Camal bəy adlı bir adam yaşayırdı(3,230); Gedib **Ağdiyarın kənarında olan daş novlu bulağın** başında düşdülər... elə bu zaman **Yelli yaldan** bir dəstə atının gəlməsini gördülər(4,239); **Abbasslı kəndi ilə Otaqçı – Təhnəli kəndinin arası 35 km.** Olardı(4,347); Ustadlar belə nəql edirlər ki, qədimlərdə **Baş Xudafərin körpüsü ilə Araz – Kür qovşağı** arasında Araz boyu yeddi yüz yetmiş iki ev yaşayırdı. Bunların hamısı **Dirili Hüseyinli xana** baxırdı. (6, 172);

Tala düzündədir ev binaları

Qapısı açılır cənuba sarı

Görüş bulağından bir az yuxarı

Özünüzü siz o yana yetirin (4, 222);

Bir yanın *Qusarçay*, bir yanın *Kürkünca*,
Bir yanın *Qızılqaya*, buluddan uca
Hər kəs çıxar şərqdə yamaca
Qusarçaydan axar sel *Qarabulaq*
Bir yanın *Çiləgir*, bir yanın qaya
Məhsuldar düzlərin gəlməyir saya,
Cavanlar gedəndə hər gün *Urbaya*
Elə bil keçdi bir yel *Qarabulaq*. (4, 298 – 299)

Dastanların çoxvariantlılığı dastan qəhrəmanlarının adlarına təsir etdiyi kimi hadisələrin baş verdiyi məkanların adlarına da təsir edir. Məlumdur ki, «Əsli və Kərəm» dastanı bir sıra xalqlar içərisində çox geniş yayılmış, dəfələrlə Türkmənistan, Bolqarıstan, Ermənistan və Türkiyədə nəşr edilmişdir. Bundan başqa, dastana aid bəzi qoşmaların erməni və gürcü əlifbalı ilə yazılmış nümunələri də saxlanılmaqdadır. Bu nümunələrdən əldə olunan müxtəlif coğrafi adlar tədqiqatçı üçün maraqlıdır. Məs., dastanın Azərbaycan variantında:

Əslim elindən köçübdü,
Almalı dağdan keçibdi,
Daşbulaxdan su içibdi
Yenə Əslim köç eləyib (3, 41)

gəraylısı İstanbul variantında:

Almalı tağdan aşmışdır,
Parmaq dərədən keçmişdir,
Qeysəriyə ulaşmışdır,
Bu gün Əslim köç eyeləmiş. (3, 427)

kimi qeydə alınmışdır. Nümunələrdən göründüyü kimi, bu bəndlərdə yalnız *Almalı dağ* □ oponimii müştərəkdir, digər toponimlər isə fərqlidir. Dastan boyu müvafiq olaraq Yolunuz gedər *Ağdaşa* – Tunalar gedər *Mardına*; *Alvız dağı* heç əskilməz dumanın – *Yıldız tağı* neçün qalmaz dumanın; *Boranlı dağlarda* yolum itirdim – *Lələli tağında* yolum azıtdım; Sizin eldə mən bir gözəl görmüşəm, Şoxu düşüb *Gürcüstanın elinə* – *Əcuzda* bir gözəl gördüm qazılar,

Şövkü düşmüş *xatiri can elinə*; Qalxışdılar xanlar, ağalar toya, *Zənginin adamı* batıbdı loya, Uçubdu əlimdən bir ağca maya, Yol verməyim, başı dumanlı dağlar – *İsfahan bəyləri* qalxdılar toya, *Zənginin* xamı da dayandı *Xoya*, Xas gümüşdən olsa bir ağca maya, Yol verməyin, başı dumanlı tağlar və s. Parçalardan göründüyü kimi, Azərbaycan və İstanbul varintlarındakı toponimlər bir qədər fərqlidir. Bunu digər dastanların variantları haqqında da demək olar.

Dastanlardakı toponimlərin bir qismi hadisələrin cərəyan etdiyi məkanı ifadə etsə də, bir qismi dastanla heç bir əlaqəsi olmayan yalnız müqayisə, bənzətmə məqsədilə işlədilir və ya keçmiş zamanlarda həmin məkanla bağlı qazanılmış uğuru baş vermiş hadisəni nəzərə çatdırmağa xidmət edir. Belə toponimlərə islam dini ilə bağlı yer adları Məkkə, Mədinə, Kərbəla, Kəbə və s.:

Əlinin oğulları, peyğəmbər nəvələri, *Kərbəla* yazısında

Yezidlər əlində şəhid oldu Həsənlə Hüseyn, iki qardaş belə görklü;

Alçaq yerdə yapılbır tanrı evi *Məkkə* görklü (6, 25);

Məkkə ilə *Mədinənin* qapısı ağac (6, 49);

Qurbani der, arayıbn tapmışam,

Qırqlar məclisindən bir pay qapmışam,

Kəbədəsə mən də birin yapmışam

Min könüldən bir yol gedər o burca. (6, 179);

Məkkədən gələn hacılar

Ürəyimdə var acılar

Evimizdəki cüt bacılar

Qardaş deyib, ağlarmola... (3, 65);

Çıxıb Təxt üstə oturan,

Ağ üzdən busə götürən

Abbası yara yetirən,

Kəbə ziyarəti neylər. (3, 136);

qədim dastan və nağıllarda bəhs olunan, əfsanəvi və tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı coğrafi adlar: Misir, Kənan, Cəm, Təxti-Süleyman və s.:

Taxti – Süleymandı yarın sinəsi (3, 53);
Mənsuru çəkdiilər *Hələbdə* dara
Gül əlinnən bülbül sinəsi yara... (3, 267);
Yəqin bil ki, Nəcəfin din imanisan,
Züleyxasan, *Misrin* son Soltanisan,
Adın Xani, özün xanlar xanisan,
Sənə qurban elim, günüm, atanam. (5, 136);
Sərv ağacının dibində bir oğlan yatıb, elə bil Yusifdi *Kə-*
nandan gəlib. (6,197);
Nə Calub, nə Qalub, nə Cəmşid, nə *Cəm*
Hatəmin qardaşı oldumu Hatəm (4,226);
dastan qəhrəmanlarının keçmiş uğurları ilə bağlı yer adları:
Parasarin Bayburd hasarından pırlayıb uçan Beyrək boz
ayğırına mindi (6,41);
Ayğırqözlü suyunda at üzdürən, əlli yeddi qələnin kilidin
alan...Elin oğlu Alp Ərən çapar yetdi (6,52);
Ağcaqala, Sürməlidə at oynatdım,
Atla *Qarun elinə* çapqın yetdim,
Aqhisar qələsinin burcun yıxdım... (6,156);
Qaradərə ağzında qadır verən, qara buğa dərisindən beş-
yinin yapığı olan, acığı tutanda qara daşı kül eləyən, bığın ənsə-
sində yeddi yerdə düyən ərənlər əvrəni Qazan bəyin qardaşı Qara-
günə çapar yetdi; *Hamidlən Mardin qələsin* təpib yıxan, dəmir
yaylı Qıpçaq Məliyə qan qusduran, gəlibən Qazanın qızın ərliyə
alan, Oğuzun ağ saqqallı qocaları görəndə ol yigidi təhsinləyən al
məxmuru şalvarlı, atı bəhri xotazlı Qaragünə oğlu Qara Budaq
çapar yetdi (6, 51);
Öz məhsulları, gözəllikləri ilə məşhur olan yer adları:
Sevdiyimin hüsnü *Qureyşin* nuru,
Kənanın Yusifi, *Çinin* Fəqfuru (3, 130);

Biri *Alxatın* alması,
Biri *Bağdadın* xurması (3, 137);
Qız alanda gözlərini açgənən...
Şəki şahbazı, *Gəncə* maralı,
Ahu balası tək bir ceyran olsun. (5, 142);
Misir qılıncını aşkar eyləsə,
Səmənd at yeyəsi gəlsə neylərsən (3, 198);
İsfahandan gələn qızıl almalar; Xoş sözü, xoş kəlməsi
Təbrizin balından betər (3, 341 – 344);
Sənsən gözəllər ölkəri,
Ləbindir *Misir* şəkəri (3, 372);
Gündə min erkək qırılır, Çəkilir şişlik kababı,
Qarabağdan erkək gəlir, *Şamxordan* gəlir şərabi,
İşləyir dükan, bazarı, *Gəncənin* də toy yığnağı
Sübhə kimi səsi gəlir, Söhbət sazı *Xoşbulağın* (4,367);
Sinən ağdı, *Savalanın* qarı nə?
Yumruluqda bənzər *Kürdaş* narına (3,248);
həmçinin müqayisə, bənzətmə məqsədilə işlənən yer adları:
Qaşlar kaman, gözlər qara, burun *hind* findığı,
Sinə *Səmərqənd* kağızı (3,10);
Ağrı dağı kimi şülənim bişə,
Ayar *Araz* kimi sel yağım ola (3,341);
Bir yigidin *Qaradağ* yumrusunca malı olsa, yığar, durur.
(6,23);
Festival nümayəndələri çalıb oynaya-oynaya Kirov parkına
getdilər. Nağıllarda deyilən *Gülüstanı-İrəm* heç bunun yanında.
(4,302-303) və s. Aiddir.
Bəzi toponimlər dastanlarda uzaq məsafəni, yüksəklikləri,
böyük şəhər və ölkələri bildirmək məqsədilə işlədilir:
Bir xalı *İranı* salıbdır ləngə,
Bir xalı elçidi gedər *Firəngə*...
Bir xalı bəzzazdı *Rumun* qeysəri. (3,98);
Bülbüllü bağçalar, gül mənim olsun,

Ərşi – *Alosman* fərmanım olsun. (3,185);
Misirdən alıram baci – xəraci,
Çəkərəm yıxaram hasarı, bürcü (3,306);
İranı, Turanı, bu şirin canı
Əmrah qurban eylər sana Səlbina (5,120);
Gəzərlər, yoxdur tayı, *Hələb, İsfahanı* Şirin. (3,173);
Belində otlayır qoyunun, malın
Hində, Hindistana bəllidir halın. (3,76);
Könül qalxdı *Bərdə* sarı yeridi
Orda bir şəhər var, adı *Gəncə* hey...
İran gəzdim, *Turan* gəzdim, görmədim,
Gözəllikdə, məhbubluqda onca hey. (6,180);
Dağlarda maralsan, çöllərdə ceyran,
Ordubad, Naxçıvan hüsnünə heyran,
Tamaşaya gələn cəmi *Gülüstan*,
Küllü *Dağıstana* vermərəm səni
Camalın görməyə Süleyman gələ,
Təxt – Süleymana vermərəm səni. (6,185);
Düşmüşəm qovğaya, çəngə,
Gedərəm *Hində, Firəngə*... (3,47);
Vermərəm *Çinə, Maçinə*,
Eyvazı pişvaz eyləyin. (6,305);
Qul deyibən *Həbəşi də* satarlar,
Qaç get, əcəm oğlu, qalma bu yerdə. (6,317)

Nağıllarda olduğu kimi, bəzi dastanlarda da coğrafi obyektlərin adının izahına cəhd edilir, onların adları dastanlardakı hadisələrlə əlaqələndirilir. Məsələn, «Vanlı Göyçək» dastanında Unas şəhərinin adı belə izah olunur: Unas şəhərinin padşahı ölmüşdü, yerinə isə onun ay parçası kimi gözəl-göyçək qızı Pərizad xanımı padşah seçmişdilər. Ölən padşahın qoca vəziri ölkədəki narazılığı görüb dedi: Ey camaat, bizim ölkənin lap əzəldən başçısı zənən olub, Unas şəhəri də elə qadın şəhəri deməkdir. Unas ölkəsində qayda belədir ki, padşahın oğlu yoxdursa, atası öləndə qızı

onun yerinə padşah olmalıdır. Pərizad xanıma zəmin dayanıram, ölkəni idarə etməkdə ona kömək edəcəm(2,9). Ərəb dilində *ünas* «ünsa» sözünün cəmi olub «qadınlar, qızlar» deməkdir.

«Abbas və Gülgəz» dastanında isə Xoca Yəqub quyusunun niyə belə adlanması dastanın öz dili ilə izah edilir: Abbas özünü bir kəsə yola saldı. Bu yolun gedib, onlardan qabaq Xoca Yəqub quyusunun başına çıxdı... al xəbəri quyunun sahibi Xoca Yəqubdan. Xoca Yəqub səhər namazını bu quyunun başında qılırdı(3,152-154). Beləliklə, bu dastandakı coğrafi obyektin adını daşıyan şəxs elə dastan qəhrəmanlarından biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dastanlarda hadisələrin baş verdiyi məkanlar və ya dastan qəhrəmanlarının gözdikləri şəhər və kəndlər, keçdikləri dağ və çaylar əsasən Azərbaycanla və onun yaxın sərhədləri ilə bağlı olub, real toponimlərdə öz əksini tapır. Yəni, nağıllarda ən çox adları çəkilən Çin, Hindistan, Ərəbistan, Fəngistan və s. Ölkələrin əvəzinə dastanlarda Gürcüstan, Hayastan və ya Ermənistan, Dağıstan, Türkmənistan, Türkiyə, İran, Əfqanıstan ölkələrinin və onlarla bağlı coğrafi obyektlərin adları çəkilir. Lakin buna baxmayaraq yenə də hadisələrin baş verməsi baxımından Azərbaycan üstünlük təşkil edir. Dastanlarda işlənən Azərbaycan toponimlərini belə qruplaşdırmaq olar:

Xoronimlər: Gəncə şəhəri, Qarabağ mahalı, Atrapatən, Nurelən eli, Xoşnişan eli, Cavanşir qəzası, Mil, Muğan, Təbriz, Şirvan ölkəsi, Tufarqan, Xançoban eli, Köhnə Şamaxı, Gəncə mahalı, Dərbənd Ulusu, Dəmir Qapı Dərbənd, Zəngəzur mahalı, Naxçıvan, Cəbrayıl, Gorus, Ərdəbil, Şəki, Zaqatala, Quba mahalları, Şamaxı, Şəmsəddin eli, Ağdiyar eli, Xaçmaz, Qusar, Bakı, Mingəçevir, Daşkəsən, Şamaxor // Şəmkir, Bərdə, Ağdam, Qazax, Tovuz, Vələkən (Balakən), Azərbaycan, Qapanlı mahalı, Qafan, Qarun eli və s.

Oykonimlər: Mollu, Baş Həkəri, Həkəri kəndləri, Çiçi kəndi, Quba mahalında Gədə Zeyxur kəndi, Dəmirçidam kəndi, Böyük Qarabulaq kəndi, Güneypəyə kəndi, Otaqçı-Təhnəli kəndi, Seyfəlli

kəndi, Abbaslı kəndi, Bozalqanlı, Qaraqoyunlu kəndi, Sığnax, Aşağı Ayıblı, Hasansiyyə (Həsənsuyu), Çardaxlı Çənnibəl, Ərəspər (Araspar), Kərəməz kəndi, İmarət mülkü, Şotlanlı, Tuğ, Püşk kəndi.

Oronimlər: Məzə dağı və ya Qoşqar dağı, Savalan, Salvartı, Aladağ, Qaradağ, Şahdağ, Murov, Buzluq, Səngan, Ağsu yaylası, Kirs dağı, Palantökən, Horu dərəsi, Fəslı vadisi, Qarayurd, Laləli yurd, Tala düzü, Ceyrançöl, Supalı yamac adlı dağ, xoş mənzərəli Sara yaylağı, Marxal, Qızılcaya, Qusar yaylası, Su tapılmaz səhrası və s.

Hidronimlər: Kür çayı, Araz çayı, Alazan, Gülhəyat çayı, Hacırza kahası, Görüş bulağı, Arı gölü, Qarabulaq, Samur çayı, Samur – Dəvəçi kanalı, Ceyranbatan su anbarı və s.

Bundan başqa dastanlarda tədqiqatçıları maraqlandıran müxtəlif qala (Əlincə), yol (Bəzırgan yolu), qoruq (Yağı Qoruğu), körpü (Çoban körpüsü), meşə, bağ, mağara (Salvartı mağarası) və s. Adlarına da rast gəlmək mümkündür. Bütün bunlar dastanların onomastik leksika üçün nə qədər zəngin bir mənbə olduğunu bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov Musa «Azərbaycan dilində təqlidi sözlər», Bakı, 1979, 94 s.
2. Azərbaycan dastanları, Bakı: Gənclik, 1977, 172 s.
3. Azərbaycan dastanları, II cild, Bakı: Elm, 1966, 477 s.
4. Azərbaycan dastanları V cild, Bakı: Elm, 1972, 450 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası, II cild, Bakı, 1968
6. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Dastanlar, Bakı: Yazıçı, 1987, 571 s.
7. Koroğlu dastanı, Bakı – 1959
8. Əzizxan Tanrıverdi «Dədə Qorqud kitabı»nın dil möcüzəsi, Bakı – 2008, 181 s.

Рубаба АЛИЕВА

**ЭПИЧЕСКИЙ ЖАНР
И ОНОМАСТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА**
РЕЗЮМЕ

Эпический жанр как одна из ветвей ашугского творчества отражая все сферы и образ жизни народа также объединяет все виды ономастических единиц. Мультиверсия, более связанность с действительностью, богатство и разнообразие ономастических единиц которые используются в Эпосах, возникает от определенных особенностей этого жанра.

Rubaba ALIYEVA

**THE ONOMASTIC VOCABULARY
AND THE GENRE OF EPOS**
SUMMARY

One of the branches of Ashug creativity, the epos genre that reflected all the spheres of life and way of life of people, also combined all kinds of Onomastic units in itself. Multi-version, more connected with real life, richness and variety of Onomastic units which are used in Eposes are arisen from the specific features of this genre.

Sevinc ƏLİYEVƏ

**M.FÜZULİNİN AZƏRBAYCAN-TÜRK “DİVAN”INDA
TAM ARXAİK FELLƏR**

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan dil faktlarını araşdırmaq və bu barədə fikir söyləmək üçün dəhi söz xiridarı M. Füzulinin yaratdığı Azərbaycan-türk “Divan”ı dəyərli mənbədir. M.Füzulinin dilində işlənmiş sözlərin bir qismi zaman keçdikcə arxaikləşib dildən ya çıxmış, ya da yalnız bir sıra dialektlərdə qalmışdır. M.Füzuli öz qələmi ilə elə qiymətli xəzinə yaratmışdır ki, o xəzinəyə baş vuran bir daha geriye qayıda bilmir. Bu zəngin daş-qaş xəzinəsi daim tədqiqatçıni özünə cəlb edir. Əbəs yerə deyilməyib ki; “Füzulini şəhr etmək?! Bu sözlər çox qərribə səslənir. Bu ona bənzəyir ki, kiməsə günəş bağışlamaq istəyirsən, ancaq əliboş gedirsən: hərarəti öz qəlbində qalır, nuru gözlərində...Füzuli dəryadır!” (Samət Əlizadə). Bütün bunları onun söz sənətində görmək olur.

Füzulinin əsərlərində elə qədim Azərbaycan sözlərinin yerli-yerində işlənməsi bir daha onu təsdiq edir ki, sənətkar ana dilinin söz xəzinəsinə dərinlən bələd olmuş, onlardan daim faydalanmışdır (10-113). Bu cür sözlərin araşdırılması, təhlili XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilini öyrənməyə, bu dövrün özünəməxsus dil xüsusiyyətləri barədə məlumat verməyə imkan verir.

Tədqiqat obyektini kimi alınan şairin Azərbaycan-türk “Divan”ının leksik tərkibi rəngarəngdir. Belə dil vahidlərinin bir qisminin fəallıq dairəsi, qeyd etdiyimiz kimi, daralmış, arxaikləşərək bu gün müəyyən dialekt çərçivəsində, ya da xalq danışığı dilində qorunmaqdadır.

Məqalədə M.Füzulinin Azərbaycan-türk “Divan”ında işlənmiş fellərdən bəhs ediləcək.

Bolmaq – olmaq:

Demə ki, bolub kəsad bazar,

Bulmaz bu mətaimiz xiridar. (II.42)

Zikri-yar ilə dil bolur aram,
Xoş olur sinə yadı ilə müdam. (II.280)

Bolmaq sözünün XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də Nəsimi, Xətai dilində işlənməsi bu sözün yaranma şəraitindən asılı olmuşdur. Mərhum prof. Ə.M. Dəmirçizadə qeyd etmişdir ki, ümumxalq Azərbaycan dili oğuz və qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapdığı üçün ilk dövrlərdə hər iki qəbilə dilinə xas olan müəyyən ünsürlər, ümumxalq dilində müvazi surətdə işlənərək, folklor və yazılı ədəbiyyat əsərlərinin dilində də müəyyən dərəcədə əks olunmuşdur (9-13, 14). Bütün bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, XVI əsr ədəbi dilində, eləcə də xalq dilində işlək olan bolmaq sözü qıpçaq qrupu türk dillərinin təsiri ilə Füzuli dilində özünə yer almışdır.

Qədim türk sözləri lüğətində bolmaq sözü eyni fonetik tərkibdə, olmaq, mövcud olmaq mənasında verilir; məs.: Adaş tutmaq asan küdəzməki sarp/jayı bolmaq asan yaraşmaqı sarp. (8-111, 112)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bolmaq felinin işlənməsi müşahidə olunmur.

Bəkləmək – gözləmək:

Neçə illərdir səri-kuyi-mələmət bəkləriz,
Ləşkəri-sultani-irfaniz, vilayət bəkləriz...

Yatdılar Fərhadü Məcnun məsti-cami-eşq olub,
Ey Füzuli, biz olar yatdıqca söhbət bəkləriz. (I.149)

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunə bütöv qəzəlin ilk və son beytləridir. Deməli ki, dilin saflığını duyan Füzuli bəkləmək felini 9 dəfə (ilk beytin hər iki misrasında, qalan beytlərin sonuncu misrasında) işlətməmişdir. Buradan da görürük ki, həqiqətən Azərbaycan dilinin anlaşılıqlı, saf, təmiz hesab edən dahi poliqlot-alim eyni sözün təkrar-təkrar işlənməsindən çəkinməmiş, çünki hər beytdə bəkləmək felinin müxtəlif mənə çalarlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Füzulidən sonrakı dövrlərdə, Q.Təbrizinin yaradıcılığında bəkləmək felinin işləndiyi haqda məlumat verilir(7-17).

M.Kaşğarının lüğətində bəkləmək sözü “örtmək, gizlənmək, qorunmaq, gözləmək” mənalarında mövcuddur (MK.III.217).

Qədim türk sözləri lüğətində bu söz fonetik tərkibcə beglä, beglän, begläš, beglät beklä, beklän, beklät şəklində, “одевать, черечь; заирать, заключать, заковать” mənalarında özünü göstərir (8-92). Füzulinin dilində isə yalnız “gözləmək” mənasını ifadə edir.

Müasir ədəbi dilimiz baxımından bəkləmək feli tam arxaikləşmişdir. Həm ədəbi dilimizdə, həm də xalq danışığı dilində “gözləmək” feli sabitləşmişdir.

Müasir Türkiyə türkcəsində bu söz ümümlək sözlərdən biri kimi işlənməkdədir.

Cizginmək – fırlanmaq, dolanmaq, dövrə vurmaq;

Cizginirkən başına, şəmi-rüxündən canımı,

Mən qılma, anı həm ol şəmə bir pərvanə tut. (I.76)

Nola girdabi-qəm dərse, dili-sərgəştə dünyayə,

Sanır kim, cizginir aləm, kimin kim, cizginir başı. (I.298)

M.Füzulinin anadilli yaradıcılığında işlənmiş cizginmək feli İ.Nəsiminin dilində “dönmək”, “dolanmaq”, “dövr etmək” mənalarını ifadə edir.

Kəbənin ehramına irməz hacının dəgməsi,

Cizginir dər girdinə, sürtər üzünü daşinə. (N.51)

Bir sıra qədim lüğətlərdə, eləcə də L.Z.Budaqovun lüğətində bu söz həmin fırlanmaq, dolanmaq mənasında qeydə alınmışdır.(12-505)

XVI əsr ədəbi dilində, eləcə də ondan əvvəlki dövrlərdə işlək olan cizginmək feli müasir ədəbi dilimiz baxımından tam arxaikləşmişdir.

Əsrümək – sərxoş olmaq, keflənmək;

Məgər qan içmək ilə əsrümüş nərgislərin, vər nə,

Bəsi mey nuş edənlər gördüm, olmaz böylə qan sərxoş.

(I.160)

Göründüyü kimi, əsrük sözü əsrümək feli şəklində də mövcuddur. Füzuli az sözlə geniş məna yaratmaq məharətini bir daha göstərərək həm isim, həm də fel formasında əsrümək sözünü işlətmis və bununla da növbəti halda ana dilinin semantik zənginliyini müəyyən etmişdir.

M.Kaşğarının lüğətində bu söz fonetik tərkibcə əsürtti şəklində, “məst oldu” mənasında (“ Süçig anı esürtti-напиток опьянил его), qədim türk sözləri lüğətində esür,esürt şəklində,“пьянеть,пьянить, стать опьяненным” mənasında, L.Z.Budaqovun lüğətində isə Füzuli dilindəki şəkildə mövcuddur. (14-105; 8-184; 12-194)

XVI əsrdən əvvəlki dövrün yaradıcılıq nümunələrində də, məs., İ.Nəsiminin dilində, eləcə də ondan sonrakı dövrdə(məs.,XIX əsrdə Qasım bəy Zakirin dilində) bu söz işlək olmuşdur;

Şirin ləbin meyindən çün əsridi Nəsimi,

Faş oldu sirri-pünhan,şərhü-bəyan gərəkməz.(N.74)

Çillədə əsrimiş şütürxanədə,

Qızmış dəvələri görüb yan gəzim.(21-21)

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə: “Можно предположить, что корнем этого глагола является əsrī. Слова əsrī в значений тигр встречается в словаре М.Кашгари, в “Кутадгу билиг”, прилагательное “əsrük” в значении взвалнованный- в Енисейских памятниках.” (21-17)

Müasir Azərbaycan dilində əsrümək sözü tam arxaikləşmişdir.

Giryəmək – ovundurmaq,könlünü almaq; fikrini yayındırmaq

Giryədir hər dəm açan qəmdən tutulmuş könlümü,

Əşkdir xali qılan qan ilə dolmuş könlümü (I.305).

XVI əsr Füzuli yaradıcılığı üçün məqbul sayılan giryəmək sözü müasir ədəbi dilimiz baxımından qeyri-fəal sözlərdən olub, arxaikləşmişdir. Bu felin tərkib hissəsi olan **gir** Quba, Bakı, Şamaxı dialektlərində isim kimi “güc,qüvvə” mənasında işlənməkdədir(3-283)

Həm qəzəldəki mənanı, həm də dialektlərdə mövcud olan xüsusiyyətləri nəzərə alıb deyə bilərik ki, qədim variant olan giryə-(mək) sözü öz izini dialektlərdə işlənmiş gir kökündə saxlayır.

Ümumxalq dilində girrəmək feli “başını girrəmək” feli birləşməsində, *başını birtəhər saxlamaq*, *birtəhər yaşamaq* mənasında mövcuddur. Bəzi dialektlərdə bu söz “başını girrəmək, yəni mətləbdən uzaqlaşdırmaq, fikrini yayındırmaq, yüngülvari aldatmaq mənasında işlənərək sabit söz birləşməsi tərkibində mövcuddur (“Nədi, mənim başımı girrəmək isdeysən”-Astara dialekti).

Göymək/göydürmək – yanmaq, yandırmaq;

Tən pozuldu əski-çəşmi-xunfəşanimdən mənim,

Göydü can könlümdəki suzi-nihanimdən mənim.(I.343)

Çırağ göydürəcək atəşi-nihanimdən,

Fitiləsin qılıram məğzi-üstüxanimdən.(I.244)

Nola bulsam zövq göydürdükcə sinəm üzrə dağ,

Əhli-dərdə dağ olur, bədərdə zivər tək ləziz.(I.99)

Nümünələrdə “yanmaq, yandırmaq” mənasında işlənən göymək/göydürmək felinin *göy-* kökündən *göynəmək* feli müasir izahlı lüğətdə mövcuddur(1-118). Buna baxmayaraq,müasir ədəbi dilimizdə işlənən “ürəyimin başı göynəyir”, “boğazım göynəyir” və s. Bu kimi birləşmələrin tərkibində göy(mək) felini görmək olur. Lakin bugünkü ədəbi dilimiz üçün daha çox *yanmaq*, *yandırmaq* feili səciyyəvidir.

Füzulinin dilində müşahidə edilən **yandırmaq** feilinin göymək, göydürmək variantı daha çox sadə xalq dilində özünü göstərir.

Nəsimi dilində bu söz göyün(mək) fonetik variantında, “göynəmək” mənasında mövcuddur;

Gəhi susayıban bağı göyünmiş,

Gəhi bəhri olub, bəhrə təladur. (6-443)

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətində bu fel *göyünmək, göynəmək, göyünmək yanmaq* mənalarında qeydə alınmışdır. (24-1587; 12-171)

Müasir Azərbaycan dilində *göy(mək)* (çırağı yandırmaq məqamı üçün) tam arxaikləşmişdir.

Gözətmək – izləmək,gözləmək;

Çəkmə təxtü tac qeydin, bisəru palıq gözət,

Kim əyağə bənddir təxtü bəladır başə tac. (I. 85)

Qıldı, gözədib təriqi-vəhşət,

Əshabdən inqitai-ülfət. (II.72)

Gözətmək felinə XVI əsrdən əvvəlki qədim abidələrin dilində ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı), eləcə də klassik şairlərdən İ.Nəsiminin dilində təsadüf etmək olur. "Ol gün müxənnətlər sapa yer gözətdi"(KDQ, 50);

Gözət ol gün ki, can quşı bırağur,

Qalur qalib təhi qatında uşşaq. (6,438)

Prof.S.Mehdiyeva bu feil barədə məlumat verərkən qeyd edir: "Qədim türk dillərində *gözət(mək)* feilinin qeydə alınmış gözləmək, qorumaq mənaları bu gün xalq danışiq dilində mühafizə edilmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan *gözətçi*, habelə danışiq dilində olan *gözəttmək* sözləri *gözət* kökünün mühafizə olunduğu yeganə sözlərdir və bu sözün semantikasındakı onun ilkin mənası dominant səviyyəsindədir." (20,125)

M.Kaşğarının, L.Z.Budaqovun, V.V.Radlovun lüğətində *gözətmək* sözü "göz gəzdirmək, yoxlamaq, qorumaq, mühafizə etmək, qeydinə qalmaq" mənalarında işlənməsi haqqında məlumat verilir (14, 318; 24,1609; 12,153).

XVI əsr ədəbi dili, eləcə də xalq danışiq dili üçün xarakterik olan bu feil müasir ədəbi dilmiz üçün tam arxaıqlaşmış feillərdəndir.

İrmək / irismək – çatmaq, yetmək, yetişmək, vasil olmaq ;

Çəkmə aləm qeydini, ey sərbüləndi-fəqr olan,

Səltənət təxtinə irdin, bəndü zindani unut! (I.77)

Xoşdur irmək ol bədən vəslinə pırahən kimi,

Gəh əl öpmək astin tək, gəh ayaq damən kimi. (I.309)

Çün vədə irişdi, doğdu bir ay,

Xurşid rüxiylə aləmaray. (II.45)

Türk dillərində söz önündə *y* prototipinin qeyri-sabitliyini nəzərə alaraq belə güman edirlər ki, *irmək* feilinin ilkin forması yermək olmuş, *y* samitinin düşməsi ilə *ermək* şəklini almışdır; "Ol muradı-na erdi." (20,126). Müasir Türkiyə türkcəsində *er-* feli (*i<e* əvəz-

lənməsi) “çatmaq, gəlmək, yetişmək, dəymək” kimi mənaları bildirərək işlənir.

İ.Nəsiminin dilində də irmək feili Füzüli dilindəki mənada işlənir:

Ey Nəsimi, gər sözün mənişi bipayan deyil,
Neçin irməz kimsənin fikri anıñ payanına?(N-19)

İrmək sözünə xalq dilində “çatmaq, yetişmək” mənasında təsadüf edilmir.

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətində ir(mək) feili Füzüli dilində işlənmiş mənada özünü göstərir.(24-753; 12-187)

Müasir izahlı lüğətdə irmək sözü nümunələrdəki mənasında deyil, “yaxşı,əzilməyən, iri buğda və ya arpa” mənasında göstərilir. (1,155)

İrmək felindən düzəlmiş irişmək feilinə də Füzulinin Azərbaycan türk “Divan”ında təsadüf olunur. Belə ki, *irişmək* feili tərkib hissələri olan ir- “çat, yetiş” və -iş qarşılıq növ şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmişdir. Bu söz qədim feillərdən hesab olunub, dialekt və şivələrdə terminoloji səciyyə daşımayan sözlər sırasında verilir, fonetik tərkibcə ilişmək şəklində, “çatmaq” mənasında, “Dədə Qorqud”da *irişmək* formasında “çatmaq” mənasında, İbn Mühənnada *iriş-* şəklində “axır, son” mənasında,eləcə də müasir türk dillərində bu gün də işlənir(13,342).

Mərhum alim M.Cavadovanın fikrinə görə; “burada bəzi cəhətlər dəqiqləşdirilməlidir.Əvvələn,irişmək feili dialekt və şivələrimizdə *çatmaq, yetişmək*, mənasında da işlənir.İkincisi, *irişmək* feilinə yalnız XIV-XVIII əsr yazılarında deyil, XIX əsrdə də təsadüf olunur. Üçüncüsü, *istehzal təbəssüm və gülümsəmək* mənasında olan *irişmək* feili ilə *çatmaq,yetişmək* mənalı *irişmək* arasında tarixən heç bir semantik əlaqə yoxdur.”(15,92)

M.Cavadovanın fikrinə qüvvət olaraq demək lazımdır ki, irişməğ feili qərb qrupu dialekt və şivələrində “çatmaq, yetişmək” mənasında deyil, “sözləşmək”, “höcətləşmək”, “yersiz, şit-şit gülmək” mənalarında işlənir(3-234).

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətində *irişmək* feli *çatmaq*, *yetişmək*, *dəymək* mənalarında qeydə alınmışdır(24,1463; 12,187).

Müasir izahlı lüğətdə bu söz “boş-boşuna gülmək, dişlərini ağartmaq” mənasında izah olunur(1-155).

İltirmək/ilətmək – çatdırmaq, aparmaq, yetişdirmək ;

Dil çəksə, nola, canü tənə xaki-kuyinə,

Xarü xəş iltər onda ki, quş aşıyan tutar.(I.104)

İlət mənə yar olan diyara,

Şəm eylə mənə məzari-yara!(II.216)

Sən qasid imişsən, ey həməmə,

Məndən həm ilət nigarə namə!(II.95)

Təhlil zamanı məlum olur ki, nümunələrin tərkibində XVI əsr ədəbi dili üçün işlək olan qədim *iltirmək/ilətmək* feli “aparmaq, çatdırmaq, yetişdirmək” mənalarında işlənir. İlk ümumtürk yazılı abidələri,Orxon-Yenisey abidələrində və digər runik kitabələrdə “elət” feili *gətirmək*, *yetirmək*, *çatdırmaq*, *yaymaq*, *uzatmaq*, *aparmaq* mənalarını ifadə etmişdir(4,182).

Klassiklərdən Nəsiminin dilində *iltirmək*, *ilətmək* feilinin, “gətirmək, aparmaq, yetirmək, çatdırmaq” mənasında daha fəal olduğunu görürük:

Ey badi-səba, məndən ilət yarə səlamı,

Şol qəmzələri ərbədecü, eyni həramı.(N 99)

Qədim türk dilləri lüğətlərində,V.V.Radlovun, L.Z. Budaqovun lüğətində bu fel Füzüli dilindəki mənada qeydə alınmışdır(24,1493; 12,205).

Müasir ədəbi dilimizdə *iltirmək/ilətmək* feilindən heç bir əlamət qalmamış, tam arxaikləşmişdir. **İltirmək/ilətmək** Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı boyu get-gedə öz yerini “ yetirmək, çatdırmaq” feillərinə vermişdir.Deməliyik ki, bu cür qədim feillərin dildən tam çıxmasının əsas səbəbi nitq səviyyəsində ehtiyacın zəifləməsi olmuşdur.

Önmək//önülmək – sağalmaq;üzü bəri olmaq;yaxşılaşmaq

Xəncəri-bidad ilə hər dəm görər zəxm üzrə zəxm,

Hiç bir dәм görmədim onmuş, onulmuş könlümü.(I.305)

Füzuli dilində sağalmaq,yaxşılaşmaq, üzü bəri olmaq(xəstə haqqında) semantikasında işlənmiş *önmək, önmək* feilinin Azərbaycan yazılı abidələrində - “Kitabi-Dədə Qorqud” da (Xanım,oğlanın qırq gündə yarası *öndi*, sapasağ oldu-18,33), Q.Bürhanəddinin dilində (5,10), habelə orta əsrlərdə yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarında(20,131), eləcə də “Oğuznamə”də (17,19) və XVIII əsrdə M.P.Vaqifin dilində işlənməsi(Valehi-xali-zənəxdanü üzər olmuşam, Bir *önməz* dərdiməndi intizarın olmuşam—26,212) bir daha göstərir ki, çağdaş Azərbaycan dilində tam arxaizmlər sırasına daxil olan həmin feil tarixən kifayət qədər işlək olmuşdur.

Qədim türk sözləri lüğətində onulmaq feili *onul-iş onultı* – дело поправилось şəklində izah olunur.(8,368)

Füzulinin Azərbaycan türk “Divan”ında önmək,önmək feilinin *önmək* fonetik variantı da özünü göstərir: beytdə inkar aspektdə işlənərək *önmək* feilinin də antonimi kimi çıxış edir;

Mərhəm qoyub önmə, sinəmdə qanlı daği,
Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çiraği.(I.313)

Tədqiqatçı alim R.Rüstəmov bu fəlləri bir mənənin sinonim variantları hesab edərək yazır:*önmə/önmə*(yaxşılaşmaq, sağalmaq, sağalmağa başlamaq) düzəltmə feilinin kökü olan ön sözü feildəki mənada müasir Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrimizdə nə leksik vahid kimi müstəqil işlənir, nə də müəyyən söz tərkibində saxlanmaqdadır.Bu söz M.Kaşğarının lüğətində ön şəklində sağ; yüngül, asan, V.V.Radlovun lüğətində ön (səh.1024-1025) şəklində sağ; yararlı,əlverişli; sağ-salamat mənalarında işlənməmişdir. Ön sözü sağ; uğurlu, yaxşı, yararlı, uyğun, münasib, əlverişli mənalarında müasir qaraqalpaq dilində də mövcuddur. Bu sözlərdəki o//ö oxşarlığı türk dillərinə, onların dialektlərinə xas olan bir xüsusiyyətdir”(19,33).

Hazırda *önmək* feili müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşmişdir, onun qarşılığı olan “yaxşılaşmaq, sağalmaq” ümumişlək söz kimi ədəbi dildə sabitləşmişdir.

Ögmək – tərifləmək, mədh etmək;

Ögünür didə ki, heyranəm əzəldən üzünə,
Oldu məlum bu lafında ki, çoxdur yaşı.(I.312)
Kim söylər idi ögüb kəlamı,
Övsafi-Cəliliyü Nizami.(II.40)

Azərbaycan və türk folklorunun ən qədim qaynaqlarından ibarət olan “Oğuznamə”də **ögmək** feili “öyrənmək” mənasında işlənir; “**Ögdügün** eşəki, atdan keçirmə.”

Müasir ədəbi dilimizdə ögmək feili *öyrənmək* mənasında arxaikləşsə də, “tərifləmək, mədh etmək” mənasında yaşamaqdadır.

Qədim türk sözləri lüğətində **ög** sözü haqqında belə izahat verilir: 1. *Ög – разум, мысль*: 2. *Ög- хвалить,превозносить*: *Ögmək-xвала, восхваление*; *Ol meni ögdi- он меня похвалил*. (8,380-381).

M.Kaşğarının lüğətində **ög-** feili “tərifləmək” mənasında izah olunur(14-174).

Ögmək feili Füzulidən sonrakı dövrlərdə “tərifləmək, mədh etmək” mənasında işlək olmuşdur.

Sən öz xasiyyətinlə çox **öyünmə**,
Öyün ki, razı qaldı mehimanın.(ST, 43)
Öyünməsin kimsə, “gözələm” deyib,
Ayrı təhər olur halı gözəlin.(Vaqif 77)

Sarmaq – örtmək, bükmək, sarımaq ;

Nilgün futəyə **sardı** bədəni-üryanın,
San bənəfşə içinə düşdü müqəşşər badam...
Çıxdı həmməmdən o, pərdəyi-çəşmim **sarınıb**,
Tutdu asayış ilə guşeyi-çəşmimdə məqam.(I.234)

Füzulinin dilində “örtmək, bükmək, sarımaq” mənalarını ifadə edən **sarmaq** feilinə tez-tez rast gəlmək olur.

Qədim türk sözləri lüğətində **sarmaq** feili **sarıl** fonetik variantında, yəni məchul növ şəkilçisi qəbul edərək işlənir, **обвиваться, обматываться** mənasındadır(8,488).

Sarmaq feilindəki sar söz kökü öz izini müasir ədəbi dilimizdə işlənən *sarğı*, *sarımaq*, *sarınmaq*, *sarımaq* sözlərində saxlamaqdadır. *Sarmaq* fonetik variantda artıq arxaıkləşmişdir.

Sağınmaq//saqınmaq – ehtiyat etmək, qorunmaq, özünü gözləmək, gizlənmək;

Həqir baxma mənə, kimsədən sağınma kəməm,

Fəqiri-padişahsa, gədayi-möhtəşəməm. (I.334)

Şahidi-məqsəd sağınmış, sən aradə haili,

Arif isən, tuta gör səriştəyi-feyzi-bəqa. (I.359)

Peykanları ilə doludur çeşmi-pürabım,

Ey bəhr, saqınma, sənin ancaq gühərin var! (I.118)

Sağınmaq//saqınmaq feilləri əvvəlki dövrün ədəbi dilində də işlək sözlərdən olmuşdur. Nəsimi dilində bunu görmək olur:

Şol ala gözdən, ey könül, sana derəm ki, uş saqın,

Uyxuda sanma ani, kim uyxusu yoxdur, al edər. (287)

XVII əsrdə M.P.Vaqifin dilində *saqınmaq* fonetik variantı üstünlük təşkil edir;

Mən sevmişəm ala gözün sürməsin.

Bədnəzər kəsibən, ziyan verməsin.

Saqın gəzin, laçın gözü görməsin,

Qorxuram səfiniz poza, durnalar! (96)

Füzulidə “saqınmaq” feilinin düşünmək, güman etmək, fikirləşmək mənə çalarlığı da özünü göstərir;

Məkrilən alın el evini yıxar,

Bu fəsadın saqınma başə çıxar. (II.249)

Məni saqınma, Füzuli, qəm içrə Məcnun tək,

Ki, mən ziyadəyəm ondan qəmi-ziyadə ilə (I.282).

Qədim türk sözləri lüğətində, M.Kaşğarının lüğətində *saqın*-feili “qorunmaq, mühafizə olunmaq” mənalarında işlənmişdir (14, 151; 8, 486).

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətində *saqınmaq* feili “çəkinmək” mənasında mövcuddur (24, 248; 12, 688).

Müasir ədəbi dilimiz baxımından saqınmaq feili arxaikləşmişdir. Amma onu da deyək ki, xalq dilində ümumişlək sözlərdən olan sığınmaq feilinin kökündə saqın tarixi variantının öz izinin saxlamasını güman etmək olar. Məs.: “Oğlən mağarəyə tez sığındi ki, dev oni görüb yeməsun”, (“Məlikməmmədin nağılı”ndan, Astara dialekti). Göründüyü kimi, sığınmaq feili öz qədim kökündən sözün birinci hecasında *a<ı* fonetik əvəzlənməsi baş vermişdir.

Savmaq//sovutmaq – _____atmaq, qovmaq, dəf etmək; uzaqlaşdırmaq

Tutub quşlar başımda aşıyan, fəryadə gəlmişlər,

Çıx, ey ahim odu, bir dəm başımdan sav bu qovğayı (I.256).

Qədim türk dilləri lüğətində sav- kökünün savıl fonetik variantı удаляться, устраняться, исчезать mənasında özünü göstərir (8, 491, 492).

Sav- feili müasir ədəbi dilimizdə tam arxaikləşmişdir.

Füzuli dilində savutmaq//sovutmaq feilinə də təsadüf olunur ki, bu feilin kökünün qədim sav kökündən əmələ gəlməsi qənaətinə gəlmək olar;

Qeyrə salıb mehrini bizdən sovutdun aqibət,

Tərki-mehr etdin, tərqi-zülm tutdun aqibət. (II.148)

Ey xuni-didə, kəsmə cigərdən təəllüqün,

Mehrin savutma sinədən, ey atəşi-dərun. (I.260)

Müasir Azərbaycan dilində savutmaq//sovutmaq feili arxaikləşmiş olsa da, xalq dilində onun sousmaq (“qovmaq” mənasında) – “dərd mənnən souşdı” ifadəsində izlərini görmək olur.

Səgrimək//səgritmək – oynamaq, hərəkət etmək;

Səgridir cəlvəyə ol sərv səməndin yenəmən,

Kim onu görsə fəğan etməyə kəndin yenəmən. (I.147)

Səməndi səgridəndə lame olmuş əxtəri-saqib,

Sipahi təprənəndə mövcə gəlmiş bəhri-Ümmandır. (II.37)

Azərbaycan klassiklərindən Nəsiminin dilində bu feilin səgirtmək fonetik şəklinə işləndiyini görmək olur:

Həqqi istərsən səgirdüb dört yana,

Kimə gedərsin, sana gəl sən sana.(6,292)

XIV-XVI əsrlərin yaradıcılıq nümunələrində işlək olan səgirtmək, səgrimək, səgritmək feilləri müasir dövrdə xalq dilində “səyrimək” fonetik variantında əsasən quşlara aid “oxumaq” feilinin sinonimi kimi işlədilir; səyriyir, yəni “oxuyur”.

“Divan”dan verdiyimiz beytlərdə səgrimək feilinin atla əlaqədar olaraq işləndiyini görürük: deməli, XVI əsr xalq dilində atın hərəkəti, yerışı ilə əlaqədar olaraq həmin feil işlək olmuşdur. Beləliklə, xalq dilinə yaxından bələd olan şairin həmin feili ədəbi dilə gətirməsi ilə növbəti dəfə ədəbi dili xalq dili zəminində zənginləşdirmək xidmətinin şahidi oluruq.

XV əsrdə Ş.İ.Xətəinin dilində bu feilin sayramaq fonetik tərkibində, “oxumaq, ötmək” mənalarında mövcud olması, M.Kaşğarlının lüğətində, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da eyni şəkildə özünü göstərməsi barədə məlumat verilir.(15,92,93)

M.Cavadova qeyd edir ki, bu feil Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində həm mənaca, həm də fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış şəkildə qalmışdır. Qazax, Qarabağ dialektlərində Tovuz, Kəlbəcər rayon şivələrində daha çox təsadüf olunan həmin feil səyrimək şəklində *yumurtlamadan qabaq xüsusi səs çıxarmaq, qaqqıldamaq, vurnuxmaq*(toyuğa aiddir) mənasında işlənir.(15,93)

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətlərində bu söz *səgirdmək*, *səgirtmək* şəklində, “səyirmək, oxumaq” mənalarında işləndiyi göstərilir.(24,442,443; 12,631)

Sərpmək –titrəmək, yellənmək;

Vay əgərçi tezcik çıxıb, sərpib ləçək, salsan niqab,

Hiç şək yox kim səni görcək olur aləm xərab.(I.342)

Füzulinin dilində bu feil əsasən “yellənmək, titrəmək, əsmək” mənalarında işlənir. Şair öz lirik qəhrəmanının tərifini yüksək məharətlə təsvir edərkən belə xalq dilinə müraciət etmiş, gözəlin başındakı yaylığın tərpənməsini, əsdirməsini də gözələ məxsus bir əlamət kimi göz önündə canlandırmaq məqsədilə sərpmək feilinin xalq dilində mövcud olmuş semantik mənə çalarından istifadə etmişdir.

Sərpmək feili şairin dilində kəsb etdiyi mənada bu gün ədəbi dilimizdə qismən asemantikləşmiş, başqa mənada işlənərək, əsasən də insanın bədən üzvlərinin, qolun, ayağın, boynun, çiyinin müəyyən qeyri-adi hərəkəti nəticəsində öz adi vəziyyətindən çıxaraq ağraması, bu üzvlərin məhz sərpməsi ilə izah olunur; boynum sərpiş, çiyinim sərpdirdi və s. Sərpmək feilinin Füzuli dilindəki titrəmək, yellənmək semantikasi bu gün arxaikləşmişdir.

Sunmaq – vermək, uzatmaq, təqdim etmək;

Mey peyapey sunma, saqi, qılma layəqil mənə,
Etmə bir dəm dövləti-didardən qafil mənə. (I.311)

Bir mey mənə sun ki, məstü mədhuş,
Daim özümü qılım fəramuş. (II.46)

Eşq meyخانəsin qılan məmur,

Sunan ondan cəhanə cami-qürur. (II.229)

M. Füzulinin dilində “uzatmaq, vermək, təqdim etmək” mənalarında sunmaq feili həm təsdiqdə, həm də inkarda işlənmişdir.

Sunmaq feilinə həm Füzulidən əvvəlki, həm də sonrakı dövrün klassiklərinin əsərlərində, əsasən Nəsiminin (sunmaq//sonmaq variantında), Qövsü Təbrizinin bədii dilində rast gəlmək mümkündür:

Gülə əl sunmasın ol kim, tikənindən üşənür,

Ki, bu həmrə gülünün xarınə xəncər dedilər. (6-330)

Saqiya, sunmuş mana nəzzarədən ol güz şərab,

Yoxsa, salmaz kimsəni bu günlərə yalqız şərab. (QT 31)

V.V. Radlovun lüğətində bu söz son, L.Z. Budaqovun lüğətində sonmaq fonetik tərkibində, “vermək, uzatmaq” mənalarında qeydə alınmışdır (24-583; 12-713).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sunmaq feili tam arxaikləşmişdir. Dialekt və şivələrimizdə də buna təsadüf edilmir.

Müasir Türkiyə türkcəsində isə sunmaq sözü “uzatmaq, təqdim etmək” mənasında ümumişlək söz kimi mövcuddur.

Ulaşmaq//**ulaşdırmaq** – çatmaq, çatdırmaq;

Buraxmış itlərinə parə-parə könlümü ol məh,

Ulaşdırmış kasıb ərbbəbi istehqaqə qurbanın. (I.250)

“Çatmaq, çatdırmaq” mənasını ifadə edən ulaşmaq//ulaşdırmaq feili M.Füzulinin dilində işlənən arxaik sözlərdəndir.

XVI əsr ədəbi dili üçün ümumişlək sayılan bu söz Nəsiminin dilində “bağlamaq, ilhaq etmək, bitişdirmək, birləşdirmək” mənalarını ifadə edərək işlənir;

Ruxun şəmi fəraqindən könül pərvanə tək yandı,
Ulaşdur vəslə hicranı,həsudun bağrını yandır.(6,106)

M.Kaşğarlının lüğətində ulaşmaq feili Füzuli dilindəki mənada-dır (14,189),

XV əsrdə Ş.İ.Xətəinin dilində ulaşmaq feilinin “çatmaq, yeti-şmək, qovuşmaq” mənasında işləndiyi haqda də məlumat verilir(15, 94)

Müasir ədəbi dilimizdə bu söz arxaikləşmiş olsa da, Türkiyə türkcəsində işlənəməkdədir.

Urmaq - vurmaq, çalmaq;

Hər ləhzə urardı ol yeganə,
Sərçəşmələrə siyah xanə.(II.44)
Gər şərqə ura sinani-sərkəş,
Gün kimi çıxar sipehrə atəş.(II.36)
Ol dəm urub binayi möhkəm,
Çəkdin rəqəmi-nizami aləm.(II.43)

Füzuli dilində işlənmiş urmaq feili müasir ədəbi dilimizdə işlənmiş vurmaq feilinin qədim variantıdır. Bu feilə qədim abidələrimizdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da (“Dirsə xan, görərmişin oğlanı, yazıda-yabanda geyigi qovar, sənin önünə gətürər, geyigə atarkən oqları sənə urur, öldürər...”),Ş.İ.Xətəidə (“Afaqı-cahanda uraraq laf Oluf səfərin zi Qaf ta Qaf.”), Nəsimidə (“ Həq təala pərdəsiz oldu əyan,Sur uruldu, suri-İsrafil oyan!”) və s. Böyük söz ustalarımızın dilində rast gəlmək mümkündür.

Urmaq feili XVI əsrdən sonra – XVII, XVIII əsr ədəbi dil mənbələrində S.Təbrizi, Q.Təbrizi, M.P.Vaqifin əsərlərində özünü göstərir.

Əgər urum daşa, peymanəni keçür saqi,

Şərabidən neçə göz tiksə hər hübab sənə. (ST 23)
Bal açub pərvanələr bir-bir ururlar şəm tək,
Atəşi suzanımə damən, dolanım başına. (QT 22)
Göydə yetirir müttəsil ayə, günə, xiclət, hüsnündəki məsəl,
Müjganın urur tənə oxun göydə hilalə, Xub qaşı
kamansan! (Vaqif 205)

Arxaik feillər sırasında qeydə aldığımız urmaq feilinə nə müasir ədəbi dildə, nə də dialekt və şivələrimizdə təsadüf olunur.

Uğraşmaq//uğratmaq – yetişmək, çatmaq;

Ol qəmzə xəncərin bir uğratmadın bizi,
Kəs bizdən aşinalığın, ey bəxti-vajigun! (I.260)
Bir rahgüzərdə ol nigarə,

Uğraşdı vü qıldı bir nəzarə. (II.112)

Göründüyü kimi, uğraşmaq feili türk dillərində “getmək, baş çəkmək” mənasını ifadə edən uğramaq feilinin qarşılıq-müştərək növündədir.

Prof.S.Mehdiyevanın apardığı tədqiqatlardan sonra qənaəti belədir ki, uğramaq feilinin kökü uğ- bu gün bir sıra sözlərin və söz birləşmələrinin tərkibində qalmışdır; uğur, uğurlu yol, uğrunda, uğunmaq və s. Müəllif bu ifadələrdəki uğur sözünün tarixən qədim türk dillərində “xoş, yaxşı, xoşbəxt” mənalarını ifadə etmiş oğur sözü ilə bağlı olduğunu qeyd edir (20-128).

Füzulinin dilində işlənmiş uğraşmaq feilinin aydın quruluşu vardır: qədim uğ- + -ra(yön, istiqamət bildirən hal şəkilçisini) + -ş (hərəkətin fasiləsiz icrasını ifadə edən qarşılıq-birgəlik növ şəkilçisi). Eləcə də -t icbar növ şəkilçisini qəbul edərək uğratmaq şəklində də bir sıra türk dillərində işlənməkdədir.

Yastanmaq – dayanmaq, söykənmək;

Bimar tənində qalmayıb tab,
Qılmışdı məzara, yastanıb xab. (II.221)

Beytdə işlənmiş yastanmaq feili “dayanmaq, söykənmək” mənasında Nəsimi dilində də mövcuddur;

Ənbərin sünbülünə kimsənə yastanmış isə,

Vəslünə laleyi-siyr ilə reyhan susamış. (6-552)

M.Füzuli öz yaradıcılığında xalq dilinə məxsus olan söz və ifadələrdən məharətlə istifadə etmişdir. Şairin xalq ruhu ilə, onun adət-ənənəsi ilə əlaqədar işlətdiyi söz və ifadələr, müasir ədəbi dilimizin tarixi keçmişi haqqında dəyərli fikir yürütməyə kömək edir.

Ş.İ.Xətəinin dilində yastanmaq feilinin “qıvrılmış vəziyyətdə uzanmaq” mənasında işləndiyi haqda məlumat verilməklə, qədim türk dili abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da həmin mənanın mövcud olması göstərilir. Eləcə də bu söz ümumxalq dilində “yastana-yastana gəzmək” ifadəsində işlənir. (15,96)

L.Z.Budaqov yastanmaq feilini belə izah edir: “положить что-нибудь под голову, облокотиться на подушку, прислониться, расположиться ко сну” (12,329,330)

Yastanmaq feilinin **yas** kökünün tarixi lüğətlərdə “qurmaq, düzəltmək” mənaları da vardır. Belə ki, M.Cavadova klassik dövrə nisbətən, sonrakı dövrlərdə, yəni XVII-XIX yüzilliklərdə **yas-** kökündən düzəlmiş yastanmaq feilinin daha fəal mövqedə olmasını göstərir (15,96). Bunun səbəbini prof.S.H.Mehdiyeva belə izah edir: “Maraqlıdır ki, “DədəQorqud” dastanında çox passiv surətdə özünü göstərən yasamaq feilinin (Yasanıban üzərinə yağı yetdi-KDQ, Dr.98) XVII,XIX əsr yazıçılarının, eləcə də XVII-XIX yüzillərdə qələmə alınmış dastanlarda mövcudluğu göstərir ki, qədim leksik vahid kimi bu söz xalq dili demokratizminin üstünlük kəsb etdiyi dövrlərdə ədəbi dildə daha intensiv işlənmişdir” (20,124)

Yastanmaq feilinin kökünü müasir ədəbi dilimizdə və xalq dilində ümumişlək sözlərdən olan yastıq sözünün kökündə (*yas-*) öz qədim izini saxlaması ehtimalı da ola bilər. Çünki yastıq içərisində quş tükü, yun və ya pambıq olan balınc(istirahət zamanı rahat olsun deyə kürəyi söykəmək üçün istifadə olunur) mənasında müasir izahlı lüğətdə özünü göstərir. (1,438)

Qədim türk sözləri lüğətində yastan, yasta sözü “прислонять, подкладывать” mənasında qeydə alınmışdır (8-245).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *yastanmaq* feli tam arxaikləşmişdir.

Yaşırmaq – gizləmək, gizli saxlamaq;

Zəfim eldən yaşırıb, əhvalimi saxlar, vəli,
Naleyi-biixtiyarımdır qılan rüsva məni. (I.288)

Yaşırıb saxlardım eldən dağı-hicranın əgər,
Etmək olsaydı müdara dideyi-giryan ilə. (II.65)

Yaşırmaq sözü M.Füzulinin dili üçün xarakterikdir. Qədim türk dillərində bu sözün yaş kökü "*gizlənmək*" mənasında işlənmişdir: ol meni körüp yaşdı. "Qədim türk dilləri lüğəti"ndə yaşru, yaşruş, yaşur, yaşuru, yaşut, yaşutluğ sözlərinin "сокровенный, тайный, скрытый, утаивать" mənalarda mövcud olması göstərilir(8, 246, 247).

Nəsiminin dilində həm *yaşurmaq*, həm də *yaşınmaq* feillərinin işləndiyi haqda da məlumat verilir.(6,544-545)

Qeyd etməliyik ki, müasir ədəbi dilimizdə mövcud olan yaşmaq ismi(*yaşmaq tutmaq ata-babadan qalan bir adətdir. Qız-gəlinlərimiz, eləcə də yaşlı nəsil utancaqlıq, hörmət əlaməti olaraq böyüklərdən üzünü gizlədərmişlər*) qədim yaş kökünü qoruyub saxlamışdır.

XVI əsr ədəbi dilində işlənən yaşırmaq feilinin sonrakı əsrlərdə də işlək olmasını həmin dövrün yaradıcılıq nümunələrində görmək olur;

Ey can alıcı gözləri, şəhbaz baxışlı,
Şahin yaşınır pənceyi-giryanını görgəc. (QT 34)

Xətin qübari qiyasi əgərçi yaşurdi,
Gözümü xirə qılır yüziyin səfası hənuz. (ST 27)

Vaqif, bir kimsə ki, bizdən yaşına,
Yəqin bil ki, bizlən olmaz aşına. (Vaqif 22)

Yaqmaq/vaxmaq –yandırmaq, alovlandırmaq;

Nə yaqırsan oxun, ey atəşi-dil, vəsl günü,
Bizə hicran gecəsi şəmi-şəbistandır bu. (I.262)

Anadilli qəzəllərdə işlənmiş yaqmaq feili “alovlandırmaq, yandırmaq” mənasında “Dədə Qorqud” dastanında, Nəsiminin dilində də özünü göstərir:

Qazan bəg gördi ki, kafir qatı yaqlandı.” (18-83)

Ey gözüm nuru, gözümdən getmə iraq olma kim,

Canımı yaqdı fəraqın, gözümü giryan edər. (N 285)

M.Cavadova yaxmaq feilinin Ş.İ.Xətəinin dilində, türk dili abidələrində, eləcə də Xətəidən əvvəlki və sonrakı dövrün ədəbi dilində “yandırmaq” mənasında geniş şəkildə işləndiyini qeyd edir. (15,92)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yaqmaq feilinin müstəqil forması arxaikləşmişdir. Lakin həm ədəbi dildə, həm də xalq dilində ümumişlək sözlərdən olan “yandırır-yaxmaq, oda yaxmaq, könlünü yaxmaq” söz-ifadəsinin tərkibində yaq kökünü görmək mümkündür.

Yaxmaq fonetik variantı da Füzuli dilində yaqmaq feilinin müstəqil mənə ifadə edərək işlənir;

Yaxma hirs oduna qurun-yaşın,

Həzər et ki, xətdədir başın. (II.240)

Maraqlıdır ki, Füzulinin dilində yaqmaq feili, müstəqil şəkildə yandırmaq feili ilə bir beyt daxilində işlənərək sinonim cərgə təşkil edir;

Gələn navəklərin bir-bir yaqıb qoymaz bulam zövqin,

Məni hirman oduna yandırın suzi dərunumdur. (I.122)

M.Füzulinin dilində yanmaq//yaxmaq feillərinin tam qarşılığı kimi tütüsmək feili də işlənir;

Tütüsdü qəm oduna şad gördüyün könlüm,

Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm! (I.231)

Tütüsmək feili ilə əlaqədar prof.S.H.Mehdiyeva yazır: “Bu feil Azərbaycan klassiklərinin dilində əsasən yandırmaq feili ilə yanaşı işlənir və sanki həmin feilin semantikasını qüvvətləndirir. Bununla belə, bəzi hallarda həmin feilin müstəqil olaraq yandırmaq, yanmaq semantikasi da özünü göstərir. Türkoloqların fikrincə, burada ş- (-*ış*, -*iş*, -*uş*, -*üş*) elementinin ilkin mənası, müasir dövrdə sabitləşdiyi

kimi növ yaratmaq yox, intensivlik yaratmaq olmuşdur. Azərbaycan klassiklərinin dilində, habelə Azərbaycan folklor abidələrində işlənmiş tütüsmək felindəki –ş növ şəkilçisi yox, hərəkətin fasiləsiz icrasını, təkrarlanmasını bildirir” (20,123).

Yenmək – enmək, aşağı enmək;

Qandürür kim, dəmbədəm gözdən yenib, örtər tənim,
Dəşti-qəm Məcnuniyəm, mən qandanü, qanda libas? (I.158)
Zəxminə urub şükufə mərhəm,
Pambıq yenilər ona dəmbədəm. (II.104)

Yenmək – qalib gəlmək

Səgridir cülvəyə ol səməndin yenəməz,
Kim onu görsə fəğan etməyə kəndin yenəməz. (II.147)
Göründüyü kimi, “Divan”nda yenmək feili II misrada həm “sürüşüb tən boyu aşağı düşmək, enmək” mənasında, həm də “qalib gələ bilmək” mənasında işlənmişdir.

Qədim türk sözləri lüğətində yenmək feili yey fonetik variantında, “qələbə çalmaq” mənasında (er ani yenidi) mövcuddur. (8,256)

Müasir ədəbi dildə yenmək feili arxaıkləşmişdir. Yenilmək feili isə bəzi ifadələrin (yenilməz ordu, yenilməz batalyon, yenilməz vüqar) tərkibində qorunmaqdadır.

Yutmaq // utmaq – udmaq:

Töküb mey, cami-mey tutmaq təmannasın çıxar başdan,
Yügüş qanlar töküb, aləmdə çox xunabə yutdun, tut! (I.308)
Füzuli, qıl qiyasi-halin əhli dəhr halindən,
Qümarı-məkrü təzviri hiylə əhlindən utdun, tut! (I.308)

Füzulinin dilində “udmaq, qazanmaq” mənalarında yutmaq // utmaq fonetik variantlarında işlənən həmin feil Nəsimi dilində yudmaq “udmaq” (yəni yeməyi, suyu udmaq, içmək) semantik mənasında daha fəaldır;

Gəl ara könlümün için, ey can kim, fəraqündən,
Nə acı güssələr yudar, nə ağular içər könlüm. (6,560)

Qədim türk sözləri lüğətində, M.Kaşğarının lüğətində bu söz fonetik tərkibcə yut, mənaca "udmaq" şəklində izah olunur.(14,313; 8,282)

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətlərində də yut(maq) sözünün eynilə "Divan"dakı mənada işlənməsi qeyd edilir(24,561;12,370).

Müasir ədəbi dilimizdə yutmaq arxaikləşsə də, udmaq sözünün ud kökü öz izini saxlayır. Yutmaq//utmaq feilləri **t<d** əvəzlənməsi, eləcə də **y**-laşmanın get-gedə öz mövqeyini itirərək ədəbi dilimizdə qeyri-fəal mövqeyə keçməsi nəticəsində udmaq variantının formalaşmasına şərait yaranmışdır.Qeyd etmək lazımdır ki, söz əvvəlində "y" samitinin işlənməsi, habelə söz tərkibində **d<t** əvəzlənməsi orta əsr, eləcə də qədim türk dilləri üçün ən səciyyəvi hallardan olmuşdur (2b,83,105;13b,47-113).

Yelmək – yıxılmaq:

Eşq ətvarın müsəlləm eylədi gərdun mana,

Bunca kim, yeldi-yügürdü, yetmədi Məcnun mana. (I.49)

İstəyib bir çarə, çox yeldim, yügürdüm hər yana,

Rəhm edib, bir kimsə imdad etmədi mütləq mana. (I.348)

Göründüyü kimi, Füzuli dilində yelmək feili "yıxılmaq" mənasında işlənmişdir.Tədqiqat göstərir ki, yelmək sözü hansı nümunədə işlənirsə, özündən sonra mütləq "yügürmək" feilini tələb edir.Bu halda, ola bilsin ki, bu, "yügürmək" feilinin məntiqi cəhətdən yelmək feilinə yaxın olmasından irəli gəlir.

Bu haqda, prof.T.Hacıyev əsərində belə açıqlama verir: "Bunca kim yıldi-yügürdü, yetmədi Məcnun mana. Məntiqə görə, yüyürməyə başlayanda yıxılırsan. Lakin "yetmədi" feili tələb edir ki, həmin qəlibdə sözlər bu ardıcılıqla gəlsin;Yügürdü yetmədi("yıldi yetmədi" demək olmaz, çünki onsuz da yıxılan yetməz)"(23,65). Bizə elə gəlir ki, haçansa Azərbaycan dilində yüksək sürətlə qaçmaq semantikalı bir yelmək feili olmuşdur.Əslində yügürmək feili sürətlə qaçmaq deməkdir. Beytlərin hər ikisinin məzmununda qəhrəmanın (I beytdə Məcnun, II beytdə şairin özü) nədənsə, kimdənsə sürətlə

uzaqlaşma məzmunu var. Yəni, yügürmək əgər sürətlə qaçmaqdırsa, yelmək yel kimi, işıq sürətilə qaçmaq deməkdir. Güman etmək olar ki, Füzuli dövründə yelmək müstəqil işləkliyini artıq itiribmiş.

Qədim türk sözləri lüğətində *yel* sözü 1.скакать,мчатся; бродить, странствовать mənasında mövcuddur. (8,254)

Müasir ədəbi dilimizdə “yelmək” feli tam arxaıkləşmişdir. Yel-kökü öz izini *yellənmək, yelləmək, yelləncək* sözlərinin tərkibində saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, 2005
2. Axundov A.A. Füzulinin bir qitəsi haqqında və Füzuli və ana dili. Füzulinin dili (məqalələr), Bakı, 1997
- 2a. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, 1983
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
4. Əlibəyzadə E.M. Nəsiminin dilindəki qədim Azərbaycan sözləri haqqında. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1967
5. Qədimahiyeva A. Qazi Bühranəddinin dilinin leksikasi (avtoreferat), Bakı, 2007
6. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikasi. Bakı, 1970
7. Cəfərova S. Qövsü Təbrizinin əsərlərinin dilinin leksikasi (avtoreferat), Bakı, 2000
8. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969
9. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959
10. Əhmədov F., Əlizadə A. Füzuli ana dilindən necə istifadə etmişdir. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (məqalələr məcmuəsi), Bakı, 1967
11. Təbrizi Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005
12. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. С-Пб., 1869
13. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Maarif, 1968

- 13a. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.1970
14. Mahmut Kaşğari. "Divani-lügət-it-türk" tərcüməsi, çevirən Besim Atalay, Ankara, I c., 1939, II c., 1941., III c., 1943.
15. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı, 1977
16. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004
17. "Oğuznamə". Bakı, 1987
18. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər, "Öndər nəşriyyatı", Bakı, 2004
19. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, 1965
20. Mehdiyeva S. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, 2003
21. Гусейнов С. Лексика и фразеология произведений Гасумбека Закира (автореферат), Баку, 1973
22. Тəbrizi S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004
23. Hacıyev T. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı, 1994
24. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. С-Пб., 1863, том ЫІ-ЫІВ
25. Məmmədov V. "Şühədanamə"nin leksikası (avtoreferat), Bakı, 1994
26. Vəqif M.P. Əsərləri. Bakı, 2004
27. Mir Cəlal. Füzulinin sənətkarlığı. Bakı, 1958

Севиндж АЛИЕВА

**АРХАИЧНЫЕ ГЛАГОЛЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКО -
ТЮРКСКОМ «ДИВАН»Е М.ФИЗУЛИ**
РЕЗЮМЕ

Часть глаголов в языке Физули в настоящее время отсутствует в литературном и даже в общенародном языке. Большинство этих архаических глаголов встречается в письменных памятниках до и после XVI века.

Анализ этих слов в сравнительном плане позволяет пролить свет на более древние периоды истории азербайджан-

ского литературного языка. Некоторые глаголы стали архаическими, часть их перестала функционировать в современном азербайджанском литературном языке, другая часть сохранилась в том или ином диалекте.

В статье ведется исследование глаголов в «Диван»е Физули в историко-диахроническом аспекте.

Sevinj ALIYEVA

**THE ARCHAIC VERBS IN AZERBAIJAN-TURKIC “DIVAN”
OF M. FUZULI**

SUMMARY

Some of words used in Azerbaijan-turkic “Divan” by M.Fuzuli are not existing in modern literary and people’s languages. So that, some of these words are met in written monuments before and after XVI century.

The comparative analysis of the words throws light on the historical periods of the Azerbaijanian literary language.

In article the verbs in “Divan” by M.Fuzulu are analyzed in the historical-diaxronical aspects..

Sevinc ƏLİYEVƏ

M.FÜZULİNİN AZƏRBAYCAN-TÜRK “DİVAN”INDA

TAM ARXAİK FELLƏR

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan dil faktlarını araşdırmaq və bu barədə fikir söyləmək üçün dahi söz xiridar M. Füzulinin yaratdığı Azərbaycan-türk “Divan”ı dəyərli mənbədir. M.Füzulinin dilində işlənmiş sözlərin bir qismi zaman keçdikcə arxaikləşib dildən ya çıxmış, ya da yalnız bir sıra dialektlərdə qalmışdır. M.Füzuli öz qələmi ilə elə qiymətli xəzinə yaratmışdır ki, o xəzinəyə baş vuran bir daha geriye qayıda bilmir. Bu zəngin daş-qaş xəzinəsi daim tədqiqatçıını özünə cəlb edir. Əbəs yerə deyilməyib ki; “Füzulini şəhr etmək?! Bu sözlər çox qərribə səslənir. Bu ona bənzəyir ki, kiməsə günəş bağışlamaq istəyirsən, ancaq əliboş gedirsən:hərərəti öz qəlbində qalır, nuru gözlərində...Füzuli dəryadır!” (Samət Əlizadə). Bütün bunları onun söz sənətində görmək olur.

Füzulinin əsərlərində elə qədim Azərbaycan sözlərinin yerli-yerində işlənməsi bir daha onu təsdiq edir ki, sənətkar ana dilinin söz xəzinəsinə dərinlən bələd olmuş, onlardan daim faydalanmışdır (10-113). Bu cür sözlərin araşdırılması, təhlili XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilini öyrənməyə, bu dövrün özünəməxsus dil xüsusiyyətləri barədə məlumat verməyə imkan verir.

Tədqiqat obyektini kimi alınan şairin Azərbaycan-türk “Divan”-ının leksik tərkibi rəngarəngdir. Belə dil vahidlərinin bir qisminin fəallıq dairəsi, qeyd etdiyimiz kimi, daralmış, arxaikləşərək bu gün müəyyən dialekt çərçivəsində, ya da xalq danışığı dilində qorunmaqdadır.

Məqalədə M.Füzulinin Azərbaycan-türk “Divan”-ında işlənmiş fellərdən bəhs ediləcək.

Bolmaq – olmaq:

Demə ki, bolub kəsad bazar,
Bulmaz bu mətəimiz xiridar. (II.42)

Zikri-yar ilə dil bolur aram,

Xoş olur sinə yadı ilə müdam. (II.280)

Bolmaq sözünün XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də Nəsimi, Xətai dilində işlənməsi bu sözün yaranma şəraitindən asılı olmuşdur. Mərhum prof. Ə.M. Dəmirçizadə qeyd etmişdir ki, ümumxalq Azərbaycan dili oğuz və qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapdığı üçün ilk dövrlərdə hər iki qəbilə dilinə xas olan müəyyən ünsürlər, ümumxalq dilində müvazi surətdə işlənərək, folklor və yazılı ədəbiyyat əsərlərinin dilində də müəyyən dərəcədə əks olunmuşdur (9-13, 14). Bütün bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, XVI əsr ədəbi dilində, eləcə də xalq dilində işlək olan bolmaq sözü qıpçaq qrupu türk dillərinin təsiri ilə Füzuli dilində özünə yer almışdır.

Qədim türk sözləri lüğətində bolmaq sözü eyni fonetik tərkibdə, olmaq, mövcud olmaq mənasında verilir; məs.: Adaş tutmaq asan küdəzməki sarp/jayı bolmaq asan yaraşmaqı sarp. (8-111, 112)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bolmaq felinin işlənməsi müşahidə olunmur.

Bəkləmək – gözləmək:

Neçə illərdir səri-kuyi-mələmət bəkləriz.

Ləşkəri-sultani-irfaniz, vilayət bəkləriz...

Yatdılar Fərhadü Məcnun məsti-cami-eşq olub,

Ey Füzuli, biz olar yatdıqca söhbət bəkləriz. (I.149)

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunə bütöv qəzəlin ilk və son beytləridir. Deməliyə ki, dilin saflığını duyan Füzuli bəkləmək felini 9 dəfə (ilk beytin hər iki misrasında, qalan beytlərin sonuncu misrasında) işlətməmişdir. Buradan da görürük ki, həqiqətən Azərbaycan dilinin anlaşıqlı, saf, təmiz hesab edən dahi poliqlot-alim eyni sözün təkrar-təkrar işlənməsindən çəkinməmiş, çünki hər beytdə bəkləmək felinin müxtəlif mənə çalarlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Füzulidən sonrakı dövrlərdə, Q. Təbrizinin yaradıcılığında bəkləmək felinin işləndiyi haqda məlumat verilir (7-17).

M.Kaşğarının lüğətində bəkləmək sözü “örtmək, gizlənmək, qorunmaq, gözləmək” mənalarında mövcuddur (MK.III.217).

Qədim türk sözləri lüğətində bu söz fonetik tərkibcə beglä, beglän, begläš, beglät beklä, beklän, beklät şəklində, “obereqatğ, ste-reçğ; zapiratğ, zaklöçatğ, zakovatğ” mənalarında özünü göstərir (8-92). Füzulinin dilində isə yalnız “gözləmək” mənasını ifadə edir.

Müasir ədəbi dilimiz baxımından bəkləmək feli tam arxaikləşmişdir. Həm ədəbi dilimizdə, həm də xalq danışığı dilində “gözləmək” feli sabitləşmişdir.

Müasir Türkiyə türkcəsində bu söz ümumişlək sözlərdən biri kimi işlənməkdədir.

Cizginmək – fırlanmaq, dolanmaq, dövrə vurmaq;

Cizginirkən başına, şəmi-rüxündən canımı,

Mən qılma, anı həm ol şəmə bir pərvanə tut. (I.76)

Nola girdabi-qəm dersə, dili-sərgəştə dünyayə,

Sanır kim, cizginir aləm, kimin kim, cizginir başı. (I.298)

M.Füzulinin anadilli yaradıcılığında işlənmiş cizginmək feli İ.Nəsiminin dilində “dönmək”, “dolanmaq”, “dövr etmək” mənalarını ifadə edir.

Kəbənin ehramına irməz hacının dəgməsi,

Cizginir dər girdinə, sürtər üzünü daşinə. (N.51)

Bir sıra qədim lüğətlərdə, eləcə də L.Z.Budaqovun lüğətində bu söz həmin fırlanmaq, dolanmaq mənasında qeydə alınmışdır.(12-505)

XVI əsr ədəbi dilində, eləcə də ondan əvvəlki dövrlərdə işlək olan cizginmək feli müasir ədəbi dilimiz baxımından tam arxaikləşmişdir.

Əsrümək – sərxoş olmaq, keflənmək;

Məgər qan içmək ilə əsrümüş nərgislərin, vər nə,

Bəsi mey nuş edənlər gördüm, olmaz böylə qan sərxoş.

(I.160)

Göründüyü kimi, əsrük sözü əsrümək feli şəklində də mövcuddur. Füzuli az sözlə geniş mənə yaratmaq məharətini bir daha gös-

tərərək həm isim, həm də fel formasında əsrümək sözünü işlətmiş və bununla da növbəti halda ana dilinin semantik zənginliyini müəyyən etmişdir.

M.Kaşğarının lüğətində bu söz fonetik tərkibcə əsürtti şəklində, “məst oldu” mənasında (“Süçig anı esürtti-napitok opğənil eqo), qədim türk sözləri lüğətində esür, esürt şəklində, “pğənetğ, pğənitğ, statğ opğənenım” mənasında, L.Z.Budaqovun lüğətində isə Füzuli dilindəki şəkildə mövcuddur. (14-105; 8-184; 12-194)

XVI əsrdən əvvəlki dövrün yaradıcılıq nümunələrində də, məs., İ.Nəsiminin dilində, eləcə də ondan sonrakı dövrdə (məs., XIX əsrdə Qasım bəy Zakirin dilində) bu söz işlək olmuşdur;

Şirin ləbin meyindən çün əsridi Nəsimi,

Faş oldu sirri-pünhan, şərhi-bəyan gərəkməz. (N.74)

Çillədə əsrmiş şütürxanədə,

Qızmış dəvələri görüb yan gəzim. (21-21)

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə: “Mocna predpolocitğ, çto kornem gtoqo qlaqola əvlətsə əsri. Slova əsri v znaçeniy tıqr vstreçaetsə v slovare M.Kaşqari, v “Kutadqu biliq”, prilaqatelğnoe “əsrük” v znaçenii vzvalnovannıy- v Eniseyskix pamətnikax.” (21-17)

Müasir Azərbaycan dilində əsrümək sözü tam arxaıkləşmişdir.

Giryəmək – ovundurmaq, könlünü almaq; fikrini yayındırmaq

Giryədir hər dəm açan qəmdən tutulmuş könlümü,

Əşkdir xali qılan qan ilə dolmuş könlümü (I.305).

XVI əsr Füzüli yaradıcılığı üçün məqbul sayılan giryəmək sözü müasir ədəbi dilimiz baxımından qeyri-fəal sözlərdən olub, arxaıkləşmişdir. Bu felin tərkib hissəsi olan **gır** Quba, Bakı, Şamaxı dialektlərində isim kimi “güc, qüvvə” mənasında işlənməkdədir (3-283)

Həm qəzəldəki mənanı, həm də dialektlərdə mövcud olan xüsusiyyətləri nəzərə alıb deyə bilərik ki, qədim variant olan giryə-(mək) sözü öz izini dialektlərdə işlənmiş gır kökündə saxlayır.

Ümumxalq dilində girrəmək feli “başını girrəmək” feli birləşməsində, *başını birtəhər saxlamaq, birtəhər yaşamaq* mənasında

mövcuddur. Bəzi dialektlərdə bu söz “başını gırrəməg, yəni mətləbdən uzaqlaşdırmaq, fikrini yayındırmaq, yüngülvari aldatmaq mənasında işlənərək sabit söz birləşməsi tərkibində mövcuddur (“Nədi, mənım başımı gırrəməg isdeysən”-Astara dialekti).

Göymək/göydürmək – yanmaq, yandırmaq;

Tən pozuldu əski-çəşmi-xunfəşanimdən mənım,

Göydü can könlümdəki suzi-nihanimdən mənım.(I.343)

Çırağ göydüricək atəşi-nihanimdən,

Fitiləsin qılıram məğzi-üstüxanimdən.(I.244)

Nola bulsam zövq göydürdükcə sinəm üzrə dağ,

Əhli-dərdə dağ olur, bədərdə zivər tək ləziz.(I.99)

Nümunələrdə “yanmaq, yandırmaq” mənasında işlənən *göymək/göydürmək* felinin *göy-* kökündən *göynəmək* feli müasir izahlı lüğətdə mövcuddur(1-118). Buna baxmayaraq,müasir ədəbi dilimizdə işlənən “ürəyimin başı göynəyir”, “boğazım göynəyir” və s. Bu kimi birləşmələrin tərkibində *göy(mək)* felini görmək olur. Lakin bugünkü ədəbi dilimiz üçün daha çox *yanmaq, yandırmaq* feili səciyyəvidir.

Füzulinin dilində müşahidə edilən **yandırmaq** feilinin *göymək, göydürmək* variantı daha çox sadə xalq dilində özünü göstərir.

Nəsimi dilində bu söz *göyün(mək)* fonetik variantında, “göynəmək” mənasında mövcuddur;

Gəhi susayıban bağı göyünmiş,

Gəhi bəhri olub, bəhrə təladur. (6-443)

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətində bu fel *göyünmək, göynəmək, göyünmək yanmaq* mənalarında qeydə alınmışdır. (24-1587; 12-171)

Müasir Azərbaycan dilində *göy(mək)* (çırağı yandırmaq məqamı üçün) tam arxaıqlaşmışdır.

Gözətmək – izləmək,gözləmək;

Çəkmə təxtü tac qeydin, bisəru palıq *gözət*,

Kim əyağə bənddir təxtü bəladır başə tac. (I. 85)

Qıldı,*gözədib* təriqi-vəhşət,

Əshabdən inqitai-ülfət. (II.72)

Gözətmək felinə XVI əsrdən əvvəlki qədim abidələrin dilində ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı), eləcə də klassik şairlərdən İ.Nəsiminin dilində təsadüf etmək olur. "Ol gün müxənnətlər sapa yer gö-zətdi"(KDQ, 50);

Gözət ol gün ki, can quşi bırağur,

Qalur qalib təhi qatında uşşaq. (6,438)

Prof.S.Mehdiyeva bu feil barədə məlumat verərkən qeyd edir: "Qədim türk dillərində *gözət(mək)* feilinin qeydə alınmış gözləmək, qorumaq mənaları bu gün xalq danışiq dilində mühafizə edilmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan *gözətçi*, habelə danışiq dilin-də olan *gözəttmək* sözləri *gözət* kökünün mühafizə olunduğu ye-ganə sözlərdir və bu sözün semantikasnda onun ilkin mənası domi-nant səviyyəsindədir." (20,125)

M.Kaşğarinin, L.Z.Budaqovun, V.V.Radlovun lüğətində *gözət-mək* sözü "göz gəzdirmək,yoxlamaq,qorumaq,mühafizə etmək,qey-dinə qalmaq" mənalarında işlənməsi haqqında məlumat verilir (14, 318; 24,1609; 12,153).

XVI əsr ədəbi dili,eləcə də xalq danışiq dili üçün xarakterik olan bu feil müasir ədəbi dilmiz üçün tam arxaikləşmiş feillərdəndir.

İrmək / irişmək – çatmaq,yetmək,yetişmək, vasil olmaq ;

Çəkmə aləm qeydini, ey sərbüləndi-fəqr olan,

Səltənət təxtinə irdin,bəndü zindani unut! (I.77)

Xoşdur irmək ol bədən vəslinə pırahən kimi,

Gəh əl öpmək astin tək,gəh ayaq damən kimi. (I.309)

Çün vədə irışdi, doğdu bir ay,

Xurşid rüxiylə aləmaray. (II.45)

Türk dillərində söz önündə **y** prototipinin qeyri-sabitliyini nəzə-rə alaraq belə güman edirlər ki, *irmək* feilinin ilkin forması yermək olmuş, **y** samitinin düşməsi ilə *ermək* şəklini almışdır; "Ol muradı-na erdi."(20,126). Müasir Türkiyə türkcəsində *er-* feli (**i<e** əvəz-lənməsi) "çatmaq, gəlmək, yetişmək, dəymək" kimi mənaları bil-dirərək işlənir.

İ.Nəsiminin dilində də irmək feili Füzüli dilindəki mənada işlənir:

Ey Nəsimi, gər sözün mənisə bəpəyən deyil,
Nəçin irməz kimsənin fikri anıq pəyanına?(N-19)

İrmək sözünə xalq dilində “çatmaq, yetişmək” mənasında təsadüf edilmir.

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətində ir(mək) feili Füzüli dilində işlənmiş mənada özünü göstərir.(24-753; 12-187)

Müasir izahlı lüğətdə irmək sözü nümunələrdəki mənasında deyil, “yaxşı,əzilməyən, iri buğda və ya arpa” mənasında göstərilir. (1,155)

İrmək feilindən düzəlmiş irişmək feilinə də Füzulinin Azərbaycan türk “Divan”ında təsadüf olunur. Belə ki, *irişmək* feili tərkib hissələri olan ir- “çat, yetiş” və -iş qarşılıq növ şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmişdir. Bu söz qədim feillərdən hesab olunub, dialekt və şivələrdə terminoloji səciyyə daşımayan sözlər sırasında verilir, fonetik tərkibcə ilişmək şəklində, “çatmaq” mənasında, “Dədə Qorqud”da *irişmək* formasında “çatmaq” mənasında, İbn Mühənnada *iriş-* şəklində “axır, son” mənasında,eləcə də müasir türk dillərində bu gün də işlənir(13,342).

Mərhum alim M.Cavadovanın fikrinə görə; “burada bəzi cəhətlər dəqiqləşdirilməlidir.Əvvələn,irişmək feili dialekt və şivələrimizdə *çatmaq, yetişmək*, mənasında da işlənir.İkincisi, *irişmək* feilinə yalnız XIV-XVIII əsr yazılarında deyil, XIX əsrdə də təsadüf olunur. Üçüncüsü, *istəhzalı təbəssüm və gülümsəmək* mənasında olan *irişmək* feili ilə *çatmaq,yetişmək* mənalı *irişmək* arasında tarixən heç bir semantik əlaqə yoxdur.”(15,92)

M.Cavadovanın fikrinə qüvvət olaraq demək lazımdır ki, irişməğ feili qərb qrupu dialekt və şivələrində “çatmaq, yetişmək” mənasında deyil, “sözləşmək”, “höcətləşmək”, “yersiz, şit-şit gülmək” mənalarında işlənir(3-234).

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətində *irişmək* feili çatmaq, yetişmək, dəymək mənalarında qeydə alınmışdır(24,1463; 12,187).

Müasir izahlı lüğətdə bu söz “boş-boşuna gülmək, dişlərini ağartmaq” mənasında izah olunur(1-155).

İltirmək/ilətmək – çatdırmaq, aparmaq, yetişdirmək ;

Dil çəksə, nola, canü tənı xaki-kuyinə,

Xarü xəş iltər onda ki, quş aşıyan tutar.(I.104)

İlət məni yar olan diyara,

Şəm eylə məni məzari-yara!(II.216)

Sən qasid imişsən, ey həməmə,

Məndən həm ilət nigarə namə!(II.95)

Təhlil zamanı məlum olur ki, nümunələrin tərkibində XVI əsr ədəbi dili üçün işlək olan qədim *iltirmək/ilətmək* feili “aparmaq, çatdırmaq, yetişdirmək” mənalarında işlənir. İlk ümumtürk yazılı abidələri,Orxon-Yenisey abidələrində və digər runik kitabələrdə “elət” feili *gətirmək, yetirmək, çatdırmaq, yaymaq, uzatmaq, aparmaq* mənalarını ifadə etmişdir(4,182).

Klassiklərdən Nəsiminin dilində *iltirmək, ilətmək* feilinin, “gətirmək, aparmaq, yetirmək, çatdırmaq” mənasında daha fəal olduğunu görürük:

Ey badi-səba, məndən ilət yarə səlamı,

Şol qəmzələri ərbədəcu, eyni həramı.(N 99)

Qədim türk dilləri lüğətlərində,V.V.Radlovun, L.Z. Budaqovun lüğətində bu fel Füzüli dilindəki mənada qeydə alınmışdır(24,1493; 12,205).

Müasir ədəbi dilimizdə *iltirmək/ilətmək* feilindən heç bir əlamət qalmamış, tam arxaikləşmişdir. **İltirmək/ilətmək** Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı boyu get-gedə öz yerini “ yetirmək, çatdırmaq” feillərinə vermişdir.Deməliyik ki, bu cür qədim feillərin dildən tam çıxmasının əsas səbəbi nitq səviyyəsində ehtiyacın zəifləməsi olmuşdur.

Önmək//önülmək – sağlamaq;üzü bəri olmaq;yaxşılaşmaq

Xəncəri-bidə ilə hər dəm görər zəxm üzrə zəxm,

Hiç bir dəm görmədim onmuş, onulmuş könlümü.(I.305)

Füzuli dilində sağalmaq,yaxşılaşmaq, üzü bəri olmaq(xəstə haqqında) semantikasında işlənmiş *önmək, önmək* feilinin Azərbaycan yazılı abidələrində - “Kitabi-Dədə Qorqud” da (Xanım,oğlanın qırq gündə yarası *öndi*, sapasağ oldu-18,33), Q.Bürhanəddinin dilində (5,10), habelə orta əsrlərdə yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarında(20,131), eləcə də “Oğuznamə”də (17,19) və XVIII əsrdə M.P.Vaqifin dilində işlənməsi(Valehi-xali-zənəxdanü üzər olmuşam, Bir *önməz* dərdiməndi intizarın olmuşam—26,212) bir daha göstərir ki, çağdaş Azərbaycan dilində tam arxaizmlər sırasına daxil olan həmin feil tarixən kifayət qədər işlək olmuşdur.

Qədim türk sözləri lüğətində onulmaq feli *onul*-iş *onultı* – delo popravilosğ şəklində izah olunur.(8,368)

Füzulinin Azərbaycan türk “Divan”ında önmək,önmək feilinin *önmək* fonetik variantı da özünü göstərir: beytdə inkar aspektdə işlənərək *önmək* feilinin də antonimi kimi çıxış edir;

Mərhəm qoyub *önmə*, sinəmdə qanlı daği,

Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çıraği.(I.313)

Tədqiqatçı alim R.Rüstəmov bu felləri bir mənanın sinonim variantları hesab edərək yazır:*önmə/önmə*(yaxşılaşmaq, sağalmaq, sağalmağa başlamaq) düzəltmə feilinin kökü olan *ön* sözü feildəki mənada müasir Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrimizdə nə leksik vahid kimi müstəqil işlənir, nə də müəyyən söz tərkibində saxlanmaqdadır.Bu söz M.Kaşğarının lüğətində *onğ* şəklində sağ; yüngül, asan, V.V.Radlovun lüğətində *on* (səh.1024-1025) şəklində sağ; yararlı,əlverişli; sağ-salamat mənalarında işlənməmişdir. *On* sözü sağ; uğurlu, yaxşı, yararlı, uyğun, münasib, əlverişli mənalarında müasir qaraqalpaq dilində də mövcuddur. Bu sözlərdəki *o//ö* oxşarlığı türk dillərinə, onların dialektlərinə xas olan bir xüsusiyyətdir”(19,33).

Hazırda *önmək* feili müasir ədəbi dilimiz üçün tam arxaikləşmişdir, onun qarşılığı olan “yaxşılaşmaq, sağalmaq” ümumişlək söz kimi ədəbi dildə sabitləşmişdir.

Ögmək – tərifləmək, mədh etmək;

Ögünür didə ki, heyranəm əzəldən üzünə,
Oldu məlum bu lafında ki, çoxdur yaşı.(I.312)
Kim söylər idi ögüb kəlamı,
Övsafi-Cəliliyü Nizami.(II.40)

Azərbaycan və türk folklorunun ən qədim qaynaqlarından ibarət olan “Oğuznamə”də ögmək feili “öyrənmək” mənasında işlənir; “Ögdügün eşəki, atdan keçirmə.”

Müasir ədəbi dilimizdə ögmək feili *öyrənmək* mənasında arxaikləşsə də, “tərifləmək, mədh etmə” mənasında yaşamaqdadır.

Qədim türk sözləri lüğətində ög sözü haqqında belə izahat verilir: 1.Ög –*razum, mıslğ*; 2.Ög- *xvalitğ,prevoznositğ*: *Ögmək-xvala, vosxvalenie*; *Ol meni ögdi- on menə poxvalil*. (8,380-381).

M.Kaşğarının lüğətində ög- feili “ tərifləmək” mənasında izah olunur(14-174).

Ögmək feili Füzulidən sonrakı dövrlərdə“tərifləmək, mədh etmək” mənasında işlək olmuşdur.

Sən öz xasiyyətinlə çox öyünmə,
Öyün ki, razı qaldı mehimanın.(ST, 43)
Öyünməsin kimsə, “gözələm” deyib,
Ayrı təhər olur halı gözəlin.(Vaqif 77)

Sarmaq – örtmək,bükmək, sarımaq ;

Nilgün futəyə sardı bədəni-üryanın,
San bənəfsə içinə düşdü müqəşşər badam...
Çıxdı həmmamdən o, pərdeyi-çəşmim sarınıb,
Tutdu asayiş ilə guşeyi-çəşmimdə məqam.(I.234)

Füzulinin dilində “ örtmək, bükmək, sarımaq” mənalarını ifadə edən sarmaq feilinə tez-tez rast gəlmək olur.

Qədim türk sözləri lüğətində *sarmaq* feili sarıl fonetik variantında, yəni məchul növ şəkilçisi qəbul edərək işlənir, obvi-vatğsə, obmatıvatğsə mənasındadır(8,488).

Sarmaq feilindəki sar söz kökü öz izini müasir ədəbi dilimizdə işlənən *sarğı*, *sarımaq*, *sarınmaq*, *sarımaq* sözlərində saxlamaqdadır. *Sarmaq* fonetik variantda artıq arxaıkləşmişdir.

Sağınmaq//saqınmaq – ehtiyat etmək, qorunmaq, özünü gözləmək, gizlənmək;

Həqir baxma mənə, kimsədən sağınma kəməm,
Fəqiri-padişahsa, gədayi-möhtəşəməm. (I.334)
Şahidi-məqsəd sağınmış, sən aradə haili,
Arif isən, tuta gör səriştəyi-feyzi-bəqa. (I.359)
Peykanları ilə doludur çeşmi-pürabım,
Ey bəhr, saqınma, sənin ancaq gühərin var! (I.118)

Sağınmaq//saqınmaq feilləri əvvəlki dövrün ədəbi dilində də işlək sözlərdən olmuşdur. Nəsimi dilində bunu görmək olur:

Şol ala gözdən, ey könül, sana derəm ki, uş saqın,
Uyxuda sanma ani, kim uyxusu yoxdur, al edər. (287)

XVII əsrdə M.P.Vaqifin dilində *saqınmaq* fonetik variantı üstünlük təşkil edir;

Mən sevmişəm ala gözün sürməsin.
Bədnəzər kəsibən, ziyan verməsin.
Saqın gəzin, laçın gözü görməsin,
Qorxuram səfiniz poza, durnalar! (96)

Füzulidə “saqınmaq” feilinin düşünmək, güman etmək, fikirləşmək mənə çalarlığı da özünü göstərir;

Məkrilən alın el evini yıxar,
Bu fəsadın saqınma başə çıxar. (II.249)
Məni saqınma, Füzuli, qəm içrə Məcnun tək,
Ki, mən ziyadəyəm ondan qəmi-ziyadə ilə (I.282).

Qədim türk sözləri lüğətində, M.Kaşğarının lüğətində *saqın*-feili “qorunmaq, mühafizə olunmaq” mənalarında işlənmişdir (14, 151; 8, 486).

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətində *saqınmaq* feili “çəkinmək” mənasında mövcuddur (24, 248; 12, 688).

Müasir ədəbi dilimiz baxımından saqınmaq feili arxaikləşmişdir. Amma onu da deyək ki, xalq dilində ümumişlək sözlərdən olan sığınmaq feilinin kökündə saqın tarixi variantının öz izinin saxlamasını güman etmək olar. Məs.: “Oğlən mağarəyə tez sığındi ki, dev oni görüb yeməsun”, (“Məlikməmmədin nağılı”ndan, Astara dialekti). Göründüyü kimi, sığınmaq feili öz qədim kökündən sözün birinci hecasında *a<ı* fonetik əvəzlənməsi baş vermişdir.

Savmaq//sovutmaq – _____atmaq, qovmaq, dəf etmək; uzaqlaşdırmaq

Tutub quşlar başımda aşıyan, fəryadə gəlmişlər,

Çıx, ey ahim odu, bir dəm başımdan sav bu qovğayı (I.256).

Qədim türk dilləri lüğətində sav- kökünün savıl fonetik variantı udalətğsə, ustranətğsə, isçeizatğ mənasında özünü göstərir (8, 491, 492).

Sav- feili müasir ədəbi dilimizdə tam arxaikləşmişdir.

Füzuli dilində savutmaq//sovutmaq feilinə də təsadüf olunur ki, bu feilin kökünün qədim sav kökündən əmələ gəlməsi qənaətinə gəlmək olar;

Qeyrə salıb mehrini bizdən sovutdun aqibət,

Tərki-mehr etdin, tərqi-zülm tutdun aqibət. (II.148)

Ey xuni-didə, kəsmə cigərdən təəllüqün,

Mehrin savutma sinədən, ey atəşi-dərun. (I.260)

Müasir Azərbaycan dilində savutmaq//sovutmaq feili arxaikləşmiş olsa da, xalq dilində onun sousmaq (“qovmaq” mənasında) – “dərd mənənən souşdı” ifadəsində izlərini görmək olur.

Səgrimək//səgritmək – oynamaq, hərəkət etmək;

Səgridir cəlvəyə ol sərv səməndin yenəməz,

Kim onu görsə fəğan etməyə kəndin yenəməz. (I.147)

Səməndi səgridəndə lame olmuş əxtəri-saqib,

Sipahi təprənəndə mövcə gəlmiş bəhri-Ümmandır. (II.37)

Azərbaycan klassiklərindən Nəsiminin dilində bu feilin səgirtmək fonetik şəklinə işləndiyini görmək olur:

Həqqi istərsən səgirdüb dört yana,

Kimə gedərsin, sana gəl sən sana.(6,292)

XIV-XVI əsrlərin yaradıcılıq nümunələrində işlək olan səgirtmək, səgrimək, səgritmək feilləri müasir dövrdə xalq dilində “səyrimək” fonetik variantında əsasən quşlara aid “oxumaq” feilinin sinonimi kimi işlədilir; səyriyir, yəni “oxuyur”.

“Divan”dan verdiyimiz beytlərdə səgrimək feilinin atla əlaqədar olaraq işləndiyini görürük: deməli, XVI əsr xalq dilində atın hərəkəti, yerışı ilə əlaqədar olaraq həmin feil işlək olmuşdur. Beləliklə, xalq dilinə yaxından bələd olan şairin həmin feili ədəbi dilə gətirməsi ilə növbəti dəfə ədəbi dili xalq dili zəminində zənginləşdirmək xidmətinin şahidi oluruq.

XV əsrdə Ş.İ.Xətəinin dilində bu feilin sayramaq fonetik tərkibində, “oxumaq, ötmək” mənalarında mövcud olması, M.Kaşğarlının lüğətində, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da eyni şəkildə özünü göstərməsi barədə məlumat verilir.(15,92,93)

M.Cavadova qeyd edir ki, bu feil Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində həm mənaca, həm də fonetik tərkibcə dəyişikliyə uğramış şəkildə qalmışdır. Qazax, Qarabağ dialektlərində Tovuz, Kəlbəcər rayon şivələrində daha çox təsadüf olunan həmin feil səyrimək şəklində *yumurtlamadan qabaq xüsusi səs çıxarmaq, qaqqıldamaq, vurnuxmaq*(toyuğa aiddir) mənasında işlənir.(15,93)

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətlərində bu söz *səgirdmək*, *səgirtmək* şəklində, “səyirmək, oxumaq” mənalarında işləndiyi göstərilir.(24,442,443; 12,631)

Sərpmək –titrəmək, yellənmək;

Vay əgərçi tezcik çıxıb, sərpib ləçək, salsan niqab,

Hiç şək yox kim səni görcək olur aləm xərab.(I.342)

Füzulinin dilində bu feil əsasən “yellənmək, titrəmək, əsmək” mənalarında işlənir. Şair öz lirik qəhrəmanının tərifini yüksək məharətlə təsvir edərkən belə xalq dilinə müraciət etmiş, gözəlin başındakı yaylığın tərpənməsini, əsdirməsini də gözələ məxsus bir əlamət kimi göz önündə canlandırmaq məqsədilə sərpmək feilinin xalq dilində mövcud olmuş semantik mənə çalarından istifadə etmişdir.

Sərpmək feili şairin dilində kəsb etdiyi mənada bu gün ədəbi dilimizdə qismən asemantikləşmiş, başqa mənada işlənərək, əsasən də insanın bədən üzvlərinin, qolun, ayağın, boynun, çiyinin müəyyən qeyri-adi hərəkəti nəticəsində öz adi vəziyyətindən çıxaraq ağraması, bu üzvlərin məhz sərpməsi ilə izah olunur; boynum sərpiş, çiyinim sərpdirdi və s. Sərpmək feilinin Füzuli dilindəki titrəmək, yellənmək semantikasi bu gün arxaikləşmişdir.

Sunmaq – vermək, uzatmaq, təqdim etmək;

Mey peyapey sunma, saqi, qılma layəqil mənə,
Etmə bir dəm dövləti-didardən qafil mənə. (I.311)

Bir mey mənə sun ki, məstü mədhuş,
Daim özümü qılım fəramuş. (II.46)

Eşq meyخانəsin qılan məmur,

Sunan ondan cəhanə cami-qürur. (II.229)

M.Füzulinin dilində “uzatmaq, vermək, təqdim etmək” mənalarında sunmaq feili həm təsdiqdə, həm də inkarda işlənmişdir.

Sunmaq feilinə həm Füzulidən əvvəlki, həm də sonrakı dövrün klassiklərinin əsərlərində, əsasən Nəsiminin (sunmaq//sonmaq variantında), Qövsü Təbrizinin bədii dilində rast gəlmək mümkündür:

Gülə əl sunmasın ol kim, tikənindən üşənür,

Ki, bu həmrə gülünün xarınə xəncər dedilər. (6-330)

Saqiya, sunmuş mana nəzzarədən ol güz şərab,

Yoxsa, salmaz kimsəni bu günlərə yalquz şərab. (QT 31)

V.V.Radlovun lüğətində bu söz son, L.Z.Budaqovun lüğətində sonmaq fonetik tərkibində, “vermək, uzatmaq” mənalarında qeydə alınmışdır (24-583; 12-713).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sunmaq feili tam arxaikləşmişdir. Dialekt və şivələrimizdə də buna təsadüf edilmir.

Müasir Türkiyə türkcəsində isə sunmaq sözü “uzatmaq, təqdim etmək” mənasında ümumişlək söz kimi mövcuddur.

Ulaşmaq//**ulaşdırmaq** – çatmaq, çatdırmaq;

Buraxmış itlərinə parə-parə könlümü ol məh,

Ulaşdırmış kasıb ərbbəbi istehqaqə qurbanın. (I.250)

“Çatmaq, çatdırmaq” mənasını ifadə edən ulaşmaq//ulaşdırmaq feili M.Füzulinin dilində işlənən arxaik sözlərdəndir.

XVI əsr ədəbi dili üçün ümumişlək sayılan bu söz Nəsiminin dilində “bağlamaq, ilhaq etmək, bitişdirmək, birləşdirmək” mənalarını ifadə edərək işlənir;

Ruxun şəmi fəraqindən könül pərvanə tək yandı,
Ulaşdur vəslə hicranı,həsudun bağrını yandır.(6,106)

M.Kaşğarlının lüğətində ulaşmaq feili Füzuli dilindəki mənada-dır (14,189),

XV əsrdə Ş.İ.Xətəinin dilində ulaşmaq feilinin “çatmaq, yetişmək, qovuşmaq” mənasında işləndiyi haqda də məlumat verilir(15, 94)

Müasir ədəbi dilimizdə bu söz arxaikləşmiş olsa da, Türkiyə türkcəsində işlənməkdədir.

Urmaq - vurmaq, çalmaq;

Hər ləhzə urardı ol yeganə,
Sərçəşmələrə siyah xanə.(II.44)
Gər şərqə ura sinani-sərkəş,
Gün kimi çıxar sipehrə atəş.(II.36)
Ol dəm urub binayi möhkəm,
Çəkdin rəqəmi-nizami aləm.(II.43)

Füzuli dilində işlənmiş urmaq feili müasir ədəbi dilimizdə işlənmiş vurmaq feilinin qədim variantıdır. Bu feilə qədim abidələrimizdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da (“Dirsə xan, görərmişin oğlanı, yazıda-yabanda geyigi qovar, sənin önünə gətürər, geyigə atarkən oqları sənə urur, öldürər...”),Ş.İ.Xətəidə (“Afaqı-cahanda uraraq laf Oluf səfərin zi Qaf ta Qaf.”), Nəsimidə (“ Həq təala pərdəsiz oldu əyan,Sur uruldu, suri-İsrafil oyan!”) və s. Böyük söz ustalarımızın dilində rast gəlmək mümkündür.

Urmaq feili XVI əsrdən sonra – XVII, XVIII əsr ədəbi dil mənbələrində S.Təbrizi, Q.Təbrizi, M.P.Vaqifin əsərlərində özünü göstərir.

Əgər urum daşa, peymanəni keçür saqi,

Şərabidən neçə göz tiksə hər hübab sənə. (ST 23)
Bal açub pərvanələr bir-bir ururlar şəm tək,
Atəşi suzanımə damən, dolanım başına. (QT 22)
Göydə yetirir müttəsil ayə, günə, xiclət, hüsnündəki məsəl,
Müjganın urur tənə oxun göydə hilalə, Xub qaşı
kamansan! (Vaqif 205)

Arxaik feillər sırasında qeydə aldığımız urmaq feilinə nə müasir ədəbi dildə, nə də dialekt və şivələrimizdə təsadüf olunur.

Uğraşmaq//uğratmaq – yetişmək, çatmaq;

Ol qəmzə xəncərin bir uğratmadın bizi,
Kəs bizdən aşinalığın, ey bəxti-vajigun! (I.260)
Bir rahgüzərdə ol nigarə,

Uğraşdı vü qıldı bir nəzarə. (II.112)

Göründüyü kimi, uğraşmaq feili türk dillərində “getmək, baş çəkmək” mənasını ifadə edən uğramaq feilinin qarşılıq-müştərək növündədir.

Prof.S.Mehdiyevanın apardığı tədqiqatlardan sonra qənaəti belədir ki, uğramaq feilinin kökü uğ- bu gün bir sıra sözlərin və söz birləşmələrinin tərkibində qalmışdır; uğur, uğurlu yol, uğrunda, uğunmaq və s. Müəllif bu ifadələrdəki uğur sözünün tarixən qədim türk dillərində “xoş, yaxşı, xoşbəxt” mənalarını ifadə etmiş oğur sözü ilə bağlı olduğunu qeyd edir (20-128).

Füzulinin dilində işlənmiş uğraşmaq feilinin aydın quruluşu vardır: qədim uğ- + -ra(yön, istiqamət bildirən hal şəkilçisini) + -ş (hərəkətin fasiləsiz icrasını ifadə edən qarşılıq-birgəlik növ şəkilçisi). Eləcə də -t icbar növ şəkilçisini qəbul edərək uğratmaq şəklində də bir sıra türk dillərində işlənməkdədir.

Yastanmaq – dayanmaq, söykənmək;

Bimar tənində qalmayıb tab,
Qılmışdı məzara, yastanıb xab. (II.221)

Beytdə işlənmiş yastanmaq feili “dayanmaq, söykənmək” mənasında Nəsimi dilində də mövcuddur;

Ənbərin sünbülünə kimsənə yastanmış isə,

Vəslünə laleyi-siyr ilə reyhan susamış. (6-552)

M.Füzuli öz yaradıcılığında xalq dilinə məxsus olan söz və ifadələrdən məharətlə istifadə etmişdir. Şairin xalq ruhu ilə, onun adət-ənənəsi ilə əlaqədar işlətdiyi söz və ifadələr, müasir ədəbi dilimizin tarixi keçmişi haqqında dəyərli fikir yürütməyə kömək edir.

Ş.İ.Xətəinin dilində yastanmaq feilinin “qıvrılmış vəziyyətdə uzanmaq” mənasında işləndiyi haqda məlumat verilməklə, qədim türk dili abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da həmin mənanın mövcud olması göstərilir. Eləcə də bu söz ümumxalq dilində “yastana-yastana gəzmək” ifadəsində işlənir. (15,96)

L.Z.Budaqov yastanmaq feilini belə izah edir: “polocitğ çtonibudğ pod qolovu, oblokotitğsə na poduşku, prislonitğsə, raspolocitğsə ko snu” (12,329,330)

Yastanmaq feilinin **yas** kökünün tarixi lüğətlərdə “qurmaq, düzəltmək” mənaları da vardır. Belə ki, M.Cavadova klassik dövrə nisbətən, sonrakı dövrlərdə, yəni XVII-XIX yüzilliklərdə **yas-** kökündən düzəlmiş yastanmaq feilinin daha fəal mövqedə olmasını göstərir (15,96). Bunun səbəbini prof.S.H.Mehdiyeva belə izah edir: “Maraqlıdır ki, “DədəQorqud” dastanında çox passiv surətdə özünü göstərən yasamaq feilinin (Yasanıban üzərinə yağı yetdi-KDQ, Dr.98) XVII,XIX əsr yazıçılarının, eləcə də XVII-XIX yüzillərdə qələmə alınmış dastanlarda mövcudluğu göstərir ki, qədim leksik vahid kimi bu söz xalq dili demokratizminin üstünlük kəsb etdiyi dövrlərdə ədəbi dildə daha intensiv işlənmişdir” (20,124)

Yastanmaq feilinin kökünü müasir ədəbi dilimizdə və xalq dilində ümumişlək sözlərdən olan yastıq sözünün kökündə (*yas-*) öz qədim izini saxlaması ehtimalı da ola bilər. Çünki yastıq içərisində quş tükü, yun və ya pambıq olan balınc(istirahət zamanı rahat olsun deyə kürəyi söykəmək üçün istifadə olunur) mənasında müasir izahlı lüğətdə özünü göstərir. (1,438)

Qədim türk sözləri lüğətində yastan, yasta sözü “prislonətg, podkladıvatğ” mənasında qeydə alınmışdır (8-245).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *yastanmaq* feli tam arxaikləşmişdir.

Yaşıрмаq – gizləmək, gizli saxlamaq;

Zəfim eldən yaşırib, əhvalimi saxlar, vəli,
Naley-biixtiyarımdır qılan rüsva məni. (I.288)

Yaşırib saxlardım eldən dağı-hicranın əgər,
Etmək olsaydı müdara dideyi-giryan ilə. (II.65)

Yaşıрмаq sözü M.Füzulinin dili üçün xarakterikdir. Qədim türk dillərində bu sözün yaş kökü "*gizlənmək*" mənasında işlənmişdir: ol meni körüp yaşdı. "Qədim türk dilləri lüğəti"ndə yaşru, yaşruş, yaşur, yaşuru, yaşut, yaşutluğ sözlərinin "sokrovenniy, tayniy, skritniy, utaivatg" mənalarında mövcud olması göstərilir(8, 246, 247).

Nəsiminin dilində həm *yaşurmaq*, həm də *yaşınmaq* feillərinin işləndiyi haqda da məlumat verilir.(6,544-545)

Qeyd etməliyik ki, müasir ədəbi dilimizdə mövcud olan yaşmaq ismi(*yaşmaq tutmaq ata-babadan qalan bir adətdir. Qız-gəlinlərimiz, eləcə də yaşlı nəsil utancaqlıq, hörmət əlaməti olaraq böyüklərdən üzünü gizlədərmişlər*) qədim yaş kökünü qoruyub saxlamışdır.

XVI əsr ədəbi dilində işlənən yaşıрмаq feilinin sonrakı əsrlərdə də işlək olmasını həmin dövrün yaradıcılıq nümunələrində görmək olur;

Ey can alıcı gözləri, şəhbaz baxışlı,
Şahin yaşınır pənceyi-giryanını görgəc. (QT 34)

Xətin qübari qiyasi əgərçi yaşurdi,
Gözümü xirə qılır yüziyin səfası hənuz. (ST 27)

Vaqif, bir kimsə ki, bizdən yaşına,
Yəqin bil ki, bizlən olmaz aşına. (Vaqif 22)

Yaqmaq/vaxmaq –yandırmaq, alovlandırmaq;

Nə yaqırsan oxun, ey atəşi-dil, vəsl günü,
Bizə hicran gecəsi şəmi-şəbistandır bu. (I.262)

Anadilli qəzəllərdə işlənmiş yaqmaq feili “alovlandırmaq, yandırmaq” mənasında “Dədə Qorqud” dastanında, Nəsiminin dilində də özünü göstərir:

Qazan bəg gördi ki, kafir qatı yaqlandı.” (18-83)

Ey gözüm nuru, gözümdən getmə iraq olma kim,

Canımı yaqdı fəraqın, gözümü giryan edər. (N 285)

M.Cavadova yaxmaq feilinin Ş.İ.Xətəinin dilində, türk dili abidələrində, eləcə də Xətəidən əvvəlki və sonrakı dövrün ədəbi dilində “yandırmaq” mənasında geniş şəkildə işləndiyini qeyd edir. (15,92)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində yaqmaq feilinin müstəqil forması arxaikləşmişdir. Lakin həm ədəbi dildə, həm də xalq dilində ümumişlək sözlərdən olan “yandırır-yaxmaq, oda yaxmaq, könlünü yaxmaq” söz-ifadəsinin tərkibində yaq kökünü görmək mümkündür.

Yaxmaq fonetik variantı da Füzuli dilində yaqmaq feilinin müstəqil mənə ifadə edərək işlənir;

Yaxma hirs oduna qurun-yaşın,

Həzər et ki, xətdədir başın. (II.240)

Maraqlıdır ki, Füzulinin dilində yaqmaq feili, müstəqil şəkildə yandırmaq feili ilə bir beyt daxilində işlənərək sinonim cərgə təşkil edir;

Gələn navəklərin bir-bir yaqıb qoymaz bulam zövqin,

Məni hirman oduna yandırın suzi dərunumdur. (I.122)

M.Füzulinin dilində yanmaq//yaxmaq feillərinin tam qarşılığı kimi tütüsmək feili də işlənir;

Tütüsdü qəm oduna şad gördüyün könlüm,

Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm! (I.231)

Tütüsmək feili ilə əlaqədar prof.S.H.Mehdiyeva yazır: “Bu feil Azərbaycan klassiklərinin dilində əsasən yandırmaq feili ilə yanaşı işlənir və sanki həmin feilin semantikasını qüvvətləndirir. Bununla belə, bəzi hallarda həmin feilin müstəqil olaraq yandırmaq, yanmaq semantikasi da özünü göstərir. Türkoloqların fikrincə, burada ş- (-tş, -iş, -uş, -üş) elementinin ilkin mənası, müasir dövrdə sabitləşdiyi

kimi növ yaratmaq yox, intensivlik yaratmaq olmuşdur. Azərbaycan klassiklərinin dilində, habelə Azərbaycan folklor abidələrində işlənmiş tütüsmək felindəki –ş növ şəkilçisi yox, hərəkətin fasiləsiz icrasını, təkrarlanmasını bildirir” (20,123).

Yenmək – enmək, aşağı enmək;

Qandürür kim, dəmbədəm gözdən yenib, örtər tənim,
Dəşti-qəm Məcnuniyəm, mən qandanü, qanda libas? (I.158)
Zəxminə urub şükufə mərhəm,
Pambıq yenilər ona dəmbədəm. (II.104)

Yenmək – qalib gəlmək

Səgridir cülvəyə ol səməndin yenəməz,
Kim onu görsə fəğan etməyə kəndin yenəməz. (II.147)
Göründüyü kimi, “Divan”nda *yenmək* feili II misrada həm “sürüşüb tən boyu aşağı düşmək, enmək” mənasında, həm də “qalib gələ bilmək” mənasında işlənmişdir.

Qədim türk sözləri lüğətində yenmək feili *yey* fonetik variantında, “qələbə çalmaq” mənasında (er ani yenidi) mövcuddur. (8,256)

Müasir ədəbi dildə *yenmək* feili arxaıkləşmişdir. Yenilmək feili isə bəzi ifadələrin (*yenilməz* ordu, *yenilməz* batalyon, *yenilməz* vüqar) tərkibində qorunmaqdadır.

Yutmaq //utmaq – udmaq:

Töküb mey, cami-mey tutmaq təmannasın çıxar başdan,
Yügüş qanlar töküb, aləmdə çox xunabə yutdun, tut! (I.308)
Füzuli, qıl qiyasi-halin əhli dəhr halindən,
Qümarı-məkrü təzviri hiylə əhlindən utdun, tut! (I.308)

Füzulinin dilində “udmaq, qazanmaq” mənalarında *yutmaq//utmaq* fonetik variantlarında işlənən həmin feil Nəsimi dilində yudmaq “udmaq”(yəni yeməyi, suyu udmaq, içmək) semantik mənasında daha fəaldır;

Gəl ara könlümün için, ey can kim, fəraqündən,
Nə acı güssələr yudar, nə ağular içər könlüm. (6,560)

Qədim türk sözləri lüğətində, M.Kaşğarının lüğətində bu söz fonetik tərkibcə yut, mənaca "udmaq" şəklində izah olunur.(14,313; 8,282)

V.V.Radlovun, L.Z.Budaqovun lüğətlərində də yut(maq) sözünün eynilə "Divan"dakı mənada işlənməsi qeyd edilir(24,561;12,370).

Müasir ədəbi dilimizdə yutmaq arxaikləşsə də, udmaq sözünün ud kökü öz izini saxlayır. Yutmaq/utmaq feilləri **t<d** əvəzlənməsi, eləcə də **y**-laşmanın get-gedə öz mövqeyini itirərək ədəbi dilimizdə qeyri-fəal mövqeyə keçməsi nəticəsində udmaq variantının formalaşmasına şərait yaranmışdır.Qeyd etmək lazımdır ki, söz əvvəlində "y" samitinin işlənməsi, habelə söz tərkibində **d<t** əvəzlənməsi orta əsr, eləcə də qədim türk dilləri üçün ən səciyyəvi hallardan olmuşdur (2b,83,105;13b,47-113).

Yelmək – yıxılmaq:

Eşq ətvarın müsəlləm eylədi gərdun mana,

Bunca kim, yeldi-yügürdü, yetmədi Məcnun mana. (I.49)

İstəyib bir çarə, çox yeldim, yügürdüm hər yana,

Rəhm edib, bir kimsə imdad etmədi mütləq mana. (I.348)

Göründüyü kimi, Füzuli dilində yelmək feili "yıxılmaq" mənasında işlənmişdir.Tədqiqat göstərir ki, yelmək sözü hansı nümunədə işlənirsə, özündən sonra mütləq "yügürmək" feilini tələb edir.Bu halda, ola bilsin ki, bu, "yügürmək" feilinin məntiqi cəhətdən yelmək felinə yaxın olmasından irəli gəlir.

Bu haqda, prof.T.Hacıyev əsərində belə açıqlama verir: "Bunca kim yıldi-yügürdü, yetmədi Məcnun mana. Məntiqə görə, yüyürməyə başlayanda yıxılırsan. Lakin "yetmədi" feili tələb edir ki, həmin qəlibdə sözlər bu ardıcılıqla gəlsin;Yügürdü yetmədi("yıldi yetmədi" demək olmaz, çünki onsuz da yıxılan yetməz)"(23,65). Bizə elə gəlir ki, haçansa Azərbaycan dilində yüksək sürətlə qaçmaq semantikalı bir yelmək feili olmuşdur.Əslində yügürmək feili sürətlə qaçmaq deməkdir. Beytlərin hər ikisinin məzmununda qəhrəmanın (I beytdə Məcnun, II beytdə şairin özü) nədənsə, kimdənsə sürətlə

uzaqlaşma məzmunu var. Yəni, yügürmək əgər sürətlə qaçmaqdırsa, yelmək yel kimi, işıq sürətilə qaçmaq deməkdir. Güman etmək olar ki, Füzuli dövründə yelmək müstəqil işləkliyini artıq itiribmiş.

Qədim türk sözləri lüğətində yel sözü 1.skakatğ,mçatğsə; bro-ditğ, stranstvovatğ mənasında mövcuddur. (8,254)

Müasir ədəbi dilimizdə “yelmək” feli tam arxaıkləşmişdir. Yel-kökü öz izini *yellənmək, yelləmək, yelləncək* sözlərinin tərkibində saxlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı: Maarif”, 1996, 544 s.
2. Axundov A.A. Şeir sənəti və dil. Bakı: Yazıçı, 1980, 158 s.
1. 3. Cabbarov X.M. Sənətkar, söz, üslub. Bakı: 1993, 197 s.
3. Hacıyev T.İ. Şah İsmayıl Xətai və Azərbaycan dili. “Ana sözü” 1993, 1-6, s.27-30
4. Hacıyev T.İ. Füzuli: Dil sənətkarlığı. Bakı: Gənclik, 1994, 70 s.
5. İnber. Vdoxnovenie i masterstvo. M. 1961
6. Mir Cəlal. Füzulinin poetik xüsusiyyətləri. Bakı: 1940.
7. Məhərrəmov R.C. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun əsərində işlənmiş ərəb və fars sözləri haqqında. /Füzulinin dili (məqalələr). Bakı: Elm, 1997,
8. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1986, 484 s.

Шафaг ДЖАББАРОВА ЯЗЫК ПОЭЗИИ ФИЗУЛИ.

РЕЗЮМЕ

В статье излагаются поэтические приемы художественного слова и стилистики Физули. Исследуется роль индивидуального стиля поэта в развитии азербайджанского литературного языка. Определяются особенности языка поэзии Физули.

Shafaq JABBAROVA

THE LANGUAGE OF M.FIZULI'S POETRY

SUMMARY

The article deals with the literary word, stylistic and poetic thoughts of the writer. At the same time in the article Fuzuli's individual style and its role in the development of Azerbaijan literary language is described. The basic characteristic features of Fizuli's style is analysed. Poet's poetry from the point of view language features is determined.

Yadigar ƏLİYEV

**QAFQAZ ALBANIYASININ
YAZILI ABİDƏLƏRİNİN OXUNMASI HAQQINDA**

Trever K.V. 1948-52-ci illərdə Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılarda tapılmış daş kitabələrlə yanaşı, e.ə. IV – b.e. VII əsrlərində Qafqaz Albaniyasına daxil olan və azərbaycanlıların yaşadıkları başqa ərazilərdə – indiki Gürcüstanın bir hissəsində və Dərbənddə müəyyən edilmiş bəzi kitabələri də alban epigrafiyə abidələri siyahısına daxil edir. Bu abidələrin yazıya alındığı qrafik işarələrlə Orxon-Yenisey abidələrinin, eləcə də Avropa, Volqaboyu-Don, Şimali Qafqaz areallarına aid qədim türk runik yazılı abidələrinin qrafik sistemi arasında müəyyən oxşarlıqlar olduğuna görə bunların da qədim türk əlifbası (fonoqrafik yazı sistemi) əsasında oxunması tamamilə mümkündür. Onlardan biri Gürcüstanda Txoba Erda ərazisində tapılmışdır.

Txoba Erda abidəsi (Gürcüstan)

Yazı gil plitənin içərisində süjetli şəklin hər iki tərəfində həkk edilmişdir. Mərkəzdə palma ağacının, palmadan sağda və solda dağ keçilərinin təsviri vardır. Sağdakı dağ keçisi təsvirindən yuxarıda xaç şəkilli iki kəsişən düz xətt aydın görünür. Yazılar sağ

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSLƏLƏRİ

və sol tərəflərdə dağ keçisi təsvirlərinin aşağı hissəsində verilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar işarələrin gürcü hərflərinə bənzədiyini qeyd edir. Buna əsaslanan I.A.Orbeli alban abidələrində *Qatarz* adını oxuyur (2, 336-337).

Qrafik işarələr ümumi və xüsusi görünüşünə görə müxtəlif areallara aid qədim türk fonografik yazı işarələrinin şəkil dəyişmələrini xatırladır.

-[t]; Yenisey və Orxon abidələrində müvafiq olaraq [t] səsinin işarələrinə bənzəyir.

-[y]; Şərqi Avropa, Volqaboyu-Don və Şimali Qafqaz areallarına aid abidələrdə, Orxon-Yenisey abidələrində işlənir.

-[m]; Talas abidələrində [m] səsi işarələrinin şəkil dəyişmələrindəndir.

-[n]; zahiri əlamətinə görə [n] səsinin işarəsi hesab edilə bilər.

ᠠ ᠨ ᠠ ᠮ ᠠ ᠨ ᠠ ᠮ
n m y t t

Mətn:

Atı Atay mən

Tərcümə:

Adı Atay mən[əm].

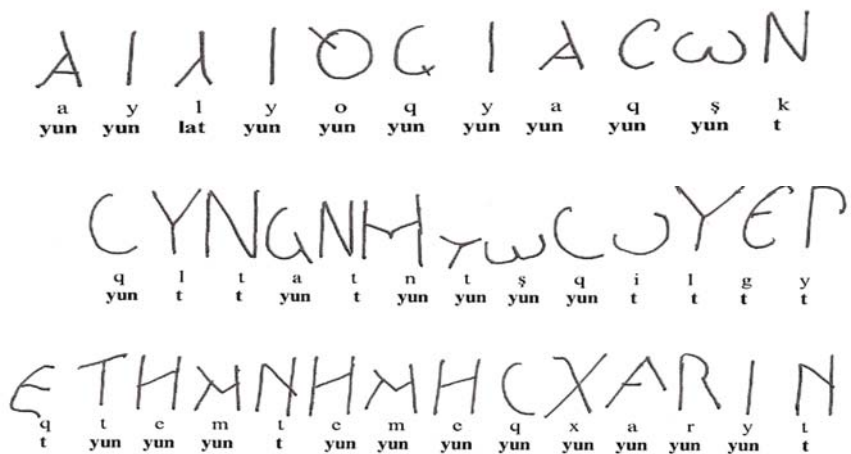
Böyük Dəhnə abidəsi (Gürcüstan)

Gürcüstan ərazisinə aid belə abidələrdən biri əsasən yunan hərfləri ilə yazıya alınmış Böyük Dəhnə yaşayış məntəqəsindən tapılan *kitabədir* (2, 36-cı şəkil). Yazılar üç sətirdə yerləşmişdir. I sətirdə 11, II sətirdə 13, III sətirdə 14 qrafemin təsviri verilmişdir.

ΑΙΛΙΘΓΙΑCΩΝ

—
CYNHTΩ CUYEP
ETHMNHHHC XARIN

Göründüyü kimi, kitabədə təkcə yunan yox, latın və hətta qədim türk (runik) əlifbasının hərflərindən istifadə edilmişdir. Bunu abidənin transliterasiyası da əks etdirir. Yunan əlifbası ilə türkcə mətnlərin yazılması, həkk edilməsi ənənəsi isə yeni deyil. Eyni vəziyyət Nadsentmikloşdan (Macarıstan) tapılmış V əsrə aid IX və XXI qızıl əşyalar üzərindəki yazılarda da müşahidə olunur (1,115-116; 127-128).

Qeyd. Yun – yunan, lat – latın, t – türk deməkdir.

Mətn:

I xətt - Kaşqay qoylıya

II xətt - Yegliq aştan tatlıq

III xətt - Toy[u]rax. Qem etmetiq.

Tərcümə:

I xətt - Qaşqa qoyunları olana

II xətt- Yaxşılıq yeməkdən dadlıdır.

III xətt - Doyuraq. Qəm etmədin.

Dərbənd abidəsi

Dərbənd qalasının şimal divarındakı daş plitələrdən birinə həkk edilmiş yazını K.V.Trever pəhləvi dilinə aid abidə *hesab etsə*(2,14-cü şəkil) də, əvvəlki kitabələr kimi o da türkcə yazılmış epigrafiq məndir.

-[g]; spesifik işarələrdəndir. [q] samitinin Avropa, Şimali Qafqaz və Orxon-Yenisey abidələrindəki şəkillərini xatırladır.

-[k]; Orxon-Yenisey abidələrindəki dilönü saitli variantla oxşarlıq təşkil edir.

-[nū]; Orxon-Yenisey abidələrində işlənir.

-[k]; Yenisey abidələrindəki formalarla oxşarlıq təşkil edir.

-[b]; oxşar şəkli Yenisey abidələrində işlənir.

-[n]; Avropa arealına aid kitabələrdə və Orxon-Yenisey abidələrində [n] səsi işarəsinin şəkildəyişməsidir.

-[t]; spesifik işarədir.

-[z]; oxşar şəkilləri Yenisey və Orxon abidələrində işlənir.

-[a]; Yenisey, Avropa, Volqaboyu-Don abidələrində müşahidə olunur.

-[l]; əks istiqamətli forması Şimali Qafqaz abidələrində işlənir.

-[p]; spesifik işarədir.

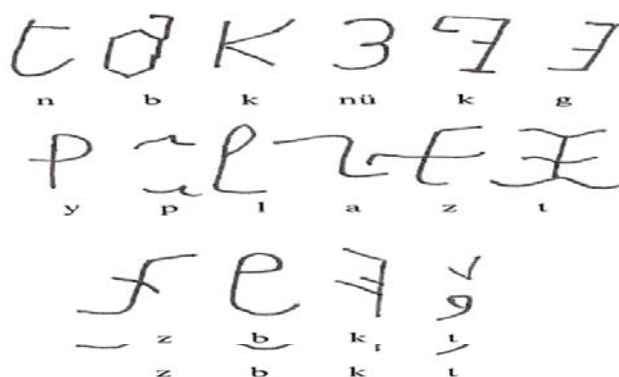
-[y]; Yenisey abidələrində işlənir.

-[t]; spesifik işarədir, iki qrafemin qovuşmasından təşəkkül tapa bilərdi.

-[k]; oxşar formada əksər areallarda, o cümlədən Orxon-Yenisey abidələrində təsadüf edilir.

-[b]; Yenisey abidələrində oxşar formada təzahür edir.

Mətnin aşağıdakı oxunuşunu təklif edirik.

1. Mətn:
2. *I xətt - Göknü kobın*
3. *II xətt - otuz alp*
4. *III xətt - oytuk biz*
5. Tərcümə:
6. *I xətt - Göyü* (hündür divarı, bəndi) *çoxlu* (hamılıqla)
7. *II xətt - otuz alp*
8. *III xətt - oyduq* (yazdıq, tikdik) *biz*.

ƏDƏBİYYAT

1. Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставропольское книжное издательство, 1989
2. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э. М.-Л., 1959

Ядигар АЛИЕВ

К ЧТЕНИЮ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются сходства графем албанских письменных памятников Азербайджана с графическими знаками древнетюркского рунического алфавита. На этой основе приводится полное чтение текстов албанских памятников найденных в археологических раскопках Мингечаура. Исследуется графическая (фонографическая) система письменных памятников.

В статье приводятся оригиналы текстов, их транслитерация и переводы.

Yadigar ALIYEV

ТЩЕ РЕАДИНЭ ОФ СТОНЕ ЖЩРОНИЖЛЕС КНОУН АС «АЛБАН МОНУМЕНТС» СУММАРЙ

Тще артижле деалс витщ тще ʋритинэ оф стоне жщронижлес кноун ас «Албан монументс» ин Азербайжан витщ тще анжиент Туркис руниж алпшабет. Тще similarity бетвеен тщосе леттерс анд анжиент Туркис (руниж) монументс аре реад он тще базе оф

анжиент туркисщ алпшабет. Тщце эрапшиж (пщцоноэрапшиж) сйстем оф тщцесе монументс is студиед.

Ин тщце артижле тщце ориэинал оф текстс, тщцеир транслитератион инто Азербайжан алпшабет щавинэ латин эрапшижс анд тщцеир транслатион аре эивен.

Zöhrə NƏBIYEVA

ŞAH ISMAYIL XƏTAININ ŞEİRLƏRİNİN DİLİNDƏ ADLIQ HALLI FELI BİRLƏŞMƏLƏR

Adlıq hallı feli birləşmələr baxımından Şah İsmayıl Xətai-nin şeirlərinin dili də müəyyən material verir. Ümumi həcminə görə, Xətainin əsərləri Qazi Bürhanəddinin və İmadəddin Nəsiminin əsərləri qədər deyil, təbiidir ki, ümumən feli birləşmələr, eləcə də adlıq hallı feli birləşmələr də həmin nisbətdə azdır. Lakin həmin birləşmələrin işlənmə tezliyi o qədər də məhdud deyil. Xətaiyə qədərki Azərbaycan ədəbi dilində əsas tərəfləri feli bağlama, feli sifət və məsdərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr sistemi Xətainin əsərlərinin dilində davam edir.

Aydındır ki, ümumən Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus xüsusiyyət Xətai dilinə də aiddir. Yəni Xətainin şeirlərinin dilində də adlıq hallı feli birləşmələrin əsas komponenti feli bağlamalarla ifadə olunur. Xətainin əsərlərinin dilində adlıq hallı feli birləşmələrin əsas tərəfləri aşağıdakı feli bağlamalarla ifadə olunmuşdur.

-*anda*, -*əndə* şəkilçili feli bağlamalarla:

Mən səninlə **söyləşəndə** gər zimistan, gər bahar,

Hər nə çağ görsəm səni, aləm gülüstandır mana. (1, s. 39).

Cəhanə eşq ilə üryan **gələnlər**

Gedəndə həm genə üryan degilmi? (1, s. 373)

Sən yari **qılanda** mustafayə

Dedi ki, «Nəsərtə bissəbə»yə.

Şayəd səni hər **görəndə** ol **yar**

Könlündə mürüvvət edə izhar. (2, s. 72)

Xətainin dilində –*anda*, –*əndə* feli bağlama şəkilçilərinin –*andan*, –*əndən* variantı işlənmiş və bu variantlı şəkilçilərlə əmələ gələn feli bağlamalar da adlıq hallı feli birləşmələrin formalaşmasında özünü göstərir:

Sən gedəndən bərli anca zarü əfğan etmişəm. (1, s. 37)

Mən öləndən sonra qəbrim üstə gər əzm etsə yar,

Qəbr içində dura onunlən imanım söyləşə. (1, s. 333)

Burada bir cəhətə diqqət yetirmək lazım gəlir. –*anda*, –*əndə* şəkilçili feli bağlamalarla formalaşan adlıq hallı feli birləşmələrlə onların –*andan*, –*əndən* variantları ilə əmələ gələn feli bağlamalarla formalaşan adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı zaman əlaqəsində fərq var. Birincidə feli bağlama hərəkətin baş vermə zamanı, ikincidə hərəkətin zaman baxımından başlanğıc zamanı ifadə olunur. Feli bağlamalardan sonra işlənən **bəri**, **sonra** sözləri ilə feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkətin arxada qaldığı göstərilir.

–*dıqca*, –*dikcə*, –*duqca*, –*dükcə* şəkilçili feli bağlamalarla:

Təndə **can olduqca** getməni asimanından sənini. (1, s. 23)

Inandı, **fələk** yüzünə **güldükcə** (1, s. 17)

Dərdü gəm gəldikcə səndən, şad olurmən dilbəra (1, s. 51)

–*unca*, –*incə*, –*unca*, –*üncə* şəkilçili feli bağlamalarla:

Varü varlıq varmayınca, şahə varmaz varımiş (1, s. 30)

Yaz olunca çayır-çəmən üstünə

Ərməğan suvarlar dostu dostuna. (2, s. 9)

Dün gecə kuyində oldum, **sübh olunca** intizar (2, s. 72)

Zühur olmaz **cahan qarışmayınca**

Bu aləm cümlə kürrə düşməyincə (83, s. 171)

Qeyd: Xətainin bir qoşmasının birinci bəndinin ikinci və dördüncü misraları, qalan dörd bəndinin dördüncü misraları **olmayınca** feli bağlaması ilə bitir. Bu feli bağlama bütün hallarda adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirmişdir: **hər şeyin olmayınca, yar olmayınca, ər olmayınca, namus, ar olmayınca, mühübb, yar olmayınca** (2,19).

-*alı*, -*əli* şəkilçili feli bağlamalarla:

Xətai düşəli söhbəti-vəslindən iraq.

Bağrı büryan kimiyyə gözləri gıryan kimidir (1, s. 11, 59)

Aşıq olalı sana **Xətai**

«Ba-la»ına mübtəladır, ey dust. (82 s. 64)

Taki səndən **düşəli ayrı**, əya, **ruhi-rəvan**,

Gözümün yaşı mənim qətreysi-baran kimidir (1, s. 159)

-*madan*, -*mədən* şəkilçili feli bağlamalarla:

Haqqın xəzinəsindən gələn gövhəri

Müştəri olmadan satmalı degil. (2, s. 16)

-*kən* şəkilçili feli bağlamalarla:

Əbri-baran kimi **ağlarkən Xətai** zar-zar,

Gözünün yaşı edərdi durma, dərdin, aşikar (2, s. 72)

-*dıqda*, -*dikdə* şəkilçili feli bağlamalarla:

Ol **pəri getdikdə** aləm necə heyran olmasın. (1, s. 96)

Xətainin əsərlərinin dilində müasir ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olmayan, klassik Azərbaycan şeir dilində az-az təsadüf edilən -*gəcin*, -*dığınca*, -*icək* şəkilçili feli bağlama formaları adlıq hallı feli birləşmələrin əsas tərəfi kimi işlənmişdir. Bu **Xətai** şol bütü-tərsa cəmalın **görgəcin**, Rahibi–deyr olduvü bağladı zünhar, üstə gör(1,183). İşarək **qıldığınca** bir nəfər **şah** önündə Şümrü Mərvan dərbədərdir (1,80). **Can olduğunca** mən dəxi tərək eləməni səni (82, 369). Kor **kim gəlicək** yerinlidir bu! (2,78).

Qeyd edildiyi kimi, Xətainin əsərlərinin dilində əsas tərəfi feli sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr də işlənmişdir. Əsas tərəfi feli bağlamalarla ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələrə nisbətən, belələri bir qədər məhduddur, onların əmələ gəlməsində iştirak edən feli sifət formaları müxtəlif deyil, lakin onların da öz yeri, işlənmə məqamları maraqlı doğurur. Şairin şeirlərinin dilində bu məqsədlə iki feli sifət formasından istifadə olunmuşdur: -*an*, -*ən*; -*dığım*... şəkilçili feli sifətlərdən. Bunlardan birincisi fəaldır, ikincisindən isə bir-iki yerdə istifadə olunmuşdur:

-an, -ən şəkilçili feli sifətlərlə:

Dün dedim, tərək et yolunda, məndə candır **sən deyən**,

Leyk bu cismim içində laməkandır **sən deyən**. (1, s. 302).

Qeyd: Xətainin bir qəzəlinin ilk beytinin hər iki misrası, sonrakı beytlərinin isə ikinci misraları **sən deyən** feli birləşməsi ilə bitir. Beləliklə, bir qəzəldə eyni leksik vahidlərdən ibarət eyni tipli adlıq hallı feli birləşmə altı dəfə işlənmişdir.

Digər misallar: **Dərdi olmayanlar** dərdə tuş olmaz(2,7). **Eşqi olmayan** candan nə hasil!(2,168). **Gözü görən**in tökərdi canın (2, 74). Qövl etdi mənə ki, **dan atan** çağ, Bülbül budağa qonub **ötən çağ**(2,86). **Gövhərin keçməyən** batma,qardaş,kərəm eylə (2,29).

İşlənmə tezliyinə görə, ikinci planda əsas tərəfi **-dığım** şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr dayanır: Eyd üçün **mən baxdığım**, qaşı-hilalındır sənin (2,270). **Sən** onu şəm'i-şəbüstən **etdigin**, yəni ki, nə? (2,51).

Xətainin şeirlərində *bilinməz* feli bağlaması ilə formalaşan bir dənə adlıq hallı feli birləşmə işlənmişdir: **Qiyməti bilinməz** yerdə satmazam(2,14). Bu forma müasir Azərbaycan ədəbi dilində də var.Müasir ədəbi dilimizdə bu tipli feli bağlama ilə əmələ gələn adlıq hallı feli birləşmələrin işlənmə tezliyi zəif olduğu kimi, klassik ədəbiyyatın dilində də bu məhdudluq özünü göstərir. Burada bir cəhət də müasir dildəki ilə eynilik təşkil edir, o da feli bağlama formasının felin məchul növündə işlənməsidir: *bilinməz* (yerdə).

Adlıq hallı feli birləşmələrdə əsas tərəf kimi məsdərin iştirakı klassik Azərbaycan dili üçün xarakterik xüsusiyyət daşıyır. Bu xüsusiyyət Xətainin dilinə də xasdır. Ancaq burada məsdərin hansı qrammatik formada işlənməsi, özündən sonra hansı sözlə əlaqələnməsi də rol oynayır. Məsələn, adlıq hallı feli birləşmənin əsas sözü kimi işlənən məsdər hal şəkilçisi qəbul edir və bu həmin məsdərin ismin adlıq hallı ilə əlaqələnməsinə kömək edir: Ta yaman **göz dəyməyə**, ey mah, hüsnin bağına həc-taala zülfini pərri-curab etmiş durur (1,93). Conçə gül xəndan olub, **nərgizlə süsən**

bitməgə(1,50). Yaxud məsdərdən sonra qoşma işlənir, bu da məsdərin adlıq hallı feli birləşmənin əsas tərəfi kimi işlənməsinə kömək edir: Miskin **Xətai yetmək** üçün xani-payinə Hərdəm dilində ayəti «Künti-türab» oxuyur(1,121). **Günahkarlar** günahı **sormaq** üçün Ulu divan durasıdır, mədəd hey! (1, 383).

Xətai dilində heç bir köməkçi qrammatik əlamət, başqa bir vasitə olmadan da adlıq hallı feli birləşmədə məsdərin əsas tərəf kimi işlənməsi var:

Ey müsəlman, **ahular** şiri **inkar etmək** nədir? (1,186)

Sirri **aşiq** dəgmə yerdə **aşikar etmək** nədir? (1,186).

ƏDƏBİYYAT

1. Xətai Şah İsmayıl. Əsərləri. İki cildə. 1-ci cild. B., Azərb. Dövlət nəşr., 1975, 402 s.
2. Xətai Şah İsmayıl. Əsərləri. İki cildə. 2-ci cild. B., Azərb. Dövlət nəşr., 1976, 200 s.

З.П.НАБИЕВА

ГЛАГОЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ С СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМИ В ИМЕНТЕЛЬНОМ ПАДЕЖЕ В ЯЗЫКЕ СТИХОТВОРЕНИЙ ШАХ ИСМАИЛА ХАТАИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются глагольные словосочетания с именным компонентом в именительном падеже в языке стихотворений Шах Исмаила Хатаи. В языке стихов Хатаи глагольный компонент словосочетаний выражен главным образом деепричастиями. Используются также причастия в качестве глагольного компонента.

Z.P.NABIYEVA

**THE VERBAL WORD-COMBINATIONS IN NOMINATIVE
CASE USED IN SHAH ISMAYIL KHATAI'S POEMS**

SUMMARY

This article deals with the verbal word-combinations in nominative case used in Shah Ismayil Khatai's poems. The main components of the verbal word-combinations in nominative case used in Khatai's poems are expressed with adverbial participles. In the language of Khatai's poems the verbal word-combinations of which the main parts are expressed with the participle are used as well.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN FRAZEOLÖGİYASININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Şarl Balli "phrasiologie" terminini "bir-biri ilə əlaqəli, bağlı olan söz birləşmələrini öyrənən üslubiyyat şöbəsi" mənasında işlətmişdir, lakin bu termin qərb və amerikan dilçilərinin işlərində yaşama hüququ qazana bilməmiş, üç müxtəlif mənada işlədilir:

1) sözlərin seçimi, ifadə forması 2) dil, stil, üslub 3) ifadə, söz birləşməsi (Kunin - s.9)

İngilis dilçiliyində frazeoloji ifadə əvəzinə idiom terminindən geniş istifadə edilir. "İdiom İndivial sözlərin mənalarından fərqli olan söz qruplarıdır"(3,643)

"İdiomun mənasını onu təşkil edən sözlərin mənasına əsaslanaraq güman etmək bəzən çətin, bəzən isə qeyri-mümkündür".(3-B12)

Kuninin fikrincə, "frazeologiya çox mürəkkəb hadisə olaraq xüsusi tədqiqat metodu tələb edir və digər elmlərin-leksikologiya, qrammatika, stilistika, fonetika, dil tarixi, tarix, fəlsəfə, məntiq və ölkəşünaslığın istifadəsini tələb edir."(Kunin s.5-6)

Bu tamamilə doğru fikirdir ki, hər hansı bir dilin frazeoloji tərkibini tədqiq edərkən yuxarıda sadalanan elmlərin tədqiqatını aparmadan frazeologiya haqqında əsaslı bir fikir yürütmək mənasız olardı. Məsələn, İngilis dilində olan bir çox frazeoloji ifadələr vardır ki, onlar birbaşa Ölkəşünaslıqla, ölkə ədəbiyyatı ilə şəxsprizmlər, fonetika ilə (şəklini dəyişmiş bir çox ifadələr və s.) bağlıdır.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində frazeologiya "Hər hansı dilə xas olan sabit söz birləşmələri və ifadələrin məcmusu" kimi xarakterizə olunur (4,209). Buna görə də frazeologiyadan, dilin frazeoloji sistemindən bəhs etməzdən əvvəl dildəki söz birləşmələrinə nəzər salmaq vacibdir. Belə ki, "söz birləşmələri leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Sözlər söz

birləşmələrində konkret məna alır, Öz növbəsində söz birləşmələrinin forma və mənası onu əmələ gətirən sözlərin leksik mənasından asılı olur"(5-s.5)

Məlumdur ki, sözlər sərbəst və sabit (qeyri-sərbəst) olmaqla iki yerə bölünürlər. Sərbəst söz birləşmələri iki və daha çox sözün qrammatik cəhətdən birləşməsidir. Yəni, sərbəst söz birləşmələrinə daxil olan sözləri qrammatik cəhətdən təhlil etmək mümkündür və bu zaman birləşmədə olan hər bir söz öz mənasını saxlayır, onları asanlıqla tərkib hissələrə ayırmaq olur. Eyni zamanda sərbəst söz birləşmələrindən əsaslı surətdə fərqlənən sabit söz birləşmələri də vardır ki, onlar dildə hazır şəkildə olurlar. (Belə sabit birləşmələri əmələ gətirən sözlər Öz ilkin mənalardan bu və ya digər dərəcədə uzaqlaşaraq yeni məna kəsb edir və bu məna məcazi, idiomatik olur, lakin məcazilik heç də bütün sabit birləşmələrə xas deyil.)

Söz birləşmələrinin xarakteri onu əmələ gətirən sözlərlə sıx bağlı olur. Ancaq bunu sabit söz birləşmələri haqqında əminliklə demək olmaz. Belə ki, sabit birləşmələri əmələ gətirən sözlər bəzən öz leksik mənalərini tamamilə itirir. İlk baxışdan, yəni leksik cəhətdən sərbəst söz birləşmələri ilə sabit söz birləşmələri bir-birinə oxşayır və onları bir-birindən ayırmaq bəzən yalnız mətn daxilində mümkün olur. Belə bir xüsusiyyət həm ingilis, həm də Azərbaycan dilindəki söz birləşmələrinə xasdır, məs., *to take the cake, to be sb's cup of tea, yola gəlmək, yola düşmək, bel bağlamaq* və s. Bir birləşmələr həm sərbəst, həm də sabit birləşmələr kimi mövcuddur və onların həqiqi, yoxsa məcazi mənada işləndiklərini yalnız mətn daxili» lində müəyyən etmək mümkündür.

Hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan ifadələr vardır ki, onlar sözə ekvivalent olaraq işlədilir, onlar nitq prosesi zamanı yaranmırlar, sadəcə onlar dildə hazır şəkildə mövcuddurlar, məs. jcoşu gəlmək-sevmək - *to take a fancy to sb/sth.-to love / like, kələk gəlmək-aldatmaq-to wind sb. round one's little finger-to deceive* və s.

Dilimizdə sabit birləşmələr bir çox başqa terminlər adı altında (qeyri-sərbəst birləşmələr, hazır nitq vahidləri, leksik birləşmə-

lər) verilir və bəzən leksikologiyanın, bəzən isə dilçiliyin müstəqil sahəsi olan frazeologiyanın tədqiqat obyektı olur. Belə bir meyl İngilis dilçiliyində də var. İngilis dilində N.N.Amosova möhkəmlənmiş valıd(fixed context units) terminindən istifadə edir.(12) A.İ. Smirnnitski isə "söz ekvivalentlərindən"bəhs edir.(7,167). "Söz ekvivalentləri"termininə Arnoldun tədqiqatlarında da rast gəlirik (7,167).

"...Dilin frazeoloji fondunun öyrənilməsi hansı istiqamətdə (məhdud və ya geniş) olursa-olsun o, özündə frazeoloji və qeyri-frazeoloji xarakterü sabit söz birləşmələri kompleksini birləşdirməlidir"(8,10). Dildəki sabit birləşmələrin heç də hamısının frazeoloji xarakterli olmaması fikri ilə Azərbaycan dilində də mövcud olan bir çox sabit birləşmələrin nümunəsində (elçi getmək, elçi gəlmək və s.) tam razılaşıyıq.

Anoloji fikrə A.V.Kuninin tədqiqatlarında da rast gəlirik. Dilçi qeyri-frazeoloji xarakterli sabit birləşmələrin xüsusi bölmədə öyrənilməsi fikrini irəli sürərək həmin bölmənin frazematika adlan-dırılmasını təklif edir.(2,268)

N.N.Amosova dilin frazeoloji tərkibinin frazem və idiomlardan ibarət olmasını hesab edərək frazemləri idiomlardan fərqləndirir.(6,72)

Frazeologizmlər - dilin yüksək məlumatverici vahidləridir; onlara "bəzək" və ya sui-istifadə kimi baxmaq olmaz. Frazeologizmlərin belə izah olunmasına bir neçə tədqiqat işlərində rast gəlinir və artıq köhnəlmiş hesab olunur. Frazeologizmlər dil universalilərindən biridir, belə ki, frazeologizmlərsiz dil yoxdur.

Frazeologizmlər çox hallarda milli xüsusiyyətli olur. İngilis frazeologiyası çox zəngindir və onun çoxəsrlik tarixi var.İngilis frazeologiyasında sırf milli frazeologizmlərlə bərabər çoxlu sayda beynəlxalq frazeologizmlər də vardır. İngilis frazeoloji fondu qədim və alınma frazeologizmlərin mürəkkəb konqleromalıdır və burada birincinin açıq-aşkar üstünlüyü var. Bəzi frazeologizmlərdə ar-

xaik elementlər hələ də saxlanmaqdadır. Onlar əvvəlki əsrlərin nümayəndələridir.

Frazeologizmlərin yaranmasında insanlıq faktoru böyük rol oynayır, belə ki, frazeologizmlərin çoxu insanlarla bağlıdır, onların fəaliyyətinin müxtəlif əhatələri ilə bağlıdır.

Frazeologiyanın bir elm sahəsi kimi inkişaf etməsində rus dilçisi akad.N.N.Vinoqradovun böyük əməyi olmuşdur. O, İsveç alimi Ş.Ballinin dildəki sabit birləşmələr üçün verdiyi təsnifatı genişləndirərək rus dili üçün frazeoloji vahidlərin təsnifatını vermişdir. "Məlumdur ki, frazeologiya xüsusi dilçilik fənni kimi yalnız bizdə, Sovet İttifaqında meydana gəlib və inkişaf edir. Bir çox yerli dilçilər frazeoloji nəzəriyyəni müxtəlif dillərin materialları əsasında tədqiq edirlər. Frazeoloji problemlərə bizim dilçilik dairələrində maraq getdikcə artır. Bununla belə, bir neçə bolqar və polyak dilçilərinin tədqiqatlarını və materialın sırf empirik seçiminə əsaslanan dərslik və ya məlumat xarakterli idiom lüğətlərinin həcmli nəşrlərini nəzərə almasaq xaricdə elmin bu sahəsi tədqiqatçıların nəzərlərindən ciddi surətdə kənarda qalır"(9-5). Lakin V.V.Vinoqradovun təsnifatı rus dili və həmin dilin daxil olduğu qrupun digər dilləri üçün yararlı ola bilər. Akademik rus dilində olan frazeoloji vahidlər üç semantik qrupa bölür və belə qruplara ayrılma həmin frazeoloji vahidlərin daxili mütəhərrikliyinə əsaslanır, ancaq bu təsnifat rus dili materialları əsasında olduğu üçün belə bir təsnifatın hər bir dil üçün, xüsusilə də müxtəlif sistemə aid olan dillər üçün keçərli ola bilməz .

"Sovet dilçiliyində ingilis frazeologiyasının problemlərinin müstəqil işlənməsi üçün əhəmiyyətli stimul V.V.Vinoqradovun rus dilinin frazeologiyasına dair tədqiqatlarının meydana çıxması səbəb oldu. Yaxın vaxtlara qədər nə bir tədqiqat işi, nə də ki, ingilis frazeoloji fondunun təsviri onun frazeoloji konsepsiyasının istiqamətindən kənara çıxmamışdır."(6,3) Vinoqradovun konsepsiyasının tənqidi təhlili bu sitatın müəllifi N.N.Amosova tərəfindən verilsə də, bu Vinoqradovun tədqiqatının əhəmiyyətini heç də azaltmır.

Yalnız leksik birləşmələr idiomlar ola bilməz (ancaq bütün leksik birləşmələr idiomatikdir), hətta məcazi mənada işlədilən bəzi sözlər də idiom ola bilər, məs., "заяц" sözü həqiqi mənada idiom deyildir və fransızcaya "*le lievre*", alman dilinə *der Hase*, ingilis dilinə isə *the hare* tərcümə edilir və hər bir halda tərcümələri ifadə etdikləri məhfumla uyğun gəlirlər. Lakin "заяц" sözü "biletsiz sərnəşin" mənasında idiomdur və başqa cür tərcümə olunur: fransızca-*voyageur en contrebande*-, almanca -*blinder Passagier* - "kor sərnəşin" və ya *Schwarzfahrer*- qara yolçu, ingiliscə - *top-away quickfellow*"(IO,128~129)

Frazeologizmlərin milli olması onların tərcümə problemi məsələsini də ortaya çıxardır. Bunun bir səbəbi kimi dillərin müxtəlif sistemli olmasını, onların lüğət bazalarının müxtəlif kəmiyyətli olmasını göstərə bilərik, digər bir səbəb də başqa-başqa xalqların müxtəlif həyat tərzlərinə malik olmasını, onların sosial-inkişaf prosesinin müxtəlif olması və.s. göstərilə bilər. Məs., ingilis dilində olan "It's raining cats and dogs" ifadəsi dilimizə güclü yağış yağır kimi tərcümə olunur. Və yaxud da ki, dilimizə həmin ifadənin belə bir frazeoloji ekvivalenti vardır "elə bir yağış yağır ki, tut ucundan çıx göyə". Ancaq bu ifadədə maraq doğuran "cats and dogs" birləşməsidir. Hərfi tərcümə əsas olmadığı üçün bu birləşməyə çox da əhəmiyyət verilmir, ancaq araşdırma apararkən onun birbaşa xalqın məişəti ilə bağlı olması ortaya çıxır. Qədimdə ingilis evlərinin damları qamışdan olarmış və bu damlar da soyuq havada ev itləri və pişikləri üçün yeganə sığınacaq olurmuş. Lakin bu damlar da yağışlı havada sürüşkən olduğu üçün həmin ev heyvanları sürüşərək evlərin içərisinə düşərdilər. Və "It's raining cats and dogs" ifadəsi də həmin hadisə ilə bağlı olaraq yaranıb. Eyni zamanda həmin hadisənin bizim xalqımızla heç bir əlaqəsi olmadığı üçün "cats and dogs" birləşməsi tərcümədə saxlanmır.

Alınma frazeologizmlər hər bir dildə mövcuddur və əksəriyyəti digər dillərə hərfi tərcümə vasitəsilə keçir, məs., ingilis dilindən dilimizə keçən *to go Dutch* - "hesabın bərabər bölünməsi, paylaşıl-

ması" ifadəsi dilimizdə tez-tez işlənən ifadələrdəndir, ancaq ifadənin tərkibində olan "go" feli tərcümədə sanki "itir" və əvəzində ismi idiomatik birləşmə əldə edirik və ən maraqlı cəhət də budur ki, biz bu ifadəni ingilis dilindən yox, rus dilindən götürürük. Və dilimizdə də rus dilində necə varsa, eləcə də işlədilir - немецкий. "Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka mənbəyidir (V.Q.Belinski) (1 1,208) Və yuxarıdakı ifadənin tərcüməsinin dilimizdə olmamasını biz yenə də xalqın həyat tərzilə bağlayırıq. Xalqımızın ən gözəl dəyərlərindən biri onun qonaqpərvərliyi və bir yerə gedərkən və ya nəyinsə hesabı ödənilərkən hər bir kəsin qabağa düşməyə çalışması, özünü irəli vermək istəməsi bu ifadəni dilimizə "yad edir".

Frazeoloji ifadələr sırasına atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların yaratdığı məsəlvari ifadələr, aforizmlər, həmçinin də bəzi rəvayətli ifadələr, ştarap və klişe adlanan ifadələr, ədəbi statlar və s. daxildir. (12,367)

Eyni zamanda cümlə şəklində olan sabit ifadələr də vardır ki, bəzi dilçilər (S.Cəfərov, A.Qurbanov, Kunin) fikirlərini onların xalqın adət-ənənəsi ilə bağlı olmalarını, xalqın, eləcə də dilin tarixi inkişaf prosesində yaranmalarını, digər dillərə hərfi tərcümə oluna bilməmələrini, mənalарının məcazlaşmasını göstərirlər. Digər müəlliflər isə, əksinə, frazeologiyanın tədqiqat dairəsini məhdud götürərək atalar sözləri, zərb-məsəllər və s.-ni frazeologiyanın obyektı hesab etmirlər (N.N.Amosova, İ.V.Amold, N.Bayramov).

Yuxarıda dediklərimizə əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, milli frazeologizmlərə məişət hadisələri əsasında yaranan bir frazeologizm də daxildir. İngilis dilində buna misal artıq haqqında bəhs etdiyimiz "It is raining cats and dogs" ifadəsini, Azərbaycan dilində isə "Qaşqabaqdan qar yağmaq" ifadəsini misal göstərə bilərik. Maraqlıdır ki, bu ifadə ilə Azərbaycanın məşhur muğam ustası Cabbar Qaryağdıoğlu öz soyadını bağlayıb.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Кунин А.В. «Курс фразеологии современного английского языка» М-1986 ,336 стр.
2. Кунин А.В.-Английская фразеология ,М-1.974,с.268)
3. Hornby A.S. "Oxford Advanced learner's Dictionary of Current English" Oxford University press-2000(six edition)
4. Azərbaycan dilinin izahlı ltiğəti-4 cildə 2 c.3-2006 792s
5. Y.Seyidov "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" B-1966 ,340 s.(uz q-sız)
6. Амосова Н.Н. «Основы английской фразеологии» Л-1963 207стр. (üz q-sız)
7. Arnold I.V "The English word" M-1986,296 p
8. Alekhina A. "Idiomatic English" Minsk-1982 279 p
9. Амосова Н.Н. «Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе» Северо-Западное книжное издательство-1967
10. Реформатский А.А. «Введение в языковедение», М-2005,536 с.
11. Н.Нəсənov "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" B-1988,308 s/
12. A.Qurbanov-Müasir Azərbaycan dili, I cild-Bakı-2003,

Севиндж МЕНСИМЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Эта статья посвящена истории изучения фразеологического состава разных языковых систем - в азербайджанском и английском языках. В обе языках есть и похожие и разные фразеологические единицы.

Sevindge Mansimzadeh

SUMMARY

This article deals with the similar and different features of phraseology of Azerbaijani and English languages. There are some kinds of similarities in both languages, such as stability of word groups, predictability of occurrence, national phraseological units etc. The main point in differences is that these languages are not in the same language group and it leads to some varieties such as different structures, different motivation.

Səidə Vəli qızı QABİLOVA

İNGİLIS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SAİT VƏ SAMİT FONEMLƏRİNİN FONOUĞSLUBİYYATLARININ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

İngilis və Azərbaycan dillərində seqment fonemlərinin arti-kulator-akustik əlamətlərindən yalnız fonoloji deyil, həm də fonouğslubi məqsədlər kimi istifadə edilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində seqrnt fonemlərin (sait və samitlərin) inventarının müxtəlif kəmiyyətə və fonetik formal olmasına baxmayaraq onlar fonouğslubi baxımdan əsasən oxşar funksiya yerinə yetirir. Belə ki, ingilis və Azərbaycan dillərində nəşr və nəzm formalı mətnlərdə səs təqlidi sözlərin hər iki növündən (vasitəli və vasitəsiz) fonouğslubi vasitə kimi istifadə edilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində atalar sözlərini, frazeoloji birləşmələrini, nəzm və nəsr əsərlərini müşayət edən alliterasiya və assonans dil və fonouğslub baxımından hər iki dil üçün səciyyəvidir. Lakin ingilis dilindən fərqli olaraq, assonans Azərbaycan dili sözlərində təbii olaraq mövcuddur.

İngilis və Azərbaycan dillərində misraların sonunda ahəngdarlıq-qafiyə yaratmaq üçün eyni, yaxud oxşar sait və samit səs birləşmələrindən istifadə edilir. Lakin qafiyələr formalarına görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, ingilis dilində tam, natamam, sait, samit və göz qafiyəsi formaları fərqləndirilsə, Azərbaycan dilində qrafik, fonetik, nisbi mütləq qafiyə formaları fərqləndirilir. İngilis və Azərbaycan dillərində fonetik hadisələrdən - assimilyasiyadan, eliriyadan fonouğslubi vasitə kimi istifadə edilir.

İngilis dilində misralarda heca artıqlığı olduqda eliriyadan, heca kəm olduqda isə "ed" sonluğunda <e> hərfinin [I] kimi oxunmasından istifadə edilir. Azərbaycan diündə isə misraların sonunda [r] sonoru daha çox eliriyaya uğrayır.

İngilis və Azərbaycan dillərində seqment fonemlərin tələffüz üslubu baxımından iki növü fərqləndirilir: sərbəst üslub, tam üslub.

Bədii əsərlərdə, o cümlədən nəsr və nəzm formalı mətnlərdə fonetik vasitələrdən istifadə bir tərəfdən, forma və məzmun arasında maksimal uyurluq yaratmaq, səslənməni fikir və hisslərin ritmik axarına, təsvirin ilkinliyinə uyğunlaşdırmaq, digər tərəfdən də, bədii mətni emosionallaşdırmaq məqsədini güdür.

Bədii üslubda fonetik vasitələrdən, o cümlədən səs təqlidindən, alliterasiyadan, assonansdan, assimilyasiyadan, qafiyə və ritmdən və.s. geniş istifadə edilir. İngilis və Azərbaycan dillərində də yuxarıda qeyd edilən fonetik vasitələrdən bədii üslubda müxtəlif məqsədlər üçün işlədilir. İngilis dilində bədii üslub kimi işlənən fonetik vasitələrdən biri səs təqlidi sözlərdir. Səs təqlidi sözlər obyektiv aləmdə mövcud olan səslərin təqlid edilməsilə yaranır. Mahiyyətə müəyyən obraz olan bu sözlər səsləri təxmini şəkildə əks etdirir. Həmin sözlər insanların çıxardıqları reflektor səsləri, heyvan və quş səslərini, təbiət səslərini, cansız əşyaların səslərini təqlid edən sözlərdir. Nidalar səs təqlidi sözlərdən fərqli olaraq, hissləri bildirir və adətən qeyri-ixtiyari çıxarılan səslərdir. İngilis dilində eyni səs təqlidi sözlər həm isim, həm də fel kimi işlənir. Məsələn:

Bubble (isim) - to bubble - şırıltı, şırıldamaq

Splash (isim) - to splash - şappıltı, şappıldamaq

Əvvəldən qeyd edildiyi kimi, O'Keysi özünün uşaqlıq illərini xatırlayarkən atların çay daşları üzərində gedərkən onların ayaqlarından çıxarılan səsləri səs təqlidi sözlərlə ifadə edir. "... horses trotted tap-tap-tap-tapety-tap over cobble stones" (36, 236).

İngilis dilində səs təqlidi sözlərdə həm samitlər, xüsusilə kipləşən - partlayışlı, həm də saitlər iştirak edir.

Azərbaycan dilində də müəyyən sayda səs təqlidi sözlər vardır. Bu qəbildən olan sözlərdə (şappıldamaq, nərildəmək, xırıldamaq) həm saraitlər. Həm də sait səslər iştirak edir.

Bəbliklə, hər iki dildə səs təqlidi sözlərin hər iki formasından fonouslubi vasitə kimi bədii əsərlərdə istifadə edilir. Səs təqlidi sözlərin tərkibində segment fonemlərin hər iki tipi iştirak edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində seqment fonemlər bədii əsərlərdə, atalar sözlərində, zərbi-məsəllərdə, alliterasiya və assonans formalarında fonouslubi vasitələr işlənir.

İngilis dilində alliterasiya daha çox işlənən fonouslubi vasitədir. Qədim ingilis dilində şerlərdə ahənglik, qafiyə yaratmaq məqsədi ilə alliterasiyadan istifadə edilirdi. Lakin müasir ingilis dilində samit fonem cərgələrindən əsasən ahənglik, predmetin müəyyən fonelik təsvirini yaratmaq üçün istifadə edilir. İngilis dilində demək olar ki, əksər samitlər alliterasiya kimi işlənir. Azərbaycan dilində alliterasiya atalar sözlərində, bədii əsərlərdə fonouslubi vasitə kimi geniş şəkildə işlənir.

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan aşiq yaradıcılığında elə şeirlər vardır ki, orada xüsusi fonetik vasitə kimi dodaq samitlərindən istifadə edilmir. Bu qəbildən olan şeirlər dodaqdəyməz adlanır. Dodaqdəyməzlə yanaşı, Azərbaycan dilində qafiyə mövqeyində şəkilcə eyni, mənaca müxtəlif olan sözlər işlənir. Belə sözlər cinas sözlər adlanır.

İngilis və Azərbaycan dillərində fonouslubi vasitə kimi çıxış edən hadisələrdən biri də assonansdır. Assonans, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, həm bədii nəsrə, həm də poeziyada istifadə edilir. Assonans da hər iki dilin atalar sözlərində və bədii nəsrində, poeziyasında işlənir. Assonans və alliterasiya Azərbaycan və ingilis dillərində özünü iki formada göstərir: dil və üslubi. İngilis dilində dil səviyyəli alliterasiya və assonans atalar sözlərində müşahidə edilir.

Azərbaycan dilində alliterasiya həm dil, həm də üslub səviyyəsində özünü göstərir. İngilis dilindən fərqli olaraq, assonans Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunda təbii olaraq mövcuddur. Belə ki, söz kökündə olan saitlər sözə qoşulan şəkilçilərdə də dodaq və damaq ahənginə uyğun təkrar olunur.

Azərbaycan dilində dilin ön və arxa hissəsi ilə müşayiət edilən dodaq artikulyasiyası özü ilə dodaqlanan və dodaqlanmayan sait paralelizminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin ingilis dilində dodaq artikulyasiyası ilə müşayiət edilən sait səslərin olmasına bax-

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

mayaraq, bu dildə dodaqlanma birtərəflidi, yəni arxa sırada dodaqlanan saitlər vardır, ön sırada dodaqlanan saitlər yoxdur, ön sıra saitlərin hamısı dodaqlanmayan saitlərdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində eyni və oxşar samit və sait birləşmələrindən sözlərin sonunda ahəngdarlıq yaratmaq məqsədilə istifadə edilir. Sözlərin qafiyələnməsi(ahəngdarlıq) adətən misraların sonunda olur. Sözlərin qafiyələnməsi misraların daxilində də ola bilər.

İngilis dilində qafiyə tam və natamam olmaqla iki yerə bölünür. Tam qafiyə vurğulu saiti və ondan sonra gələn samitin eyniliyini nəzərdə tutur.Məsələn:*dreams - streams; might - right* və. s. Natamam qafiyə sait qafiyəsi və samit qafiyəsi olmaqla iki yerə ayrılır:sait qafiyəsində saitlər eyni, samitlər müxtəlif, samit qafiyəsində isə əksinə olur, yəni samitlər eyni, saitlər müxtəlif olur.

Bundan əlavə ingilis dilində göz qafiyəsindən də istifadə edilir. Məsələn: *love - prove; have - grave* və. s.

Azərbaycan dilində qafiyənin iki növü fərqləndirilir:qrafik və fonetik.Qrafik prinsipə əsaslanan qafiyə növü sözlərin əvvəli deyil, sözlərin sonunda gələn səslərin eyni yazılması və səslənməsini nəzərdə tutur. Məsələn:*okeana - yana; qara kabusu - arı namusu; evri muzeyi - qərbi quzey* və. s.

Fonetik qafiyə isə müxtəlif cür yazılmasına baxmayaraq, bir cür səslənməsini nəzərdə tutan qafiyədir. Məsələn: *baxırlar- paxıllar; pisləyirlər - istəyirlər* və. s.

Bu qəbildən olan qafiyələr bəzən fonetik hadisələr, ilk növbədə assimilyasiyanın nəticəsində yaranır. Məsələn, "baxırlar" sözündə /l/ samiti /r/ samitinə təsir edərək onu da /l/ samitinə çevirir. Belə ki, "baxırlar" sözü danışıda "baxıllar" kimi səslənir və o, "paxıllar" sözü ilə mütləq qafiyə təşkil edir:

Qara çeşmək taxıb
Bu işıqlı dünyada
Yana yana (baxıllar)
Paxıllar. (R. Rza)

Fonetik qafiyə də tam və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır: mütləq fonetik qafiyə və nisbi qafiyə. Azərbaycan dilində nisbi qafiyə ən çox sonor samitlərin iştirakı **/m, n, r, l/** və bəzən də **/r/** samitinin eliziyasının hesabına formalaşır. Məsələn: *deyir - deyil; yaxınlaşan - nağıllaşan; cilvələr - zirvələr* və. s.

Azərbaycan dilində nisbi qafiyə samitlərdə olduğu kimi, saitlər arasında da yaranır. Belə ki, saitlər arasında qafiyə üçün seçilən sözlər tərkibindəki saitlərin incəliyində, dodaqlanan və açıq - qapalı olmasına görə fərqlənir. Məsələn: *asta - üstə; durdum - gördüm* (qalın-incə); *qürub-qırıb; özümü-izimi* (dodaqlanmayan - dodaqlanan).

Bədii mətni, o cümlədən şerləri fonouslubi baxımdan səciyyələndirən vasitələrdən biri də ritmdir. Müqayisə edilən hər iki dil üçün ritm səciyyəvi olsa da, bu dillərdə ritmi formalaşdıran fonetik ünsürlərin formaca, quruluşca müxtəlifdir. Belə ki, vurğulu ritm tipinə mənsub olan ingilis dilində ritmin minimal vahidi vurğulu və vurğusuz hecaların birliyindən formalaşan ritmik qrup götürülür. Hecalı ritm qrupuna mənsub olan Azərbaycan dilində isə ritmin minimal vahidi heca götürülür. Bundan əlavə, bədii mətnlərdə ritm sintaktik (intonasiya qrupu), cümlə, sözlərin təkrarı, sintaktik paralellər, misralar və. s. yarana bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, "Maarif", 1984.
2. Dəmirçizadə Ə. M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı, 1984.
3. Fəxrəddin Yədigar. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, "Maarif", 1993.
4. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat Nəzəriyyəsi. Bakı, 1986.
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı, 1982.
6. Arnold I. V. The English Word. M., 1986.

7. Dikushina O. English Phonetics. M., 1965
8. Peter Roach. English Phonetics and Phonology. Cambridge Press, 1996.
9. Vassilyev V. A. English Phonetics. M., 1970.
10. Vassilyev V. A. English Phonetics. M., 1980.

Сайда ГАБИЛОВА

**СХОДНЫЕ И РАЗЛИЧНЫЕ ПРИЗНАКИ
ФОНОСТИЛИСТИКИ ГЛАСНЫХ И СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ В
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

В данной статье автор рассматривает сходные и различные признаки фоностилистики в английском и азербайджанском языках.

Saida GABILOVA

**SIMILAR AND DIFFERENT FEATURES OF
PHONOSTYLISTICS OF VOWELS AND CONSONANT
PHONEMES IN THE ENGLISH AND AZERBAIJAN
LANGUAGES
SÜMMARY**

This article deals in the similar and different characteristic features phonostylistics of vowel and consonant phonemes in English and Azerbaijan languages.

Elnarə ƏLİYEVƏ(ƏLƏKBƏROVA)

ELMDƏ AÇILAN YOLLAR

İllər keçir, həyat durmadan dəyişir, köhnənin üzərində yeniliklər yaranır. Sözsüz ki, cəmiyyətdə gedən bu dəyişikliklər elmdə də özünü göstərir. Vaxtilə qələmindən çıxan hər məqalə ilə oxucularına sevinc bəxş edən görkəmli insanlar, alimlər dünyalarını dəyişir, həyatla vidalaşırlar. Onları yaşadan isə özlərindən sonra qalan əsərləri və tələbələrində. Ona görə də tələbələrin, aspirantların inkişafına şərait yaratmaq, əslində müəllimin öz gələcəyinə, ölməzliyinə, əbədiyyətinə şərait yaratmaq deməkdir. Təəssüf ki, bu, hər zaman belə olmur. Nə yaxşı ki, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda gəncləri düşünən, onların yüksəlməsində, şöhrətlənməsində, bir sözlə, elmi fəaliyyətində dəstək olan ziyalılara rast gəlmək mümkündür. Biz hər zaman onları minnətdarlıq hissi ilə yad edirik. Məhz belə bir obyektiv dayağın nəticəsində institutumuzun yeni aspirantları ilə yanaşı, illərdir “növbə” gözləyən “qocaman aspirantlar” da öz sözlərini deməyə imkan tapırlar.

Bu il AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasında 24 müdafiə təşkil olunmuşdur. Bunlardan 21-i namizədlik, 3-ü isə doktorluq dissertasiyası olmuşdur. Bu siyahıdan 11 nəfər institutumuzun əməkdaşdır. Onlardan 10-u aspirantdır. Bu, son illər üçün ən uğurlu rəqəmdir. İnanmaq istərdik ki, elmdə açılan bu yollar daha neçə-neçə aspirantın həyatına işıq salacaq, yetkin ziyalılarımız isə bu yolda yalnız mayak olacaq.

Beləliklə, 2008-ci ildə müdafiə etmiş Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşlarının siyahısını və dissertasiyaları xülasəsini sizə təqdim edirik:

2008-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTUNUN
ASPIRANT VƏ DİSSERTANTLARININ DİSSERTASIYA MÜDAFİƏLƏRİ

SAYI	ADI, ATASININ ADI, SOYADI	İXTİSAS ŞİFRİ	MÜDAFİƏ TARİXİ	MÖVZU
1	Könül Əzizağa qızı Həbibova	10.02.01	22.02.2008 (f.e.n.)	Müasir Azərbaycan dilində elliptik cüm- lələr və onların üs- lubu xüsusiyyətləri
2	Rasim Arif oğlu Heydərov	10.02.19	22.02.2008 (f.e.n.)	Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri
3	Mətanət Həşim qızı Hacıyeva	10.02.01	29.03.2008 (f.e.n.)	Azərbaycan dilində hüquq terminlə- rinin lingvistik təh- lili
4	Mehdi Nizami oğlu Rəhimov	10.02.19	29.04.2008 (f.e.n.)	Azərbaycan və ingi- lis dillərində kimya terminlərinin lin- qvistik təhlili
5	Zamiq İltifat oğlu Təhməzov	10.02.01	29.04.2008 (f.e.n.)	Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi
6	Şükufə Məhəmməd qızı Ağakışiyeva	10.02.01	30.05.2008 (f.e.n.)	Ədəbi dil nor- ması və üslublar
7	Ruslan Məmməd oğlu Abdullayev	10.02.06	17.06.2008 (f.e.n.)	Türk dillərində leksik-semantik konversiya(Oğuz qrupu türk dilləri materialları əsa- sında)

2008-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTUNUN
ASPIRANT VƏ DİSSERTANTLARININ DİSSERTASIYA MÜDAFİƏLƏRİ

8	Heydər Tofiq oğlu Eminli	10.02.19	17.06.2008 (f.e.n.)	Nitqin yaranması və inkişafı prosesinin neyrolinqvistik təhlili
9	Elnurə Loğman qızı Cavadzadə	10.02.01	27.10.2008 (f.e.n.)	Əli Tudə əsərlərinin dili və üslubu
10	İlham Mikayıl oğlu Tahirov	10.02.19	25.12.2008 (f.e.d.)	Dildə temporal-lıq sahəsi (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə)
11	Çingiz Məhərrəmli oğlu Məmmədov	10.02.19	15.12.2008 (f.e.n.)	Üslubi antonimlər (Müqayisili-tipo-loji tədqiqat)

QEYD:Bu siyahını bizə təqdim edən Dissertasiya Şurasının elmi katibi Qara Məşədiyevə öz təşəkkürümüzü bildiririk.

DISSERTASIYALARIN XÜLASƏSİ

Könül Həbibova. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri.

Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Ənənəvi girişlə başlayan dissertasiyanın I fəslində “Elliptik cümlələr və onların quruluşu” araşdırılmışdır. Bu hissə 3 yarımbaşlıqdan ibarətdir.

Dissertasiyanın II fəslində “Elliptik cümlələrdə modallıq və onların intonasiyaya görə növləri” adlanır. K.Həbibova sadə cümlənin intonasiyaya görə növünə əsaslanaraq elliptik cümlələri 4 qrupa bölmüşdür.

III fəsil “Elliptik cümlələrin üslubi xüsusiyyətləri” adlanır. Bu fəsildə müəllif konkret dil nümunələri ilə elliptik cümlələrin müxtəlif üslublarda tutduğu mövqeni araşdırmışdır.

Dissertasiyanın ən ümumi müddəaları 14 bəndlik “Nəticə” hissəsində yekunlaşdırılmışdır.

Rasim Heydərov. Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri.

Dissertasiya giriş, 2 fəsil və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I fəsil “Dillərarası əlaqələrin yaranma səbəbləri və onların növləri” adlanır. 6 yarımbaşlıqdan ibarət bu fəsildə dillərarası əlaqələr probleminin tədqiqi tarixindən, onun yaranma səbəblərindən, interferensiya hadisəsindən və onun növlərindən, konvergensiyə və divergensiya proseslərindən bəhs olunmuşdur.

II fəsil “Dillərarası əlaqələrin dillərin inkişafında rolu” adlanır. Burada alınmalar, dillərin ittifaqı, qarışıq dillər, dillərin qarışması, bilinçvizm və diplossiya problemləri də araşdırılmışdır.

Müəllifin tədqiqat nəticəsində əldə etdiyi ən əsas fikirlər 9 bəndlik “Nəticə” hissəsində verilmişdir.

Mətanət Hacıyeva. Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin lingvistik təhlili.

Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Ənənəvi girişlə başlayan dissertasiyanın I fəslə “Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin təşəkkülü” adlanır. Burada XIV əsrdən başlayaraq hüquq terminlərinin inkişaf tarixi izlənilmiş və 4 dövr müəyyənləşdirilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq müasir günümüzdə qədər işlənən hüquq terminləri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

II fəsil “Müasir Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin yaranma mənbələri və üsulları” adlanır. Tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, hüquq terminləri 2 mənbə: dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına yaranmışdır.

III fəsil “Azərbaycan dilində alınma hüquq terminləri” adlanır. “Bu fəsildə hüquq terminlərinin alınma mənbələri, struktur təhlili, hüquq terminlərinin mənimsənilməsi, beynəlmiləl hüquq

2008-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DİSSERTANTLARININ DİSSERTASIYA MÜDAFİƏLƏRİ

terminləri və onların nizama salınması geniş şəkildə araşdırılmış və təhlil edilmişdir” (avtoref., s.15).

Dissertasiya “Nəticə” hissəsi ilə yekunlaşır.

Mehdi Rəhimov. Azərbaycan və ingilis dillərində kimya terminlərinin linqvistik təhlili.

Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya ənənəvi girişlə başlayır. I fəsil “Azərbaycan və ingilis dillərində kimya terminologiyasının təşəkkülü, formalaşması və inkişafı” adlanır. Burada kimyanın, kimya terminlərinin yaranması və inkişafı tarixindən bəhs olunur.

Dissertasiyanın II fəslində “Azərbaycan və ingilis dillərində kimya terminlərinin yaranma mənbələri və üsulları” tədqiqata cəlb olunmuşdur. Həmçinin kimya terminologiyasında işlənən ixtisarlara qruplaşdırılmışdır.

III fəsil “Azərbaycan və ingilis dillərində alınma kimya terminləri” adlanır. M. Rəhimov bu sahədə alınmaların daha çox Qərbi Avropa mənşəli olduğunu bildirmişdir. Tədqiqatdan məlum olur ki, alınma kimya terminlərinin bir qismi həm mənbə dildə, həm vasitəçi rus dilində, həm də Azərbaycan dilində olduğu kimi işlənir, bir qismi isə rus və Azərbaycan dillərində müəyyən dəyişikliklərlə işlənir.

Dissertasiyanın ən ümumi müddəaları “Nəticə” hissəsində verilmişdir.

Zamiq Təhməzov. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi.

Dissertasiya giriş, fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində elmi yenilik, aktuallıq, məqsəd və vəzifələr və s. öz əksini tapmışdır. I fəsildə türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində “Köməkçi nitq hissələrinin tədqiqat tarixi”nə nəzər salınmışdır.

2008-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DİSSERTANTLARININ DİSSERTASIYA MÜDAFİƏLƏRİ

II fəsil “Qoşma və bağlayıcılar” adlanır. 4 yarımbaşlıqdan ibarət bu fəsildə Z.Təhməzov mübahisəli məsələləri araşdırmış, öz dəyərli fikirlərini bildirmişdir. Müəllifin qoşmaların yiyəlik halda işlənən isimlərə qoşula bilməməsi fikri əsası nəticələrdəndir.

Dissertasiyanın III fəsli “Ədat və modal sözlər” adlanır. Burada müəllif ədatın məna növləri ilə bağlı mövcud fikirlərə aydınlıq gətirmişdir, onun 6 növünün qəbul olunmasını təklif etmişdir. Həmçinin modal sözləri nida və ara sözlərlə müqayisə etmiş, əsaslı dəlillər gətirmişdir. Z.Təhməzov modal sözlərin 3 növünün mövcudluğunu bildirmişdir.

Dissertasiya 11 bəndlik “Nəticə” ilə bitir.

Şükufə Ağakışiyeva. Ədəbi dil norması və üslublar.

Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I fəsil “Ədəbi dil və norma” adlanır. Burada ədəbi dilin formalaşmasından, onun prinsiplərindən bəhs olunur. Dissertasiyada normalar haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın II fəsli “Funksional üslublarda normaların təzahürü” adlanır. Bu fəsildə üslubların (bədi, elmi, publisistik, məişət, rəsmi-işgüzar) səciyyəvi xüsusiyyətlərindən və onlara məxsus normalardan bəhs olunur.

Dissertasiya boyunca əldə olunan əsas nəticələr 10 bəndlik “Nəticə” hissəsində verilmişdir.

Ruslan Abdullayev. Türk dillərində leksik-semantik konvensiya (Oğuz qrupu türk dilləri materialları əsasında).

Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, 2 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I fəsil “Türk dillərində konvensiya hadisəsi: mahiyyəti və tədqiqi istiqamətləri” adlanır. Bu hissədə konvensiya termini, konvensiya hadisəsinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Türkologiyada bu hadisə ilə bağlı mövcud fikirlərə nəzər salınmış

2008-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTUNUN
ASPIRANT VƏ DİSSERTANTLARININ DİSSERTASIYA MÜDAFİƏLƏRİ

və türk dillərinin materialları əsasında müəllif öz fikirlərini əsaslandırmışdır.

II fəsil “Leksik-semantik konversiyanın növləri” adlanır. Burada sifət, say, əvəzlik, zərf, fel və köməkçi nitq nitq hissələrinin substantivləşməsi araşdırılmışdır. Eyni zamanda adverbiallaşma və adyektivləşmə prosesi də təhlil olunmuş, əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə konversiya da araşdırılmışdır.

Dissertasiya “Nəticə” hissəsi ilə yekunlaşır.

Heydər Eminli. Nitqin yaranması və inkişafı prosesinin neyrolinqvistik təhlili.

Dissertasiyada dillə beynin əlaqəsi zamanı nitqin yaranması və qavranılması prosesi neyrolinqvistik aspektdən təhlil edilmişdir. Beyin travması almış xəstələr üzərində aparılan dissertasiyada müəyyən nəticələr əldə etməyə səbəb olmuşdur. Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I fəsil “Psixoloji və neyrolinqvistikanın əsas anlayışları” adlanır. Bu bölmədə dillə beynin əlaqəsindən danışılmış, afaziya “nitqin pozulması” hadisəsi haqqında son dərəcə maraqlı məlumatlar verilmişdir. H.Eminli bildirmişdir ki, beyində “sol yarımkürə bütün qrammatik məlumatda istifadə etməklə cümləni analiz və sintez edir... Ətraf mühit haqqında konkret məlumat sağ yarımkürədə qorunur və işlənib hazırlanır” (avtoref.,s.11).

Bu bölmədə nitqin yaranma modelləri də təhlil olunmuşdur.

Dissertasiyanın II fəslə “Nitqin inkişafı prosesinin neyrolinqvistik problemləri” adlanır. Bu fəsildə nitq mexanizmləri geniş şəkildə izah olunmuşdur. Afaziya haqqında məlumat daha da genişləndirilmiş, onun növləri və yaranma sindromları araşdırılmışdır. Bu fəsildə uşağın ana dilini öyrənməsi səviyyəsi və onun mərhələləri də tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

“Nəticə” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları verilmişdir.

Elnurə Cavadzadə. Əli Tudə əsərlərinin dili və üslubu.

Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, giriş, 3 fəsil və nəticədən ibarətdir.

Dissertasiyanın I fəsli “Əli Tudə şeir dilinin leksik və frazeoloji təhlili. Məcazlar sistemi” adlanır. Bu fəsildə müəllif Əli Tudənin yaradıcılıq yoluna nəzər salmış, onun ana dili haqında söylədiyi şeirləri təhlil etmişdir. Dissertasiyada başlıca olaraq Ə.Tudə dilinin leksik xüsusiyyətləri (tarixizmlər, alınma sözlər, etnoqrafik leksika, frazeologizmlər, məcazlar sistemi) araşdırılmışdır.

II fəsil “Əli Tudənin söz və ifadə yaradıcılığı” adlanır. Bu bölmədə morfoloji və sintaktik yolla yaranan söz yaradıcılığından, semantik neologizmlərdən, leksik-semantik söz qruplarından bəhs olunmuşdur.

Dissertasiyanın III fəsli “Əli Tudə şeirlərinin poetik fonetika və sintaksisi” adlanır. E.Cavadzadənin hesablamalarına görə, “Əli Tudə özü yüzdən çox poetik ifadə - söz birləşməsi yaratmışdır” (avtoref., s.20). Bu fəsildə müəllif üslubi-sintaktik fiqurları, sadə cümlənin bəzi növlərini, eyni zamanda xitabları araşdırmışdır.

Sonda dissertasiya boyunca əldə olunan nəticələr verilmişdir.

İlham Tahirov. Dildə temporallıq (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə).

Bu doktorluq dissertasiyası giriş, 5 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I fəsil “Zaman kateqoriyasının ümumi nəzəri məsələləri” adlanır. Bu fəsildə zaman kateqoriyası geniş aspektdə təhlil olunmuş, zaman anlayışı ilə bağlı dilçilik ədəbiyyatında işlənən terminlərə aydınlıq gətirilmiş, nitq momenti və s. kimi məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

II fəsil “Temporallıq sahəsinin struktur funksional statusu” adlanır. Bu fəsildə sahə metodunun yaranması və inkişafı yollarından bəhs olunmuş, temporallıq sahəsi müxtəlif istiqamətlərdən təhlil olunmuş, temporallığın ifadə vasitələri araşdırılmışdır.

III fəsil “Leksik temporallıq sahəsi” adlanır. Bu fəsildə temporal leksikanın tədqiqi tarixinə nəzər salınmış, “leksik temporallıq sahəsinin struktur-semantik modeli qurulmuş”dur. Eyni zamanda temporal leksika semantik baxımdan 2 qrupa bölünmüşdür: 1.Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olan temporal leksika; 2.Felin zaman kateqoriyasının mənası ilə əlaqəli olmayan temporal leksika.

“Morfoloji temporallıq sahəsi” IV, “Sintaktik temporallıq sahəsi” isə V fəsildə araşdırılmışdır.

Tədqiqat boyunca əldə olunan əsas müddəalar dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində verilmişdir.

Çingiz Məmmədov. Üslubi antonimlər(müqayisəli-tipoloji tədqiqat) .

Dissertasiya giriş,3 fəsil, nəticə,ədəbiyyat siyahısından və lüğətdən ibarətdir. Dissertasiyada N.Gəncəvinin “Şərəfnamə” əsərində işlənən üslubi antonimlər araşdırılmışdır. Müqayisə Azərbaycan, rus və fars dilləri arasında aparılmışdır. Dissertasiyada “ümumdil və üslubi antonimlər”, canlıları və cansızları bildirən üslubi antonimlər araşdırılmışdır. Dissertasiyanın sonunda Ç.Məmmədov “Şərəfnamə” əsərindən toplayıb tədqiq etdiyi üslubi antonimlərin lüğətini vermişdir.

Elçin Məhəmməd oğlu MƏMMƏDOV

2008-IN YENİ NƏŞRLƏRİ

Ötən 2008-ci il AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu üçün ən məhsuldar il hesab oluna bilər. Belə ki, nəşr olunan kitablar həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından əvvəlki illərdən tamamilə fərqlənir. İnstitutda diskomfort bir vəziyyətin hökm sürdüyünü nəzərə alsaq, bu göstəricilərin nəzərdə tutulardan qat-qat artıq olduğu etiraf edilməlidir. 2008-ci ildə nəşr olunan kitablar içərisində say etibarilə ən çox diqqəti cəkən filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımovun əsərləridir. Müəlliflər içərisində məhsuldarlığı ilə seçilən alimin sözügedən ildə altı kitabı çap olunmuşdur. Seçilmiş əsərlərini 10 cildə nəzərdə tutan tədqiqatçı 2008-ci ildə onların I,II,III və V cildlərinin nəşrini başa çatdırmış, elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

Prof. Qəzənfər Kazımovun seçilmiş əsərlərinin I cildi üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya dili («Dağılan tifaq» pyesi əsasında) müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmış və müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, «ədib (Ə. Haqverdiyev—M.E.) ziddiyyətli və mürəkkəb bir zamanda yaradıcılıqla məşğul olsa da, yalnız böyük M.F.Axundovla güclənən milli ədəbi dilimizin nailiyyətlərini qoruyub saxlamaq səyi ilə kifayətlənməmiş, həm də bütün ömrü boyu xalq dilinin bitməz-tükənməz xəzinəsinə əsaslanaraq, milli ədəbi dilimizi material və quruluş cəhətdən zənginləşdirmək, sağlam bir yolla inkişaf etdirmək sahəsində çox böyük iş görmüşdür».¹ Kitabın II hissəsində müəllifin C.Məmmədquluzadənin sovet dövrü felyetonlarının dili ilə bağlı araşdırmaları, III hissəsində isə tarix və dil tarixi problemlərinə həsr olunmuş məqalələri toplanmışdır.

¹ Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri II cild, Bakı,2008, səh.200

Prof.Qəzənfər Kazımovun seçilmiş əsərlərinin II cildi də üç hissədən ibarətdir. Bu kitaba müəllifin «Komik-bədii vasitələr», «Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları» monoqrafiyaları daxil edilmişdir. Bu monoqrafiyalar müvafiq olaraq kitabın I və II hissələrini təşkil edir. Kitabın III hissəsinə isə sənət və sənət adamları haqqında müəllifin son dövrlərdə yazdığı məqalələr daxil edilmişdir. Kitabda müəllif komizm nəzəriyyəsinə danışıarkən K.Marks və F.Engelsin «bəşəriyyət öz keçmişindən gülərək ayrılır» fikrini məharətlə Azərbaycan ədəbiyyatına tətbiq edərək yazırdı:«...Azərbaycan ədəbiyyatında satira zirvəsini «Molla Nəsrəddin» məktəbi fəth etmiş, bu zirvədə Mirzə Cəlil, Sabir, Ə.Haqqverdiyev kimi sənətkarlar qərar tutmuşdur, xalqımız keçmiş dünyaya qəhqəhələrlə gülmüş—keçmişdən «Molla Nəsrəddin» gülüşü ilə ayrılmışdır».² Kitabda belə orijinal fikirlərə tez-tez rast gəlinir.

Prof.Qəzənfər Kazımovun 2008-ci ildə çap olunmuş “Seçilmiş əsərlərinin III cildi başdan-başa «haqq aşiqi, el şairi»³ Qurbaniyə həsr edilmişdir. Kitabın I hissəsi Qurbaninin alim tərəfindən toplanmış şeirlərindən və aşığın həyat və yaradıcılığını geniş şəkildə əks etdirən əhatəli məqalədən ibarətdir. II hissədə isə professorun «Qurbani və poetikası» monoqrafiyası yer alıb. Burada «Dədə Qorqud zərrəsi olan» Qurbaniyə «el sənətini xalqa daha yaxın yeni və böyük bir axara yönəldən» sənətkar kimi yanaşılmış və o, «ozan-qopuz sənətinin aşiq-saz sənəti ilə əvəzləndiyi dövrün böyük nəğməkarı» adlandırılmışdır. Kitabın sonundakı qeydlər və lüğət əsərin elmi dəyərini daha da artırır.

Məlum tədqiqatçının ötən ildə çap olunan seçilmiş əsərlərinin V cildinə Müasir Azərbaycan dili sintaksis dərsləri daxil edilmişdir. Dərslər yazılarkən ümumi dilçiliyin və Azərbaycan dilçiliyinin son nailiyyətləri nəzərə alınmış və nitqin funksionallığı

² Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri II cild, Bakı,2008, səh.178

³ Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri II cild, Bakı,2008, səh.7

2008-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ

baxımından əvvəlki dərsliklərdən fərqləndirilmişdir⁴. Eyni zamanda, müəllifin həmin dərsliyi ayrıca kitab kimi «Nurlan» nəşriyyatı tərəfindən nəfis şəkildə çap olunmuşdur.⁵

Ötən 2008-ci ildə prof.Q.Kazımovun «Yaradıcılıq üfüqləri» kitabı da çap olunmuşdur. Kitabda Q.Kazımovun həyat və yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri haqqında mətbuatda yer alan çoxsaylı yazılardan seçmələr toplanmışdır.⁶

2008-ci il AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi üçün də uğurlu olmuşdur. Belə ki, sözügedən şöbənin əməkdaşları tərəfindən hazırlanan «Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, II cild» kitabı karluq qrupu türk dillərinin leksikasına həsr olunmuşdur. Kitab filologiya elmləri doktoru M.Mirzəliyevanın «Dilin leksikasının tədqiqi dilin təşəkkül və inkişaf tarixinə yol açmaqdır» məqaləsi ilə başlayır. Burada türk dilləri şöbəsidəki araşdırmaların istiqamətləri qısaca şərh olunmuşdur.⁷ Elmi ictimaiyyətin istifadəsinə təqdim olunan bu kitaba karluq qrupu türk dillərinin terminologiyası, çoxmənalılıq, leksik-semantik sistemi, somatik leksika, arxaizm və dialektizmlər, termin yaradıcılığının əsas meyilləri, sözdüzəldici şəkildə inkişaf tarixi, məişət leksikası, altay dilləri ilə leksik müqayisə məsələləri daxil edilmiş və həmin istiqamətdə müəlliflər komandası tərəfindən dəyərli fikirlər irəli sürülmüşdür.

2008-ci ildə nəşr olunan kitablar içərisində f.e.n.İlham Tahirovun «Temporal leksika» monoqrafiyası⁹ da diqqəti cəlb edir. Kitabda zaman anlayışını ifadə edən leksik vahidlərin -temporal leksikanın semantik strukturu, təsnifatı və funksiyaları Azərbaycan və

⁴ Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri V cild, Bakı, 2008, səh.500s.

⁵ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2008, səh.500 s.

⁶ Kazımov Q. Yaradıcılıq üfüqləri, Bakı, 2008, səh.375 s.

⁷ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri II, cild.- Karluq qrupu türk dillərinin leksikologiyası. Bakı, 2008, səh.3-5.

⁹ Tahirov İ. Temporal leksika Bakı, 2008, səh.142.

2008-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ

ingilis dillərinin materialları əsasında təhlil edilmiş və sonda hər iki dilə (Azərbaycan və ingilis) aid temporal sözlük verilmişdir.

Ötən 2008-ci ildə Dilçilik Institutunda çap olunan kitablardan biri də f.e.n.İlhami Cəfərsöylünün «Türk,Urartu,Alban etnolinqvistik uyğunluqları» adlı monoqrafiyasıdır.¹⁰ Monoqrafiyada urartu, türk və alban etnolinqvistik uyğunluqları protürk onomaloژی leksikanın bazası əsasında təhlil edilmiş və Albaniyada siyasi elitanın işlətdiyi dilin məhz türk dili olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Məlum monoqrafiya dörd fəsildən ibarətdir. Bu baxımından teonim, zoonim, ornitonim, fitonim mənşəli etnik adlar tədqiqata cəlb edilməklə yanaşı, həm də arxaik hərbi leksika əsasında yaranan və müqəddəs saylardan törəyən etnonimlərin də elmi təhlili aparılmış, mövcud fikirlərdəki yanlışlıqlar müəyyən olunmuşdur.

2008-ci ildə Dilçilik Institutunda çap olunan kitablardan içərisində Terminologiya şöbəsinin əməkdaşı, f.e.n.Natəvan Hüseynovanın «Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990-cı illər)» monoqrafiyası¹¹ da yer alıb. Kitabda Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının tarixinə nəzər salınmış, onun inkişaf dövrləri fərqləndirilmiş, daha çox 1920-1990-cı illərə diqqət yetirilmişdir. Monoqrafiyada həmçinin Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin-yaratma üsulları da geniş şərh edilmiş və təxminən, yeddi üsul müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif araşdırma apararkən təkcə yuxarıdakılarla kifayətlənməmiş, eyni zamanda, terminologiyanın inkişaf və təkmilləşməsinə təsir göstərən amilləri də diqqətdə saxlamış, daha çox dilxarici amilləri qabartmışdır.

Ötən 2008-ci ildə müasir Azərbaycan dili şöbəsinin əməkdaşı, f.e.n.Solmaz Süleymanova da «İsim nitq hissələri keçidi aspek-

¹⁰Cəfərsöylü İ.Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları, Bakı,2008, səh.327 s.

¹¹Hüseynova N. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi(1920-1990-cı illər), Bakı, 2008, 140 s.

2008-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ

tində» adlı monoqrafiyasını¹² elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Bu monoqrafiyada müasir rus dilində isimlər nitq hissələri keçidində leksikoqrafik və funksional-üslubi aspektdə araşdırılmışdır.

2008-ci ildə Dilçilik İnstitutunun müasir Azərbaycan dili şöbəsinin elmi işçisi, f.e.n.Məsudə İslamzadənin «Azərbaycan «yeni nəsr»inin dili və üslubu» adlı monoqrafiyası¹³ da nəşr olunan kitablar içərisində diqqəti cəlb edir. Kitabda Azərbaycan «yeni nəsr»inin dil-üslub xüsusiyyətləri Anar, Elçin, Ə.Əylisli və S.Azərinin nəsr əsərlərinin əsasında nəzərdən keçirilmiş, bu xüsusda bədii təsvir və ifadə vasitələri, eyni zamanda leksik laylar müəyyənləşdirilmiş, sözügedən sahənin (nəsr dilinin) poetik və sintaktik-üslubi xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Müəllif bu monoqrafiyasında həmçinin mətnin struktur-semantikası məsələlərinə də diqqət ayırmış, əhəmiyyətli nəticələrə gəlmişdir.

İnstitutun müasir Azərbaycan dili şöbəsinin əməkdaşı, f.e.n. Təhminə Yaqubova üçün də ötən 2008-ci il uğurlu olmuşdur. Belə ki, o, bir-neçə illik tədqiqatlarının yekunu olan «Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar» monoqrafiyasını¹⁴ sözügedən ildə çap etdirmişdir. Kitabda 1990-2000-ci illərdə mətbuatda işlənən alınma sözlər sahələr üzrə qruplaşdırılmış və qrammatik alınmaların işlədilməsi zamanı özünü göstərən uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üçün müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

2008-ci ilin yeni nəşrləri içərisində müasir Azərbaycan dili şöbəsinin elmi işçisi, f.e.n.Aytən Bəylərovanın «Bədii dildə üslubi fiqurlar» monoqrafiyası¹⁵ təkcə daxili-elmi məzmunu ilə deyil, həm də xarici-estetik görünüşü ilə də diqqəti cəlb edir. Kitabda cümlə konstruksiyalarında üslubi hadisələr araşdırılmış, sintaktik

¹² Сулейманова С. Имя существительное в аспектах частеречной транспозиции, Баку, 2008, 196 ст.

¹³ İslamzadə M. Azərbaycan «yeni nəsr»inin dili və üslubu, Bakı, 2008, 240 s.

¹⁴ Yaqubova T. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000), Bakı, 2008, 152 s.

¹⁵ Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar, Bakı, Nurlan, 2008, 212 s.

2008-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTITUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ

vahidlərdə təkrir və paralelizm məsələləri nəzərdən keçirilmiş, xitabın üslubi mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. Bütövlükdə kitab haqqında belə bir fikir söyləmək olar ki, əsər bədii dilin funksional-struktur imkanlarını hərtərəfli üzə çıxaran sintaktik-üslubi fiqurlardan bəhs edən mükəmməl bir monoqrafiyadır.

Ötən 2008-ci ildə dil tarixi şöbəsinin elmi işçisi, f.e.n. Aynur Qədimaliyeva da araşdırmalarının yekunu olan «Qazi Bürhanəddin «Divan»ının leksikası» kitabını¹⁶ elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Monoqrafiyada hökmdar-şairin «Divan»ının leksikosemantik təhlili aparılmış və söz yaradıcılığı prosesi geniş şəkildə izlənmişdir. Kitabın sonunda verilmiş arxaik sözlər lüğəti əsərin elmi sanbalını daha da artırmışdır. Araşdırma apararkən müəllif şairin «Divan»ını digər abidələrlə, dilimizin dialekt və şivələri ilə müasir türk dillərinin materialları ilə müqayisə etmiş, fərqli məqamları üzə çıxarmışdır.

Bundan başqa ötən 2008-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun onomastika şöbəsinin əməkdaşları «Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətinin»¹⁷ iki cildliyini hazırlayıb çap etdirmişlər. Həmin əsərlərdə Azərbaycan ərazisində yer alan toponimlər haqqında ümumi məlumat verilmiş, onların qısa etimologiyası izahı təqdim edilmişdir.

¹⁶Qədimaliyeva A Qazi Bürhanəddin «Divan»ının leksikası, Bakı, Nurlan, 2008, 184 s.

¹⁷ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, II, III cildlər, Bakı, 2008, 302 s.

MÜNDƏRICAT

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ

f.e.d.Məhəbbət MIRZƏLİYEV

Mahmud Kaşqarının 1000 illik yubileyi Pekində də qeyd olundu.....3-8

f.e.d.Məhəbbət MIRZƏLİYEV

Elmi mübahisələr həqiqətə yol açır 9

Mirhüseyn ƏQLİNUR (PAŞAYEV)

Orijinal əqlçilik vahid qrammatik savad-savab sistemi kimi.....10-28

MAHMUD KAŞQARLI İLƏ BAĞLI GƏNCLİYİN SÖZÜ

Nurlan MƏTLƏBOĞLU

Mahmud Kaşqarlı “Divanü Lugati -it-Türk”lə ölməzliyə qovuşdu...29-32

Şəbnəm HƏSƏNLI

Mahmud Kaşqarının “Divanü Lugati -it-Türk” əsərində
felin zamanları.....33-38

Gülzarə ƏZİZOVA

Mahmud Kaşqarının “Divanü Lugati -it-Türk” əsərində
kulinaruya leksikası.....39-45

Qətibə Çingiz qızı MAHMUDOVA

Mahmud Kaşqarının “Divanü Lugati -it-Türk” əsərində və
müasir türk dillərində işlənən bəzi leksik şəkilçilər haqqında.....46-54

ÜMUMİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Cəmhur HÜSEYNOV

Temporal isimlərin semantik təsnifatına dair.....55-61

Emil İBADOV

Rənglər və onların simvolik mahiyyəti62-73

ГАДЖИЕВ Б.И.

ПРОБЛЕМЫ ЗНАКА В СЕМИОТИКЕ И ЛИНГВИСТИКЕ.....74-81

Gəffar KHAMAHANI

NEWS HEADLINES: TYPES AND LINGUISTIC STRUCTURE.....82-94

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Afət ƏLƏKBƏROVA

Türk dillərində felin qarşılıqlı-birgəlik növü.....95-103

Elza ALIŞOVA

Türk dilçiliyində ictimai-siyasi leksikanın
struktur-semantik inkişafı.....104-111

MÜNDƏRICAT

Gülzarə Fəxrəddin qızı ƏLİYEVƏ

Türk dillərində felin zaman formalarında şəxs sonluqları.....112-122

Zəmfira ƏLİYEVƏ

Türk dillərində sadə sifətlərin struktur təkamülü(I məqal).....123-130

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Flora NAMAZOVA

Lirik-psixoloji dram dilinin formalaşması və inkişafında

İlays Əfəndiyevin rolu.....131-140

Gülşən MUSAYEVA

Feli təkrarlar üslubi vasitə kimi.....141-151

Kəmalə Gələndər qızı ƏHMƏDOVA

Azərbaycan dilindəki Avropa mənşəli sözlərdə şəkilçi

morfemlərin işlədilmə xüsusiyyətləri.....152-160

Sevinc MƏMMƏDOVA

Mətbuatda yeni sözərin işlənməsi161-167

Səfər Hökməli oğlu ŞİRİNOV

Müasir Azərbaycan dilində fars alımlarının bəzi

fonetik xüsusiyyətləri və əvəzlənmələr.....168-177

DİL TARIXI VƏ DIALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Akif İMANLI

İldırım bəzi etnooykonimləri haqqında.....178-184

Rübabə ƏLİYEVƏ

Dastan janrı və onomastik leksika.....185-203

Sevinc ƏLİYEVƏ

M.Füzulinin Azərbaycan-türk “Divan”ında

tam arxaik fəllər.....204-227

Şəfəq CABBAROVA

Füzulinin şeir dili.....228-236

Yadigar ƏLİYEV

Ğafqaz Albaniyasının yazılı abidələrinin oxunması haqqında.....237-242

Zöhrə NƏBİYEVƏ

Şah İsmayıl Xətəinin şeirlərinin dilində

adlıq hallı feli birləşmələr.....243-247

MÜNDƏRICAT

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Güllü MƏMMƏDOVA

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində mübtəda budaq cümləsinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi248 -256

Мухлиса Алиса гызы АЛИЕВА

Тюркизмы в «Вестях-курантах» (1600-1639 г.).....257-262

Sevinc MƏNSIMZADƏ

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeologiyasının tədqiqi tarixindən.....263-269

Səidə Vəli qızı QABİLOVA

İngilis və Azərbaycan dillərində sait və samit fonemlərinin fonotipologiyalarının oxşar və fərqli cəhətləri.....270-275

2008-Cİ İLDƏ AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK INSTITUTUNUN ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA MÜDAFİƏLƏRİ

Elnarə ƏLİYEVƏ(ƏLƏKBƏROVA)

Elmdə açılan yollar.....276-284

2008-Cİ İLDƏ AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK INSTITUTUNUN NƏŞR OLUNMUŞ ELMI ƏSƏRLƏRİ

Elçin Məhəmməd oğlu MƏMMƏDOV

2008-ci ilin elmi uğurları yeni nəşrlər.....285-290

Kompüter dizaynı: Nurlan Mətləboğlu
Yığılmağa verilib: 20.11.2008
Çapa imzalanıb: 25.12.2008
Şərti çap vərəqi 8,5, Sifariş
Kağız formatı 70x100 1/16
Tiraj 500

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: prof.N.B.MƏMMƏDLİ
E-mail: nurlan 1959@ gmail.ru
Tel.:497-16-32; 850 311-41-89
Ünvan: Bakı,İçərişəhər, 3-jü Maqomayev döngəsi 8/4

